

UNIVERZITA KARLOVA
KATOLICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA
Ústav dějin křesťanského umění

Tereza Panošková

**Fundační aktivita rodu Markvarticů v
severních Čechách
v kontextu středoevropské architektury 13.
století**

Diplomová práce

Vedoucí práce: Ing. Petr Macek, Ph.D.

Praha 2022

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 16. prosince 2022

Tereza Panošková

Bibliografická citace

Fundační aktivita rodu Markvarců v severních Čechách v kontextu středoevropské architektury 13. století: diplomová práce / Tereza Panošková; vedoucí práce: Ing. Petr Macek, Ph.D. -- Praha, 2022. -- 145 s.

Anotace

Diplomová práce se zaměří na fundační aktivitu Markvarticů, jednoho z významných rodů své doby, v oblasti severních Čech. S ohledem na zkoumanou oblast diplomová práce navazuje na autorčinu bakalářskou práci, která se zabývala fundační aktivitou rodu Vartenberků, který vznikl rozrodem již zmíněných Markvarticů.

Jádrem práce je v rámci kulturně historického kontextu zhodnocení torzovitě zachovaných staveb a objektů, kde jejich původní podobu setřely pozdější stavební úpravy. Každý objekt, u kterého se do dnešních dob dochovaly relikty původní středověké stavby, bude samostatně popsán a analyzován na základě retrospektivního studia literatury, rozboru hmotných a písemných pramenů.

Výsledkem tohoto postupu bude syntéza, zahrnující nástin stavebního vývoje objektů a jejich slohové hodnocení. Tento postup bude aplikován na pozadí historického kontextu, který představuje vazby Markvarticů k oblasti severních Čech, ke královskému dvoru a k cisterciáckému, dominikánskému a johanitskému řádu.

Klíčová slova

Architektura, strážný hrad, farní kostel, dálková cesta, raný a vrcholný středověk, severní Čechy, Českolipsko, Stráž pod Ralskem, klášter, Hradiště nad Jizerou, rod Markvarticů, Vartenberkové, raná gotika, Mladá Boleslav, cisterciáci, Lemberk, Vartenberk, Zvířetice, Heiligenkreuz, dolní Rakousko.

Abstract

My diploma thesis is focused on the foundational activities of the Markvartic family which is one of the most prominent families in Northern Bohemia of its time. In terms of the investigated area and period, the diploma thesis is a continuation of the author's bachelor thesis which was focused on the foundational activities of the House of Wartenberg which had a common ancestor with the Markvartic family.

The work's focus is the evaluation of relics of preserved buildings in historical and cultural context, where their original feature was changed by later building measures. Every object will be described and analyzed using secondary literature, material and literary sources. The result of this method will be a short synthesis including the outline buildings stages of objects and their style evaluation.

This method will be applied on the background of historical contexts, which represent connections of the Markvartics and royal court and the Cisterciensis, Dominicans and Johanites Order.

Keywords

Architecture, guard-castle, town, parrish church, long-distance journey, early and high middle age, North-Bohemia, County of Česká Lípa, cloister, Hradiště nad Jizerou, Markvartic-family, Vartenberk-dynasty, early gothic, Mladá Boleslav, cistercians, Lemberk, Vartenberk, Zvířetice, Heiligenkreuz, Lower Austria.

Počet znaků (včetně mezer): 278676

Poděkování

Ráda bych poděkovala vedoucímu práce, konzultantům a své rodině za podporu a pomoc při zpracování této práce.

Obsah

Fundační aktivita rodu Markvarticů v severních Čechách.....	1
1 Úvod.....	8
2 Současný stav a přehled poznání	9
3 Historický a sídelní kontext	16
3.1 Přírodní podmínky	17
3.2 Zemská obchodní neboli Žitavská cesta	19
3.3 Kontext doby se zaměřením na architekturu 1. pol. 13. století.....	37
3.4 Markvartici.....	72
4 Analýza vybraných staveb	76
4.1 Hradiště nad Jizerou.....	76
4.2 Johanitská komenda Světlá v Českém Dubu	86
4.3 Jablonné v Podještědí.....	100
4.4 Lemberk	108
5 Raná gotika markvartické fundace na základě získaných poznatků	117
Exkurz: Prameny k poznání Žitavské cesty	119
.....	123
.....	123
.....	123
.....	130
.....	131
Seznam vyobrazení	134
Seznam použitých zkratk.....	135
Seznam literatury	136
Prameny.....	136
Pramenné edice.....	136
Literatura a ostatní zdroje.....	138

1 Úvod

Oblast markvartického dominia se rozkládá na území severní části středočeského a většinou Libereckého kraje s přesahem do oblasti Horní Lužice. Celým, postupně Markvartici získávaným územím, vede páteřní, rázem krajiny určená a osídlení podněcující obchodní Žitavská cesta. Právě na této cestě započali Markvartici budovat svá sídla, města a kláštery. Nejen svým postavením v družině panovníka, ale také právě díky obchodní cestě získali majetek a prestiž, kterou se snažili svým způsobem projevit i navenek. Cílem této práce je představení šlechtického rodu, jeho postavení ve společnosti a možná snaha sebeprezentace skrze výtvarný projev zakládaných staveb.

V době první třetiny 13. století vzniklo na dominiu při klášteře v Klášteře Hradiště nad Jizerou stavební centrum cisterciácké huti. Stavba kláštera trvala po celé 13. století a zachycuje tak stylové proměny vznikajícího gotického slohu. Objektem zájmu je rovněž na základě rozboru hmotných pramenů zjistit, zda byly stavební počiny fundované Markvartici odrazem této architektury, nebo zda se stavební huť při klášteře přímo aktivně podílela na výstavbě všech zásadnějších staveb.

Následující práce je rozdělena do dvou navzájem se propojujících celků. V první polovině je pozornost zaměřena především na kulturně historický kontext, který nastíní dobu 13. století se zaměřením na profánní a sakrální architekturu. Nedílnou součástí je pro poznání markvartického dominia stěžejní již zmíněná Žitavská cesta, u které bude rekonstruován její možný průběh s ohledem na památky markvartické fundace. V druhé části je po heuristice a vyhodnocení písemné základny a následném zjištění dochovaných hmotných pramenů v oblasti markvartického dominia přikročeno k rozboru jednotlivých vybraných lokalit. Vybrány byly zejména lokality, které svou pramennou i hmotnou základnou mají co říct k období raně gotických staveb na území kdysi markvartického panství.

2 Současný stav a přehled poznání

Vzhledem k zaměření práce na fundační aktivitu rodu Markvarticů je ve výběru sekundární literatury potřeba široká základna pojednávající o problematice z různých úhlů, které dohromady poskytnou ucelenější a komplexnější pohled nejen na samotné zakladatele a památky jimi iniciované, ale na dobu, ve které žili a která jim dávala mnohé podněty pro jejich konání. V rámci literatury můžeme rozlišit tři různé pohledy.

Prvním takovým pohledem je pohled čistě historický. Prací, které se věnují událostem 13. století je skutečně mnoho, a proto bylo přihlédnuto k těm, které zmiňují nejen tehdejší vládnoucí Přemyslovce, ale i zabývají se i v vznikem a vlivem české šlechty v severních Čechách. Velice obsáhlou knihou pojednávající o době počátku 13. století, hlavních fundátorech Havlovi z Lemberka a sv. Zdislavě a zároveň podávající nástin tehdejší umělecké tvorby v oblasti architektury je sv. *Zdislava z Lemberka*.¹ Zdeněk Kalista napsal obsáhlou publikaci zaměřenou především na osobu sv. Zdislavy, při čemž cituje kroniku žďárského kláštera, kde je zachycena fundace zmíněné manželské dvojice spolu s informacemi o jejich osobním životě.² Zároveň podává ucelený kulturně historický kontext doby. V případě jeho rekonstrukce rodiny Markvarticů však nalézáme mnohé nepřesnosti, pravděpodobně pramenící ze studia Paprockého *Diadocha*,³ ve které je vlivem ústní tradice a nechronologického řazení mnoho nesprávných údajů.

Ohledně genealogie Markvarticů najdeme detailní publikaci od Bertholda Waldstein-Wartenberga, který se rodu věnuje zevrubně a podává tak přehled od pravděpodobného původu po jeho rozrod na drobnější linie. Kromě rodinných vztahů a informací o jednotlivých členech na základě listinných dokladů zde najdeme zrekonstruovaný rodokmen Markvarticů od prvního známého člena rodu až po ustanovení rodových linií ve 2. polovině 13. století s přesahem do doby počátku 14. století. Podává zde celkový přehled pozemkového vlastnictví až k částem věnujícím se konkrétněji počátkům Kláštera Hradiště nad Jizerou a dalším důležitým lokalitám. Rovněž k této studii je třeba přistupovat kriticky, jelikož se v ní nacházejí později překonané názory, například v otázce původu rodu. Velice zajímavým zdrojem publikace je přepis zlomku tzv.

---

¹KALISTA 1991

²KALISTA 1991, 95-98

³PAPROCKÝ 1602

Gestorfského rukopisu, který se nepodařilo v dnešní době dohledat. Informace z částečně přepsaného rukopisu pak Berthold Walstein-Wartenberg názorně porovnává s dílem již zmíněného Bartoloměje Paprockého.

V dobách národního obrození se historií a rodokmeny zabýval rovněž František Palacký,⁴ na kterého později navázal Josef Vítězslav Šimák,⁵ který rovněž rekonstruuje rodokmen markvartického rodu. Používá ale opět jako hlavní zdroj nepřesné poznatky z díla Paprockého.⁶

Zcela nepostradatelnými pro zachycení historické situace po politické, hospodářské, ale i sociální stránce jsou práce Josefa Žemličky. Ve 13. století dochází k určité institucionalizaci společnosti a nastavení sociálního rámce, ve kterých žijeme dodnes. *Počátky Čech královských, proměna státu a společnosti*⁷ tento proces přesně zachycuje a zabývá se rovněž důvody těchto změn. Blíže zaměřené dějiny na oblast Pojizeří zpracoval místní rodák Josef Vítězslav Šimák. Velkým tématem pro období 13. století byla otázka kolonizace českých zemí. V tomto ohledu je stále za jednu ze základních ucelenějších prací považována *Středověká kolonisace v zemích českých* od zmíněného Josefa Vítězslava Šimáka.⁸ V rámci studia Šimákových prací je třeba uvést, že je zde zdůrazněna národnostní otázka, mnohdy nadsazená a pravděpodobně neodpovídající tehdejšímu středověkému nahlížení na německou a českou národnost. S novějšími poznatky přichází Jan Klápště,⁹ který se věnuje otázce osídlení v Pojizeří, kde se rovněž zabývá problematikou Vladislavského újezdu. Dodává tímto do problematiky poznatky z archeologické perspektivy.

Pro vytvoření kulturně historického rámce 13. století je potřeba nejprve nastudovat do jakých poměrů nastavených v předchozích staletích se nové proměny vpisují a na co reagují. *Proměna českých zemí ve středověku* od Jana Klápště¹⁰ tuto potřebu více než dostatečně pokrývá.

---

⁴ PALACKÝ 2017

⁵ ŠIMÁK 1908

⁶ PAPROCKÝ, 1602

⁷ ŽEMLIČKA 2002

⁸ ŠIMÁK 1938A

⁹ KLÁPŠTĚ 2013

¹⁰ KLÁPŠTĚ 2005

V otázce osídlení markvartického dominia hraje nezbytnou roli Žitavská obchodní cesta, od které se život v těchto končinách odvíjel. K jejímu poznání je stěžejní práce Ivana Vávry,¹¹ která se jako jediná věnuje detailněji jednotlivým trasám obchodní cesty. V době vzniku článku v roce 1974 však ještě nebyla objevena johanitská komenda v Českém Dubu, i když se s její existencí autor rovněž snaží počítat v teoretické rovině. Objevení komendy ovlivňuje především pohled na průběh časně středověké trasy a posouvá ji tak více na východ, tedy směrem k markvartickému dvorci Hrušnice u Turnova. Jelikož zde muselo být přistupováno opět komplexním způsobem, byly využity i práce zabývající se obecně problematikou obchodních cest. Bližší popis přístupu ke zkoumání cesty se nachází v exkurzu této práce. Jedinou podrobnější starší prací je článek *Zur Geschichte der Zittau-Prager Strasse* od již zmíněného Wilhelma Feistnera. Z novějších prací pak můžeme zmínit publikaci Radana Květa,¹² která se zaměřuje spíše na obecné poznatky k obchodním cestám a Žitavskou cestu zmiňuje rámcově, stejně jako *Úvod do historické topografie* od Zbyňka Svitáka.¹³

V druhé části práce věnující se konkrétním památkám byla při vzniku podkapitol zabývajících se vývojem místního jména použita nedocenitelná edice *Místní jména v Čechách* od Antonína Profouse.¹⁴ Poskytuje nejen toponomasticko etymologické pojetí místního jména, ale zároveň obsahuje odkazy na listiny, ze kterých Antonín Profous čerpal.

Rozsáhlý rozbor listinných pramenů, bohužel pouze pro oblast českolipska, zpracovala za účelem probádání osidlování českolipska Marie Vojtíšková,¹⁵ dlouholetá ředitelka českolipského okresního archivu. Spolu se svým manželem Bedřichem Vojtíškem, který byl ředitelem českolipského muzea, vytvořili populárně naučnou publikaci k dějinám města Stráž pod Ralskem, které bohužel chybí poznámkový aparát.¹⁶ Práce je tak spíše pro zběžnou orientaci v dějinách města a základních informacích o pánech z Vartenberka, jedné z větví rodu Markvarticů z druhé poloviny 13. století. Pro oblast Stráže pod

---

¹¹ VÁVRA 1974

¹² KVĚT 2017

¹³ SVITÁK 1986

¹⁴ PROFOUS 1949–957

¹⁵ VOJTÍŠKOVÁ 1978

¹⁶ VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002

Ralskem a jejího okolí pak poslouží kniha *Geschichte der Stadt Wartenberg* od zmiňovaného Wilhelma Feistnera.

Druhý pohled poskytují uměnovědné práce, které se zabývají zkoumaným obdobím a jsou zaměřené především na sféru architektury. V mnohých pracích byla rovněž snaha o zasazení uměleckého díla, v tomto případě architektury, do kulturně historického rámce. Zdůraznění faktu, že je architektura ovlivňována jak politickým hospodářským i sociálním hlediskem doby nacházíme v příspěvku Jiřího Kuthana ve sborníku *Umění 13. století v českých zemích* z roku 1983 pod názvem *Architektura 13. století v českých zemích jako historický a sociální fenomén*.¹⁷ Stručně a velice přehledně je zde nastíněno mnoho faktorů působících na konečnou podobu vznikající architektury. Po přehledu procesů 13. století formujících architekturu, zde rovněž shrnuje stavební vývoj v českých zemích, kde jako vývojové stupně Kuthan užívá vládu jednotlivých přemyslovských panovníků. Osobnosti jednotlivých panovníků jsou velice dobrým pomocným rámcem k zachycení postupujících proměn. Právě rozdělení dějin 13. století dle vlády jednotlivých panovníků bylo použito také v kulturně historickém kontextu této práce.

K obecněji zaměřeným publikacím majícím široký, téměř interdisciplinární, záběr patří publikace Přemyslovci.¹⁸ Šíři poznatků odpovídá skutečnost, že do této syntézy o Přemyslovské dynastii přispívají svými články autoři, jejichž zaměření bychom zařadili spíše do historické sféry, jako je tomu na příklad u Josefa Žemličky.

Doplnění o historii především profánní architektury jsou velice užitečné práce Tomáše Durdíka, zejména jeho *Encyklopedie českých hradů*.¹⁹ Mnohem užšího zaměření je pak článek *K počátkům šlechtických hradů*.²⁰ Neopomenutelnou přehledovou prací k poznání hradní architektury je dvoudílná publikace *České hrady* od Dobroslavy Menclové, která poskytuje vhled do vývoje hradů na našem území a zmiňuje rovněž hrad Lemberk.²¹ Zmíněný hrad uvádí ve spojitosti podobných bergfritových hradů severních Čech. V bližším zkoumání samotné stavby se zde ale nacházejí drobné nejasnosti. Především datace vzniku věže byla překonána autory F. Gabrielem a J. Panáčkem a posunuta do období poloviny 13. století. Na drobné nejasnosti popisu upozorňují ve své práci zmínění

---

¹⁷ KUTHAN 1983, 201

¹⁸ SOMMER/ TŘEŠTÍK/ ŽEMLIČKA 2009

¹⁹ DURDÍK 2005

²⁰ DURDÍK 2004

²¹ MENCLOVÁ 1972

autoři,²² kteří se vyjadřují rovněž ke stavebně historickému průzkumu hradu, který v roce 1977 provedla na hradě Lemberk Helena Soukupová.²³ František Gabriel a Jaroslav Panáček nehodnotí průzkum kladně, jelikož „*nedovoluje zhodnotit (v baroku) opravené části*“.²⁴ Jedinou nesrovnalostí v publikaci zmíněných autorů v kapitole věnující se hradu Lemberk je nákres domnělé podoby hradu, který neodpovídá jejich popisu pravděpodobného umístění věže ve vztahu k hradbám. Další, kdo se věnuje hradu Lemberk je Renata Černá, současná kastelánka hradu Lemberk, která spolupracovala na několika souborných publikacích věnujících se hradu a přilehlému okolí.

Třetí částí k celkovému poznání je literatura z pohledu archeologů. Zde je nutné připomenou již zmiňovanou knihu Jana Klápště *Proměna českých zemí ve středověku*.²⁵ Přehledně koncipovaná je rovněž zmíněná práce Františka Gabriela a Jaroslava Panáčka,²⁶ kteří v ní rozebírají jednotlivé památky včetně uvedení písemných pramenů vážících se ke konkrétním stavbám.

K analýze dochovaných hmotných pramenů v rámci markvartického dominia v oblasti Kláštera Hradiště nad Jizerou výrazně přispěla práce J. E. Wocela.²⁷ Poznatky k jednotlivým stavebním článkům včetně slohového zařazení ve svém *Katalogu gotické architektury* popsal Dobroslav Líbal.²⁸ K aktuálním průzkumům pak patří především publikace M. Kováře a kolektivu, ve které se jednak vyjadřují k dřívějším poznatkům ke stavbě kláštera, které opravují a doplňují. Miroslav Kovář zpracoval v rámci této publikace nejobsáhlejší rozbor reliktní z kláštera v Klášteře Hradiště nad Jizerou. Součástí práce je rovněž katalog architektonických detailů.

Miroslav Kovář zanalyzoval rovněž dochované relikty dominikánského kláštera v Jablonném v Podještědí v článku *Strípky ze stavebních počátků dominikánského kláštera v Jablonném z Podještědí (k recepci raně gotické architektury v severních Čechách)*, který byl publikovaný v Časopisu Společnosti přátel starožitností v březnu roku 2018.²⁹ Z původně středověkého kláštera se do současnosti dochovalo pouze několik málo

---

²² GABRIEL/PANÁČEK 2000, 106

²³ SOUKUPOVÁ 1977

²⁴ GABRIEL/PANÁČEK 2000, 106

²⁵ KLÁPŠTĚ 2005

²⁶ GABRIEL/PANÁČEK 2000

²⁷ WOCEL 1865

²⁸ LÍBAL 2001

²⁹ KOVÁŘ 2018

fragmentů uložených v ambitu dnešního kláštera, z nichž některé nebyly před článkem Kováře ještě popsány. V článku dále analyzuje spolia ze středověkého kláštera užitá v základních pilířích kostela sv. Vavřince v Jablonném. V Jablonném v Podještědí se rovněž nachází bývalý farní kostel, kterému se věnuje práce Františka Gabriela, Petra Macka a Pavla Zahradníka,³⁰ kteří se zabývají historií kostela na základě písemných pramenů, otázkou vzniku kostela, stejně jako rozborem jednotlivých stavebních článků a analogiím ke zmíněné stavbě.

V rámci archeologického náhledu na památky ve spojitosti s již zmíněným hradem Lemberk pak musíme ještě zmínit článek Jiřího Varhaníka ve sborníku *Dějiny staveb* z roku 2011. Hodnotí zde práci a zaměření stavby Františka Gabriela a Jaroslava Panáčka, kterou následně doplňuje o další možný výklad a podrobnější popis jednotlivých dochovaných částí středověkého hradu.

U některých památek se všechny tři pohledy sekundární literatury spojují. Je tomu na příklad u johanitské komendy v Českém Dubu. Nejcitovanějším autorem, který se zabýval českodubskou komendou je beze sporu Tomáš Edel, ředitel českodubského muzea a objevitel českodubské komendy.³¹ Na základě historických zpráv a místního zjištění lokalizoval do 90. let ukrytou komendu na místní ostrožně. Zde sám učinil první objevy hmotných pramenů v podobě reliktu s motivem vlčího zubu a později odkrytím šterbinového okna. Následně inicioval archeologický výzkum. Pravděpodobně z pochopitelné euforie nad objevem však historik ztratil kontakt s písemnými prameny a dějiny komendy tak položil spíše do roviny populárně naučné literatury, což dokládá i absence poznámkového aparátu. Právě z důvodu chybějících informací o zdrojích svého poznání nemůžeme v díle přímo rozeznat Edelovu teorii o vzniku komendy od částí, které jsou již prameny podložitelné.

K řádu maltézkých rytířů se v obecné rovině vztahuje kniha Milana Bubna, ve které je nastíněno působení johanitů na českém území.³² Další, kdo se věnuje této problematice je Miroslav Svoboda,³³ který se ve své disertační práci zaměřuje na majetkový vývoj jednotlivých komend od začátku působení johanitů v českých zemích až do roku 1420.

---

³⁰ GABRIEL/MACEK/ZAHRADNÍK, 1994. Pavel Zahradník rovněž spolupracoval na výzkumu v Českém Dubu.

³¹ EDEL 1993; EDEL 2006

³² BUBEN 2022

³³ SVOBODA 2006

Kromě rekonstrukce majetkových poměrů johanitské komendy v Českém Dubu také vyvrací některé omyly spojené s jednotlivými stavbami na tomto území. Ku příkladu hrad Krucemburk lokalizuje Svoboda nedaleko vsi Rozstání na Mazově Horce,³⁴ na rozdíl od Tomáše Edela, který mluví o Krucemburku jako o místě, které nahradilo českodubskou komendu a sloužilo husitům jako jejich ležení.³⁵ Dalším velice podstatným podnětem Miroslava Svobody je domněnka, že řada rytířských johanitských komend od Mladé Boleslavi přes Český Dub po Žitavu nebyla vojenským opěrným bodem obchodní cesty, jak by tato řada nasvědčovala. Svou domněnku opírá o počet členů a jejich funkce ze záznamů 14. století.³⁶ Vzhledem k významnému postavení českodubské komendy a faktu, že mezi jejími členy se nachází mnoho šlechticů nejen z řady Markvarticů však můžeme předpokládat, že českodubská komenda byla osazena minimálně vysloužilými rytíři.

Neméně důležitým zdrojem pro teoretickou kulturně historickou i praktickou analytickou část jsou však především písemné a hmotné prameny. V rámci teoretické části máme především na základě svědeckých řad a pár přímo iniciovaných listin celkem velký základ pro studium. Co se týče hmotných pramenů u markvartických staveb, jsou dochovány pouze fragmentálně. Vzhledem k nevyváženosti dochovaných hmotných pramenů se bude práce zabývat pouze vybranými památkami jak profánní, tak sakrální povahy, které mohou přispět k poznání raně nastupující raně gotické architektury severních Čech.

---

³⁴ SVOBODA 2006, 88

³⁵ EDEL 1993, 72

³⁶ SVOBODA 2006, 88: V Mladé Boleslavi žil pouze jeden řádový rytíř a dva kněží, v Žitavě devět kněží. Podle Svobody tak nešlo o opevněné areály, ale spíše o větší fary.

3 Historický a sídelní kontext

Následující podkapitoly shrnou kontext doby 13. století se zaměřením na severočeský region. Oblast severních Čech byla vždy z velké míry ovlivněna nepříliš přívětivými přírodními podmínkami. Nepřístupný terén, časté bažiny a pohraniční hory s hlubokými lesy velice přesně určovaly místa osídlení. Velice důležitým prvkem tvarujícím a jako páteř protínajícím zdejší území byla obchodní cesta z Prahy do horní Lužice. Pro tuto práci je Žitavská cesta stěžejní kvůli své trase, která z velké části vedla skrz Markvartické území. Členové tohoto rodu z ní navíc získávali většinu celních i mýtných, původně královských, poplatků,³⁷ čímž jejich rod nabýval četných prostředků a tím pozvolna i svého postavení. Starší i mladší trasa Žitavské cesty rovněž podnítila vznik mnohých stavebních podniků v tomto regionu, a proto je určení její podoby jedním z významných poznatků k pochopení této oblasti.³⁸

Další podkapitola pak v rámci vlády jednotlivých panovníků nastíní jak politickou situaci, tak všechny hlavní aspekty měnící se společnosti 13. století. Zájem bude soustředěn na hospodářský a sociální vývoj úzce související s postupující středověkou kolonizací,³⁹ která je pro toto období a zvolenou lokalitu opět neopomenutelnou. Termín středověká kolonizace bude v této práci soustředěné na období 13. století chápán právě ve spojitosti s dobou největšího rozmachu osidlování.⁴⁰ Vzhledem k zaměření práce na markvartický rod, bude zde rovněž popsán vzestup pozemkové šlechty. Do takto

---

³⁷ VÁVRA 1974, 56

³⁸ Takovými jsou např. stavby vztahující se mimo jiné k obraně obchodní tepny, jakými byly např. Johanitská komenda v Mladé Boleslavi, v Českém Dubu, hrad Vartenberk, Ralsko, aj.

³⁹ KLÁPŠTĚ 2005, 171: Terminologicky je středověká kolonizace českých zemí v obecné rovině chápána jako osidlování oblasti českých zemí od doby, ze které máme alespoň nějaké písemné, či archeologické prameny. Podrobnějším obhájením tohoto pohledu se zabývá Jan Klápště v kapitole Dlouhý pomalý běh středověké kolonizace.

Další možný pohled na tento termín, jako na ustálený pojem, se vztahuje ke konkrétní době největšího kolonizačního rozmachu, čemuž odpovídá doba 12. a zejména pak 13. století.

⁴⁰ KLÁPŠTĚ 2009b, 378; ŽEMLIČKA 2002, 231: Období 11. až 13. století se ustálilo jako období středověké kolonizace. KLÁPŠTĚ 2005, 170, 198: V Evropě je významnější kolonizace prakticky již od poloviny 10. století. Vzestupující tendenci má ve 12. až 13. století, které stejně jako v Čechách, přináší nejzřetelnější proměny.

připraveného komplexního dějinného rámce budou v rámci profánní a sakrální architektury zasazeny jednotlivé stavby podnícené markvartickým rodem.

Celkově kapitola přiblíží, v jaké společnosti Markvartici působili, jakým způsobem postupně získali své postavení, které památky založili zcela nově, kde naopak navázali na předchozí tradici a jak ovlivnili ráz severních Čech. Severní Čechy byly postupnou kolonizací rozděleny mezi dva silné šlechtické rody. Ronovce a Markvartice. Právě Markvarticům se bude věnovat poslední podkapitola, která shrne především hlavní fundátorské postavy první poloviny 13. století opět s ohledem na vybrané lokality.

To vše je historický všeobjímající podklad, který pomůže pochopit tehdejší dobu, její možnosti, myšlení a tím i důvod vzniku, lokalitu a podobu jednotlivých staveb.

3.1 Přírodní podmínky

Oblast zájmu zahrnuje severní část středočeského a většinu Libereckého kraje s přesahem do oblasti Horní Lužice.⁴¹ Zkoumané sídelní celky i jednotlivé památky související s rodem Markvarticů se nachází především na území mladoboleslavského, českolipského, libereckého a částečně také na západě okresu Semily.

Ráz celé krajiny je velice rozmanitý, co se terénu i jeho složení týče. Téměř celá plocha je pokryta lesy protkanými potůčky i velkými toky, které hrály v osídlovacím procesu zásadní roli. Na celém území se nachází vystupující bloky pískovcové vrstvy, které vznikly v období křídý na konci druhohor a můžeme v nich i dnes spatřit pozůstatky mořských živočichů.⁴² Pískovec je v této oblasti častým stavebním materiálem. V období třetihor byla pískovcová usazená vrstva procesem alpinského vrásnění proražena sopečnými sopouchy, ze kterých se po ztuhnutí lávy vytvořily čedičové a znělcové vrchy. Takovými sopečnými vrchy je např. Ralsko, Velký i Malý Jelení Vrch, Špičák a další.⁴³ Na území se tak kromě dobře zpracovatelného pískovce nachází i zdroj kamene pro lomové zdivo. Oblast je celkově bohatá na rozmanité horniny a tím i zásobená kvalitním stavebním materiálem. Například v Kryštofově údolí se kromě břidlice těžil i vápenec potřebný k výrobě vápna. V kraji dodnes funguje několik pískoven a kamenolomů.⁴⁴

---

⁴¹ Oblast Žitavska v Horní Lužici byla se severními Čechami úzce propojena Žitavskou obchodní cestou, která měla velký vliv na utváření tohoto území.

⁴² Příkladem může být jeskyně ležící jižně od vesnice Těšnov.

⁴³ VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 10

⁴⁴ Výrazný kamenolom je stále, i když momentálně pozastavený, na vrchu kopce Tlustec. Pískovna se pak nalézá kousek od vsi Dubnice.

Pohoří a vodní toky vždy tvořily přirozenou hranici zemí a na severu Čech to platí obzvlášť. Krušné hory, Lužické a Jizerské hory, na které plynule navazují Krkonoše a spolu s Ještědsko-kozákovským hřbetem tvoří hradbu, která odjakživa chránila české země ze severní strany. Malebnost krajiny dotváří také četné pahorkatiny, všudypřítomný les a hustá vodní síť. Významným tokem je řeka Jizera, podél které se rozprostírá celé markvartické území. Údolí řeky Jizery patřilo mezi první souvisleji osídlenou oblast lesy pokrytých severních Čech.⁴⁵ Dalšími významnějšími řekami je Ploučnice a Kamenice. Na severozápad pak odtéká Lužická Nisa, která pramení v Nové Vsi nad Nisou a protéká Jabloncem nad Nisou. Ještě nyní se na území nachází také řada mokřin. Právě tyto přírodní podmínky měly určující vliv na průběh cest, postupné osidlování regionu a tím i na zakládání markvartických mocenských center.

Dnes zkulturněná krajina se však té ve středověku příliš nepodobá. V období před postupnou kolonizací se na převážné většině území nacházel pohraniční hvozd.⁴⁶ Hraniční linie tehdy nebyla přesně vymezená, nacházela se někde uprostřed tohoto neobydleného a špatně přístupného území.⁴⁷ S postupnou kolonizací se tento prostor z obou stran ztenčoval a vznikly tak přesnější hranice, které se v případě výskytu hor většinou nacházely na jejich hřebenech.⁴⁸ V případě severních Čech sahal pomezí hvozd od Lužických hor až do oblasti pod dnešním Bezdězem.⁴⁹ Pomyslná hraniční linie se zde nedržela jen hřebenů hor, výjimku tvořila oblast Žitavska, která se nacházela až za Lužickými horami. Severní hranice českých zemí se v průběhu času měnila. Jednotlivé kraje Horní Lužice často měnily svého majitele. Od druhé poloviny 11. století však patřila

---

⁴⁵ ŽEMLIČKA 2002, 235

⁴⁶ Pohraničním, či pomezním hvozdem byl označován pruh neproniknutelné části hor, bažin a lesů, kterým procházela hranice českých zemí. FEISTNER 1927, 7: „Granzewald“; ŠIMÁK 1902, 11; ŠMILAUER 2015, 433: Samotné označení hvozd zastupuje slovo les a neposkytuje žádnou další informaci o tom, že jde o les ležící na hranicích. EDEL 1993, 11: Kromě území mezi Prahou Kouřimí a Žatcem byly Čechy porostlé neprůchozím hvozdem, který se od 12. století začíná pozvolna podvolovat slovanské kolonizační činnosti podporované vrchností a stavbou klášterů.

⁴⁷ ŽEMLIČKA 1986, 10; VÁVRA 1974, 27; SVITÁK 2014, 76: *Silva media, qua Bohemia limitatur.* HRDINA/BLÁHOVÁ 2012: „Hranice pak její na západ jsou (...) až ke středu lesa, jímž jsou Čechy ohrazeny. Potom na půlnoc jsou tyto hranice: Pšované, Chorvati, (...) až ke středu lesa, kde přicházejí hranice Milčanů“

⁴⁸ SVITÁK 2014, 77: Takovým místem jsou např. Krkonoše a Krušné hory.

⁴⁹ VOJTIŠEK/VOJTIŠKOVÁ 2002, 13

oblast Horní Lužice českým zemím.⁵⁰ Přestávkou držení většiny Horní Lužice bylo období mezi léty 1240 až 1319, kdy bylo Zhořelecko a Budyšínsko zastaveno Braniborsku. Žitavsko ale od počátku 13. století, kdy jej získal Přemysl Otakar I., stále zůstávalo českým a díky královskému městu Žitava tak hrálo významnou roli v českém království.⁵¹ Žitavsko bylo ve správě rodu Ronovců, zatímco na budyšínském hradě se střídali ronovští a markvartičtí kasteláni. Správními centry v oblasti severních Čech byla především města jako Žitava, Budyšín, Mladá Boleslav a Děčín.⁵²

Na úpatí hor se stále ještě ve 13. století nacházel tzv. pohraniční les s listnatými i jehličnatými stromy a bažinatou půdou.⁵³ Skrz pomezí hvozdu pak vedlo jen pár průchodů.⁵⁴ Těmi byly především trasy obchodní cesty ze Žitavy směrem do Prahy.⁵⁵

3.2 Zemská obchodní neboli Žitavská cesta

Obchodní cesty sloužily jako tepny přinášející život a bohatství do předtím mnohdy neosídlených oblastí. Žitavská cesta hraje významnou roli právě v osídlovacím a kultivačním procesu nehostinného prostředí severních Čech.⁵⁶ V této těžko prostupné oblasti je jen pár možností, kudy se mohla Praha propojit se severní královskou Žitavou a navázat tak na západovýchodní obchodní magistrálu.⁵⁷ V době 13. století, kdy vrcholila kolonizace českých zemí, můžeme sledovat, jak se v blízkosti této, původně stezky, později cesty, utvářela síť klášterů, kostelů, měst a osad. Z bohatství, které cesta přinášela do kraje, čerpali také příslušníci markvartického rodu ovládající většinu území, kterým cesta vedla. Však také trasu této cesty z velké části reflektují právě ve svých fundacích.

---

⁵⁰ ŽEMLIČKA 1986, 10; VÁVRA 1974, 28: Král Jindřich IV. dal roku 1081 v léno Horní Lužici skládající se z Budyšínska a Zhořelecka knížeti Vratislavovi. Vratislav obratem daroval Budyšínsko jako věno svému zeti Wiprechtovi Grojčskému. Horní Lužice s Budyšínskem, Zhořeleckem a českým Žitavskem se pod českým králem Vladislavem zas sjednotila roku 1135.

⁵¹ VÁVRA 1974, 28

⁵² ŽEMLIČKA 2002, 235

⁵³ WALDSTEIN-WARTENBERG 2000, 64

⁵⁴ LÍBAL 1993, 96: Severní Čechy byly východně od toku Labe protkány několika dálkovými cestami, které propojovaly vnitrozemí Čech s Budyšínskem a Zhořeleckem, jež od poloviny 12. století patřícím k Čechům.

⁵⁵ ŠIMÁK 1902, 11: uvádí dva hlavní průchody, a to ze Slezska a ze Žitavy.

⁵⁶ V porovnání ku příkladu s prvními sídelními celky v oblasti úrodných středních Čech, byla oblast severních Čech sice surovinově důležitou, ale na rozmach stálého souvislejšího osídlení musela čekat déle.

⁵⁷ LÍBAL 1993, 96; VÁVRA 1974, 28: Západovýchodní magistrála neboli Hohe Strasse, vycházela od Rýna a vedla přes Lipsko, Budyšín, Zhořelec, Vratislav a Krakov až k Baltu.

3.2.1 Název

Žitavská cesta [2(dvě mapy-Vávra a Květ)] byla jednou z hlavních dálkových komunikací, které pomáhaly určovat ráz oblasti, kterou procházely. Názvů pro tuto obchodní trasu se v literatuře objevuje hned několik. Nejpoužívanější a nejpřesnější pro dnešní dobu je však označení *Žitavská cesta*. Často se také můžeme setkat s obecnějším označením „Záhvozdská“ či „Záhošťská“ cesta.⁵⁸ Oba pojmy mají stejný význam a to ten, že trasa cesty vedla za hraniční hvozdo do oblasti jinak nazývané záhvozdí.⁵⁹ Nejstarším použitým označením je „cesta k Milčanům“ neboli „Milčanská cesta“.⁶⁰ Název vznikl podle lužickosrbských obyvatel, kterým se říkalo Milčané a kteří obývali Žitavsko. Jedná se pravděpodobně o označení staré stezky, která vedla k hradu Budyšín s odbočkou ke Zhořelci, a která byla později využívána jako podstatná část *Žitavské cesty*. Důkazem o tomto, možná nejstarším, pojmenování stezky je zápis z roku 1004, kdy císař Jindřich II. táhl spolu s českým knížetem Jaromírem k: (...) *území Milčanů, které bylo velmi blízko* (...), aby dobyl hrad Budyšín.⁶¹ Žitavští pak tuto cestu nazývali jako „Jablonská“ podle prvního většího města Jablonce nad Nisou, kterým cesta procházela.⁶²

Pro tuto práci je stěžejní raně a vrcholně středověká trasa zemské cesty z Prahy do Žitavy, která z velké části vedla přes Markvartické území a podstatně se podílela na utváření tohoto regionu. Nyní bude pozornost soustředěna na její nejstarší možnou zrekonstruovatelnou trasu. [Chyba! Nenalezen zdroj odkazů.]

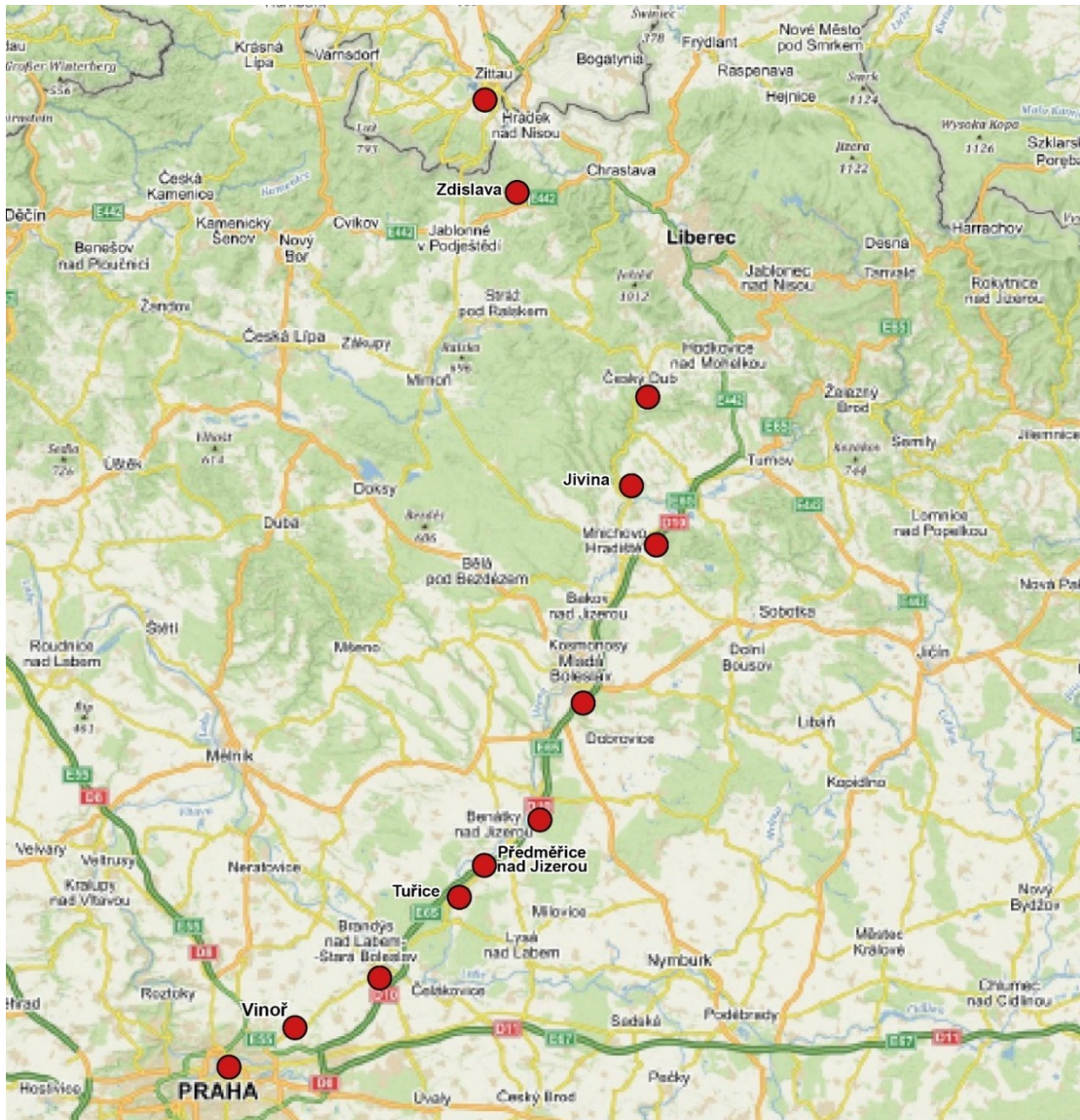
⁵⁸ VÁVRA 1974, 29: Záhošťskou se cesta nazývá podle srbské obměny slova „Zagos“ označující záhvozdí.

⁵⁹ SVITÁK 2014, 91: Jedná se o území na severu Čech, které se nachází za pohraničním hvozdem a nachází se v Horní Lužici. VÁVRA 1974, 29 ale uvádí, že pojem Záhvozdí byl ve středověku neznámý. Stejně tak i srbská obměna tohoto slova „Zagos“. VÁVRA 1974, 27 pak ještě připomíná, že Záhvozdo neboli Zagoss, či Sagoss je srbský název, který je německými badateli užíván pro jižní Zhořelecko a nikoli pro Žitavsko, jak se také mnohdy špatně užívalo. Toto použití termínu záhvozdí opírá Vávra o listiny míšeňského biskupství vydané v letech 1144, 1188, 1228 a 1241, které uvádějí Zagoss jako svůj majetek. Žitavsko v té době však patřilo pod správu pražské diecéze. VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 13-14: uvádí název cesty „Záhošťská-záhvozdská“. Oba použité termíny však mohou znamenat to samé a to pojmenování oblasti záhvozdí, nebo by dle německých badatelů mohl tento termín zastupovat oblast Zhořelecka, či mylně oblast Žitavska. Vojtíškoví toto označení dále nerozvádějí.

⁶⁰ ŽEMLIČKA 2002, 192: Budyšínsko, někdejší Milčansko. VÁVRA 1974, 29; VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 14

⁶¹ NEŠKUDLA/ŽYTEK/WIHODA 2008, 167

⁶² VÁVRA 1974, 29

Obrázek 1: Časně středověká trasa Žitavské cesty, celkový pohled

3.2.2 Časně středověká trasa Žitavské cesty

Vzhledem k dochovaným památkám v kraji vzniklých v období od 12. až do poloviny 13. století,⁶³ k reliéfu a přístupnosti krajiny a dalším archeologickým dokladům je možné

⁶³ Pro ilustraci jsou uvedeny jen některé příklady především šlechtické fundace a jejich první písemná zmínka. FRB II, 348: Mnichovo Hradiště – město a klášter (1279). KUČA 1997, 537-539: Jablonné v Podještědí- město (1249 predikát „de Yablonni“ a jméno místa „in Gavela“), farní kostel sv. Kříže (pol. 13. stol., doložen v litině vzniklé mezi léty 1279-1290), klášter dominikánů s kostelem sv. Vavřince (zal. před r. 1252), tvrz pak dokládá využívání cesty přes Jablonné i v době vrcholné středověké trasy Žitavské cesty (pravděpodobně poč. 14. stol.); RBM I, 499: hrad Lemberk (Gallo de Lawenberch, 1241); RBM IV,

předpokládat, že časně středověká trasa Žitavské cesty vedla skrze následující lokality. Trasa vycházela z Prahy⁶⁴ do Vnoře⁶⁵ kolem Vnořského potoka⁶⁶ do Staré Boleslavi,⁶⁷ poté pravděpodobně do Tuřic a přes hájené lesní loviště panovníků s brodem řeky Jizery až do Předměřic. Odtud pokračovala přímo do Benátek nad Jizerou,⁶⁸ Mladé Boleslavi⁶⁹ a pak pravděpodobně k zemské bráně⁷⁰ v Mnichově Hradišti, za kterou se cesta odklonila z osídleného údolí řeky Jizery.⁷¹ Mnichovo Hradiště mohlo sloužit jako knížecí opevněný vstup do pomezního hvozdu, kde se od druhé poloviny 12. století nacházel také klášter.⁷²

736-737: hrad Vartenberk (1281 v predikátu „Benessius d. de Wardenberc“); <https://www.brezno.cz/historie>, vyhledáno 3. 8. 2022 a KUČA 1996, 375: Založení města Březno u Mladé Boleslavi (1255 poprvé v predikátu)

⁶⁴ VÁVRA 1974, 38: Z pražského tržiště přes kupeckou osadu Poříčí Špitálskou branou na ves Vysočany (doložené 1239) do vsi vyšehradské kapituly Kbely (doložené 1130). Dále přes knížecí ves Vnoř kolem Kostomlátek do Dřevčic, kde se nachází románský kostel sv. Bartoloměje. Trasa z Prahy směrem na Starou Boleslav byla často využívána díky svatováclavským poutím a VÁVRA 1974, 39 se domnívá, že byla tato část cesty využívána již v časném 10. století.

⁶⁵ CDB I, 113; MERHAUTOVÁ 1971, 352: Písemná zmínka o vesnici jménem Vinori pochází z roku 1130. Ve vsi se také nacházel románský kostel sv. Kříže z druhé čtvrtiny 12. století.

⁶⁶ ŠMILAUER 2015, 429: Podporuje tuto část cesty výskytem osídlení kolem vnořského potoka v době vnitřní kolonizace 12. století.

⁶⁷ VÁVRA 1974, 40: Stará Boleslav vznikla na pomezí kmenu Pšovanů a Charvátců.

⁶⁸ Trasa vedla do dnešní městské části „Staré Benátky“, které leží na levém břehu řeky Jizery.

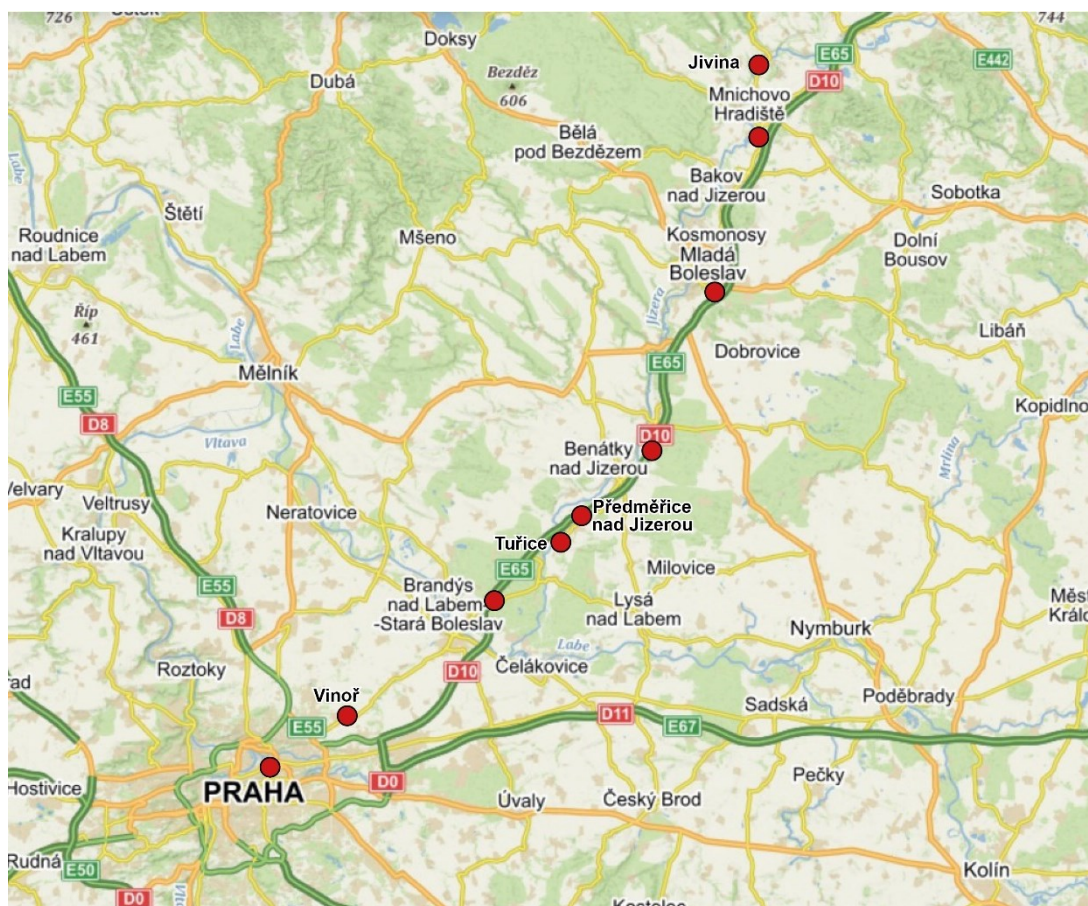
⁶⁹ MENCLOVÁ 1972a 133: Po levém břehu řeky Jizery spojovala Prahu a až do 14. století české Záhvožd'sko stará obchodní cesta, která vedla přes Mladou Boleslav, Stráž pod Ralskem a Jablonné do Žitavy. VÁVRA 1974, 41sq: Žitavská cesta vstupovala do města Pražskou branou a vycházela nejprve Železnou branou na Bakov, později pak Bělskou branou k mostu přes řeku Jizeru.

⁷⁰ VÁVRA 1974, 43: Zemská brána v Mnichově Hradišti není nikde doložena. Pouze přítomnost kláštera jako záchytný bod pro cestovatele a poloha města na kraji pomezního hvozdu, kde končilo osídlení, nabádá k domněnce, že tu musela být zemská brána. Chybějící písemný doklad však nevylučuje možnost, že by tu zemská brána být nemohla. Nejstarší písemné materiály totiž pocházejí až z doby, kdy se využívala mladší trasa Žitavské cesty vedoucí přes Bělou pod Bezdězem. Je tedy reálná možnost, že se tu zemská brána nacházela minimálně do poloviny 13. století.

⁷¹ Na tomto průběhu cesty se shodují ŽEMLIČKA 2002, 235; VOJTIŠEK/VOJTIŠKOVÁ 2002, 14; SVITÁK 2014, 103 a VÁVRA 1974, 38-43.

⁷² VÁVRA 1974, 42. Blíže v podkapitole zabývající se přímo Mnichovým Hradištěm.

Za Mnichovým Hradištěm nastává složitější situace. Starší *časně středověká trasa Žitavské cesty*,⁷³ fungující po druhou polovinu 12. a převážnou část 13. století, pravděpodobně pokračovala klášterním územím směrem na severovýchod, kde se rozprostíralo neosídlené a bažinaté území pomezního hvozdu. Nedaleko Mnichova Hradiště pak procházela cesta obcí Jivina, kde snad překročila potok Zábrdka a po jeho pravém břehu pokračovala do vsi Borovice.⁷⁴

Obrázek 2: První část časně středověké trasy Žitavské cesty

⁷³ Toto označení bylo přejato z VÁVRA 1974, 37 jako nejvhodnější označení trasy cesty, která fungovala již ve 12. století až po 60. léta 13. století do vzniku mladší cesty. Mezníkem mezi těmito hlavními tahy by mohla být doba vzniku hradu Bezděz, jakožto královského opěrného bodu hluboko v markvartickém dominiu.

⁷⁴ VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 14: Místní názvy vsí, jakými je Jivina nebo Borovice, stejně jako Olšina Jablonec a Bukovina, poukazují na původní pojmenování podle stromů nacházejících se v dané oblasti typických jako orientační body na cestě. PROFOUS 1954, 140: Kolem roku 1400 zmiňuje poprvé zmíněnou obec „villa Borowycze monii Hradiss“.

Na pokračování obchodní cesty za Mnichovým Hradištěm se však názory dělí. Jeden z nich navrhl Ivan Vávra v citovaném článku z roku 1974.⁷⁵ V době vydání však nebyl autor seznámen s dochovanou johanitskou komendou v Českém Dubu, která byla objevena až v 90. letech 20. století, ani se zdejším románským kostelem postaveným ještě před zmíněnou komendou na konci 12. století. Opevněná johanitská komenda zřízena snad na ochranu významné obchodní cesty a síť románských kostelů by tak průběh časně středověké trasy Žitavské cesty mohla posunout směrem na východ. Přes raně středověký hrad Hradec nad Jizerou⁷⁶ skrz osídlené Sezemicko k další vsi Kobyly⁷⁷ a dále na sever.⁷⁸

Ivan Vávra vede časně středověkou trasu Žitavské cesty kolem ostrožny s obcí Mukařov, dále přes dnes zaniklou ves Jabloneček k další, také zaniklé, vsi Olšina. Markvartickým územím se cesta dále vinula k zaniklé obci Palohlavy.⁷⁹ Na tomto místě někteří badatelé⁸⁰ uvádí další pokračování cesty přes bývalou obec Svěbořice do města

---

⁷⁵ VÁVRA 1974

⁷⁶<https://pamatkovykatalog.cz/hradiste-hradec-nad-jizerou-archeologicke-stopy-12359446>, vyhledáno 3.12. 2021.

⁷⁷ <https://www.pamatkovykatalog.cz/latenske-pohrebiste-17969394>, vyhledáno 3. 12. 2021: V této lokalitě se nachází pohřebiště z doby laténské a doklady sídelní aktivity rozdílného stáří. Jedná se o po staletí využívanou polykulturní lokalitu.

⁷⁸ CDB III/1, 118: Tato papežská listina z roku 1234 nebo 1235 obsahuje výčet majetku kladrubských benediktinů, které přijal papež pod svou ochranu. V boleslavském kraji se tehdy vyskytovaly vsi Sezemice, Radvanice, Kobyly a Sovenice.

⁷⁹ VÁVRA 1974, 45sq; VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 14 se k cestě až do obce Olšina také přiklání k Vávrou naznačené trase na základě místních toponym odvozených od názvů stromů, čímž se vyznačovaly staré stezky.

⁸⁰ VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 14: před Stráží pod Ralskem zmiňují autoři na staré trase Žitavské cesty Svěbořice (bývalá obec, dnešní část města Ralsko). Tuto skutečnost opírají o dochované valy bývalého hradiště, které uvádějí již jako součást mladohradištního opevnění. Na základě GABRIEL/PANÁČEK 2000, 129 se ale spíše jedná o pozůstatky dřevěného hradu z 2. pol. 13. až 14. stol. Velice pravděpodobně se tak vůbec nejedná o doklad starší trasy Žitavské cesty. Spíše naopak by to dokazovalo až pozdější užití cesty vedoucí přes zmíněné Svěbořice do Jablonného v Podještědí. Velice pravděpodobná je varianta využití trasy jako lokální obchodní cesty přes Mimoň do Jablonného, či trasa Svěbořice – Stráž pod Ralskem – Jablonné, užívané pravděpodobně koncem 13. a během 14. stol., jak dokazuje i GABRIEL/PANÁČEK 2000, 129 určením stáří valů a dřevěného hradu.

Mimoň.⁸¹ Jak ale dokládají první písemné zmínky pocházející nejdříve z 2. poloviny 13. století,⁸² Mimoň se s největší pravděpodobností nachází až na mladší trase Žitavské cesty užívané v poslední třetině 13. a po celé 14. století. Další směřování časně středověké cesty vede podle Vávry od bývalé obce Palohlavy pod původně královský, později markvartický, hrad Děvín.⁸³ Odtamtud do Stráže pod Ralskem a kolem strážného hradu Vartenberk⁸⁴ se cesta vine dále do obce Dubnice. Dalším, velice důležitým bodem jak na staré časně středověké, tak na mladší trase Žitavské cesty, bylo Jablonné v Podještědí, kde se nacházela pravděpodobně i celnice.⁸⁵ Dále se na cestě nachází české vsi Kněžice,⁸⁶

---

⁸¹ ŽEMLIČKA 2002, 235; SVITÁK 2014, 103; VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 14 tak usuzují především na základě mincovního nálezu denárů knížete Bedřicha v Mímoni v 2. pol. 12. století, o kterém se zmiňuje i VÁVRA 1974, 53, který přímo zmiňuje rok 1182.

⁸² GABRIEL/PANÁČEK 2000, 20: Prvními písemné zmínky pocházející z let 1256 (CDB V-1, 169), 1262 (RBM II, 154: „Lutoldus de Nemans“) a 1289 (RBM II, 633: „Ranuoldus de Nymans“) a další zachycují užití místního jména v predikátu, ve kterém však není potvrzeno, kde se nachází sídlo těchto pánů vyskytujících v této době také v Sasku, Lužici a Kladsku. VÁVRA 1974, 53: O Mímoni jako městečku můžeme mluvit až od roku 1371, kdy Karel IV. potvrzuje Janovi a Václavovi z Vartenberka právo cla.

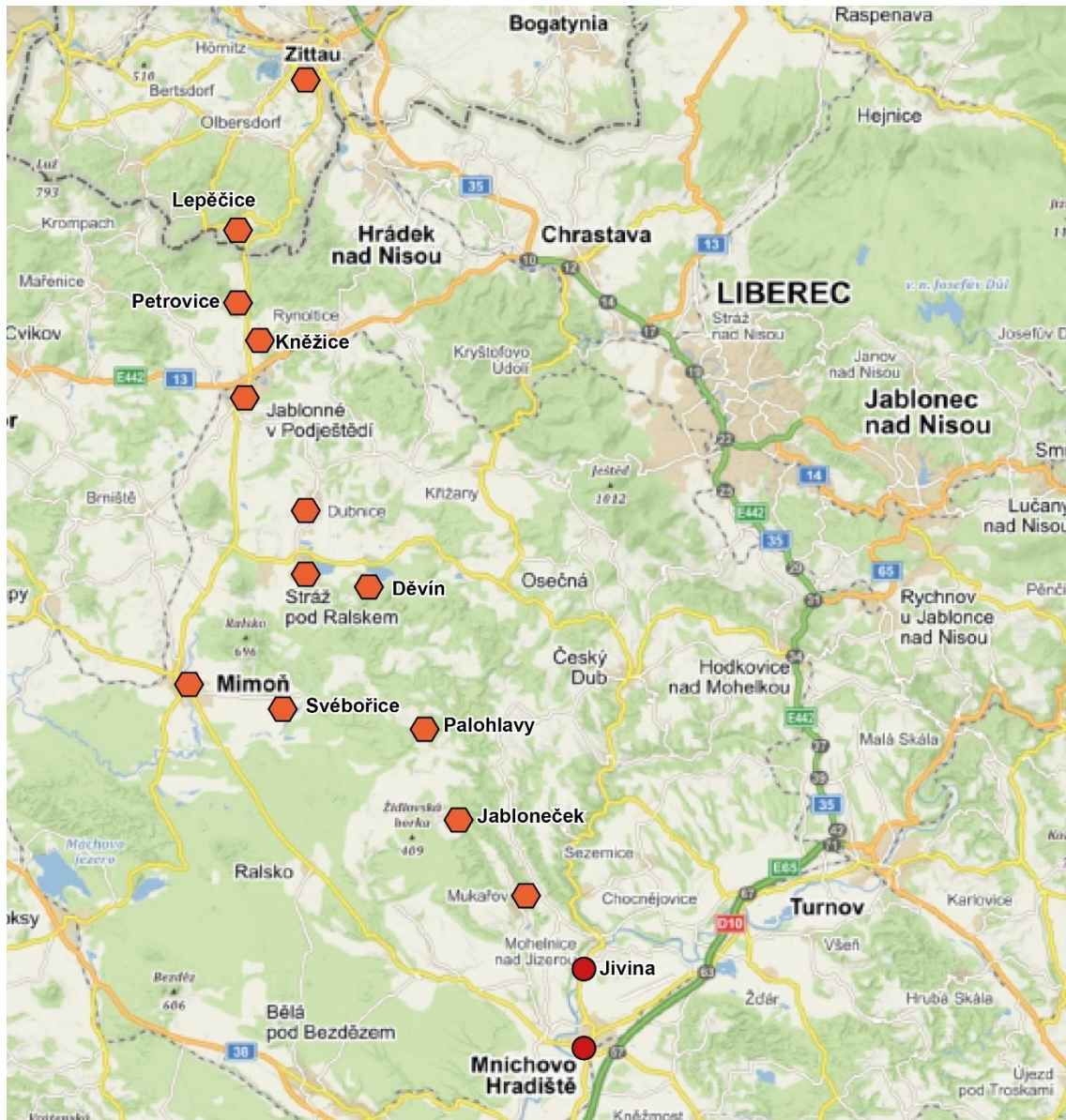
⁸³ Hrad ležící nad bažinami sloužil jako panovnický opěrný bod na stezce v jinak Markvartickém území. Doklad o hradu s královským purkrabím, ještě před tím, než byl hrad postoupen Janovi z Michalovic, z rodu Markvarticů, najdeme ve svědecké řadě v listině z roku 1260: RBM II, 99: Jindřich, purkrabí hradu Děvín. VÁVRA 1974, 46 podporuje možnost Děvínu jako královského hradu i na základě jmen jednotlivých hradů zakládaných Markvartici. Jméno Děvín se výrazně vymyká názvům pod Markvartickým založením. Navíc v rodové linii Markvarticů se osobní jméno Jindřich objevuje až ve 14. století, jméno nemá v tomto rodě tradici. Viz rodokmen uvedený v WALDSTEIN-WARTENBERG 2000, 4. GABRIEL/PANÁČEK 2000, 64: Hrad Děvín spadá typově i na základě archeologických dokladů do kategorie královského hradu 13. století. RBM II, 560: Král Václav II. postoupil hrad Děvín Janovi z Michalovic. Od roku 1283 tudíž hrad patřil větvi Markvartického rodu.

⁸⁴ PANOŠKOVÁ 2017, 44: O hradu Vartenberk existuje první písemná zmínka (v predikátu Beneše z Vartenberka) z roku 1281. Podle tohoto hradu se nazývá jedna větev Markvarticů, Vartenberkové, která vzniká rozrodem Markvartického rodu přibližně kolem poloviny 13. století. Menclová 1972, 133: Stará obchodní cesta spojující Prahu se Žitavou vede přes Stráž pod Ralskem a Jablonné v Podještědí. VÁVRA 1974, 46: Je velice pravděpodobné, že přes Děvín a Vartenberk procházela starší část Žitavské cesty, která se později (v posledních 20 letech 13. století) odklonila a vedla přes nově zřízenou vesnici Freistadt, dnešní Ralsko – Kuřívody a Mimoň.

⁸⁵ ŽEMLIČKA 2002, 235; VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 14; SVITÁK 2014, 103; VÁVRA 1974, 47-48

⁸⁶ Jedná se o starou předkolonizační českou ves, která tak poukazuje na využívání cesty již ve 12. století. VÁVRA 1974, 48: Nejstarší českou vrstvu osídlení zastupují oblasti Jablonné, Kněžice, Lepččice (nejprve česká ves, která byla ve 14. století odkoupena a přidružena k Žitavsku), dále pak již českou feudální kolonizací vznikající Markvartice a Heřmanice, jejichž rodová jména pocházejí také z 12. století.

Petrovice⁸⁷ a Lepěčice.⁸⁸ Za původně českou vsí Lepěčice, později nazývanou Lückendorf, se trasa držela nížiny podél potoka Hartauer Pfaffenbach ústícího do Lužické Nisy, podél které došla trasa až k Žitavě a dále do Zhořelce.

Obrázek 3: Druhá část časně středověké trasy Žitavské cesty dle Ivana Vávry

⁸⁷ KRÍŽKOVÁ 2013, 71: První písemná zmínka o vesnici v panství Jablonné, která se nacházela u staré obchodní stezky do Žitavy je z roku 1391. Existenci trasy obchodní cesty mnohem dříve pak může doložit archeologický průzkum, který objevil bronzovou římskou minci.

⁸⁸ Další název zmiňuje VÁVRA 1974, 49: Lepě.

Nepřímé písemné prameny vztahující se k některým opěrným bodům na části trasy, od Mnichova Hradiště po Jablonné, ale poukazují na užívání této spojnice spíše v druhé polovině 13. století. Na tomto úseku cesty leží hrad Děvín podložený listinou z roku 1260, stejně jako se dále po cestě nachází hrad Vartenberk, v predikátu poprvé zmíněný až roku 1281. Ve stejnou dobu, kdy Ivan Vávra již mluví o využívání jiné, mladší, tzv. vrcholně středověké trasy Žitavské cesty. Bylo by tedy dobře možné, že v období mladší vrcholně středověké trasy Žitavské cesty existovala minimálně dvě ramena – jedno přes Bezděz a Kuřívody a druhé přes Mnichovo Hradiště, Děvín do Stráže pod Ralskem a následně do Jablonného v Podještědí s odbočkou přes Svěbořice do Mimoně.⁸⁹ Jelikož se v Kuřívodech nacházela touto dobou celnice, je možné, že se hlavní trasa Žitavské cesty úplně odklonila od Mnichova Hradiště. Přes hrad Děvín tak mohla pokračovat stezka, která sloužila už jen jako lokální cesta.⁹⁰ Mladší vrcholně středověké trase Žitavské cesty se ale podrobněji věnuje následující kapitola.

Pro období konce 12. až první poloviny 13. století tak na Vávrou naznačeném úseku trasy z Mnichova Hradiště nenacházíme přílišnou podporu. V tomto časovém rozmezí však nedaleko existovalo území, tzv. Vladislavský újezd,⁹¹ které bylo spravováno benediktinskými mnichy a jimi také v průběhu 12. století pozvolna kolonizováno, aby zde na sklonku 30. let 13. století spolu s příchodem Markvarticů vznikla významná opevněná komenda rytířů johanitského řádu, která mimo jiné jistě pomáhala s dodržováním pořádku na obchodní cestě, a kterou Ivan Vávra nezařadil na trasu této cesty, jelikož se její existence potvrdila až v 90. letech 20. století.

Časně středověká trasa Žitavské cesty s velkou pravděpodobností v období poslední třetiny 12. až po první polovinu 13. století musela vést právě tímto centrem v Českém Dubu. Za Mnichovým Hradištěm, krajinou Pojizeří a dále kolem řeky Mohelky, vedlo pravděpodobně několik postupně užívaných stezek náležících snad k Žitavské cestě. Mnohé trasy vznikaly podle toho, kam byla v té které době soustředěna větší pozornost.⁹² Jedna ze zmiňovaných odboček vedla přes Hradec, kde se nacházelo hradiště vzniklé

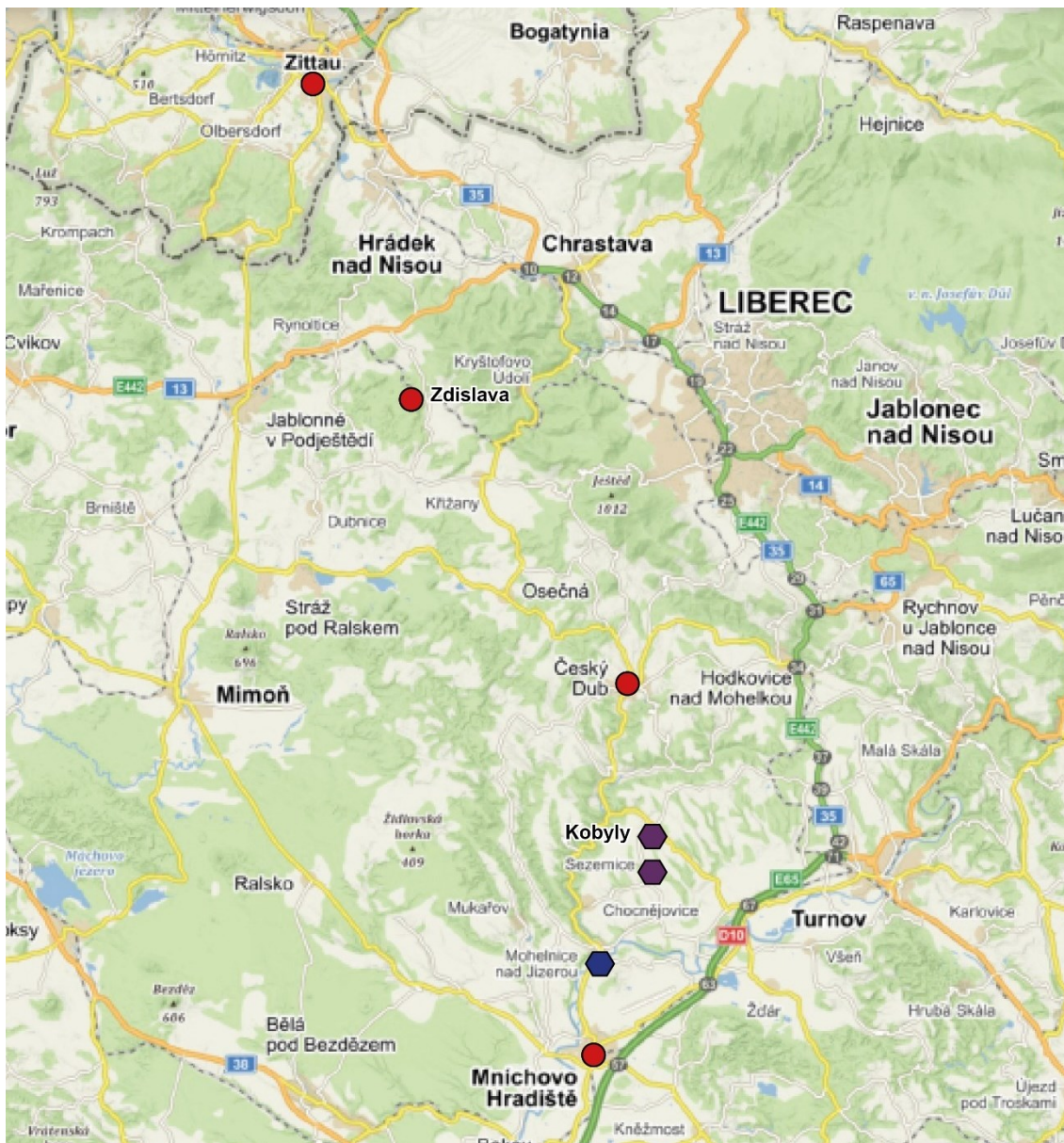
⁸⁹ LÍBAL 1993, 96: Část Žitavské cesty skrze markvartické území uvádí přes Mimoň, Jablonné v Podještědí do Žitavy a Zhořelce.

⁹⁰ Více o mladší trase Žitavské cesty z druhé poloviny 13. století bude na následujících stranách.

⁹¹ Vladislavskému újezdu je věnována samostatná podkapitola v části práce zabývající se johanitskou komendou v Českém Dubu.

⁹² SAJBT 2015, 19

pravděpodobně ještě dříve, než blíže neurčené Vladislavice a to již ve střední době hradištní a pokračovala přes Sezemice a Kobyly, kde se nacházelo jedno z nejstarších doložených osídlení v regionu. Druhá cesta pak procházela oblastí dnešní Mohelnice nad Jizerou, kde se nachází kostel Nanebevzetí Panny Marie postavený již na konci 12. století a odkud vedla cesta dále proti proudu řeky Mohelky.

Obrázek 4: Druhá část časně středověké trasy Žitavské cesty, přes Český Dub

Všechny odbočky se však setkávají na přelomu 12. a 13. století v Českém Dubu. Při pohledu na mapu by pokračování stezky z Českého Dubu bylo dobře schůdné dále směrem na sever, snad po svahu Ještědsko-kozákovského hřbetu, či Kryštofovým údolím a podél Lužické Nisy do Hrádku nad Nisou a přímo na Žitavu. Východně od Jablonného

v Podještědí na úpatí Ještědsko-kozákovského hřbetu se nachází dnešní městyš Zdislava. Jedná se o vrcholně středověkou kolonizační lánovou ves doloženou k roku 1346 s kostelem sv. Jana Křtitele poprvé zmíněném roku 1406.⁹³ Zdislava leží na přímé linii mezi Českým Dubem a Žitavou. Je možné, že tudy vedla již časně středověká trasa Žitavské cesty, avšak jde o pouhou domněnku založenou na příhodné poloze osídlení, ze které je nejlépe dosažitelné sedlo mezi Ještědsko-kozákovským hřbetem a Lužickými horami.

Zůstaneme-li u označení časně středověká trasa Žitavské cesty, které uvádí Vávra, je nutné zmínit, že se nejednalo pouze o jeden hlavní tah směr Praha – Žitava. Pro období do roku 1260, od kterého máme doloženy nové lokality ležící již na mladší trase Žitavské cesty, nacházíme minimálně další dvě trasy obchodní stezky. Obě jistě vedou již nastíněnou cestou do Mnichova Hradiště. Odtud vede pravděpodobně starší z nich pomezím hvozdem dále Českodubskem a o něco mladší, možná jako alternativa vrcholně středověké trasy, přes hrad Děvín do Jablonného v Podještědí. Severovýchodně od Jablonného v Podještědí pak mezi hřbenem Lužických hor a Ještědsko-kozákovským hřbetem se nachází Jitavské sedlo, kterým snad procházela nejstarší trasa časně středověké žitavské cesty vedoucí z Kláštera Hradiště nad Jizerou přes Český Dub. Přes Jablonné v Podještědí a následné Petrovické sedlo tak mohla cesta vést až v průběhu 13. století.⁹⁴

Zmíněná časně středověká trasa je zřejmě nejstarší možnou zrekonstruovatelnou variantou. Průběh stezky Pojizeřím přes Mnichovo Hradiště umožňoval nejkratší průchod hraničním hvozdem, zajišťoval přísun vody a jen v jednom případě vedla cesta přes nebezpečné bažiny.⁹⁵ Dalším ukazatelem pro tuto trasu je pak zdejší tradice osídlení skrze klášterní fundace již z 12. století.⁹⁶ Je tedy velice pravděpodobné, že Žitavská cesta navazuje na starší tradici obchodních a lokálních stezek.⁹⁷

---

⁹³ KONVALINKOVÁ 2013, 209

⁹⁴ KUČA 1997, 541

⁹⁵ VÁVRA 1974, 31

⁹⁶ VÁVRA 1974, 31

⁹⁷ VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 14 podporují tuto hypotézu pouze nálezy mincí.; KVĚT 2017, 14: Dálkové stezky vedly nejsnáze přístupným terénem, a tak je téměř jisté, že byly prošlapávány již od pravěku. V případě Žitavské cesty ale Květ uvádí, že se nepodařilo najít doklad o pravěké osídlení. VÁVRA 1974, 37: Uvádí nepřetržité osídlení oblasti Pojizeří již v pravěku. Cestu užívanou již v pravěku dále dokládá nálezy několika mincí u hradu Děvina a u Petrovic nedaleko Žitavských hor.

3.2.3 Vrcholně středověká trasa Žitavské cesty

Upevnění a zvýraznění trasy obchodní cesty a jejích hlavních ramen pak jistě proběhlo ve druhé polovině 13. století. Nejen postupnou změnou v dopravě, kdy se kvůli objemnějšímu nákladu rozšiřovaly cesty pro povozy kupců,⁹⁸ ale také nově zakládanými městy a hrady, které zajišťovaly ochranu obchodníkům a dohlížely na vybírané clo. V neposlední řadě byla trasa cesty formována nařízeními panovníka. Častým používáním cesty a jejími úpravami se cesta ještě více vtiskla do krajiny, a tak části úvozů a terénních úprav můžeme pozorovat i dnes.⁹⁹

S obchodní cestou a kontrolou území spadajícího mezi dva silné rody ovládající sever Čech, byla ve 13. století bezprostředně spojena také stavba královského hradu Bezděz v 60. letech 13. století.¹⁰⁰ Počátek této dekády je umělým mezníkem mezi používáním časně a vrcholně středověké trasy Žitavské cesty. Kromě královské ochrany, je mladší cesta záhy lemována soustavou strážních hrádků zakládaných později především šlechtou, která tak bojovala o větší zisky a vliv.

V průběhu let se Žitavská cesta od své původní trasy odchylovala. Mladší neboli vrcholně středověká trasa Žitavské cesty se vymykala především ve své druhé polovině v úseku od Mladé Boleslavi a fungovala po druhou polovinu 13. a po celé 14. století až do husitských válek, kdy vznikaly různé odbočky, které poskytovaly bezpečnější nepříliš používané průchody krajinou. V tomto časovém rámci cesta z počátku užívá starší trasu, ale již se vyhýbá Mnichovu Hradišti, které na konci 13. století prožívá úpadek.¹⁰¹ Trasa se také důsledkem nových měst napřimuje. Na počátku 14. století bylo ku příkladu

---

⁹⁸ VÁVRA 1974, 49

⁹⁹ Příkladem takové znatelné, od roku 1573 nevyužívané, cesty může být úsek od křižovatky pod hradem Vartenberk vedoucí kopcem směrem k hradu. Starší cestu k hradu můžeme pozorovat i u hradu Lemberk. Když bychom ale ještě zůstaly ve Stráž pod Ralskem, tak je velice pravděpodobná a dodnes znatelná cesta z křižovatky pod Vartenberkem směrem kolem valu hradu na náměstí ke kostelu sv. Zikmunda, dříve sv. Mikuláše. Od kostela pak cesta s nejvyšší pravděpodobností vedla skrz tzv. Starou Stráž. Zmíněná cesta byla pravděpodobně jedním z ramen mladší vrcholně středověké trasy Žitavské cesty.

¹⁰⁰ VÁVRA 1974, 49: uvádí přímo rok 1260. Jedná se ale spíše o 60. léta. Viz GABRIEL/PANÁČEK 2000, 13: který uvádí jako období vzniku rozmezí let 1264-1279. Nicméně predikátu „Jan vilicus de Besdetz“ je uveden v roce 1264, viz listina: CDB V/1, 627. POCHÉ 1977, 71 uvádí rozmezí od roku 1264 do roku 1278.

¹⁰¹ EDEL 2006, 22: Byly zastaveny stavební práce a v průběhu 14. století prochází johanitský řád i rod pánů z Lemberku hospodářskou krizí.

přesunuto město Bělá pod Bezdězem na místo osady Bělá a nemuselo se tak zbytečně zajíždět až do Mnichova Hradiště.

Nová trasa vedla z Mladé Boleslavi, u které se nedaleko nacházel markvartický hrad Michalovice se vsí a kostelem,¹⁰² přes Bělou pod Bezdězem,¹⁰³ skrz nově vzniklé Ralsko-Kuřívody¹⁰⁴ a dále pokračovala na Mimoň,¹⁰⁵ kde se po polovině 14. století také platil celní poplatek.¹⁰⁶ Z Mimoně se vydává lánovými kolonizačními vesnicemi, jakými jsou Petroltice pod Ralskem¹⁰⁷ a Velký Grunov¹⁰⁸ do Brniště. Tyto vesnice vznikly během druhé poloviny 13. století a spolu s Novinami pod Ralskem a Postřelnou pravděpodobně patřily do nejstaršího majetku v této době vzniklého rodu Vartenberků. Trasa cesty tedy

---

¹⁰² VÁVRA 1974, 51: První zmínka o hradu se nachází jako predikát Jana z Michalovic zmíněného v listině z roku 1281. POCHÉ 1978, 378: Hrad byl vybudován ve druhé polovině 13. století u osady, kde již pravděpodobně stál raně gotický kostel sv. Michala.

¹⁰³ CIM IV/1, 62: Roku 1337 bylo potvrzeno přesunutí osady na místo dnešní Bělé pod Bezdězem. Osada tu ale existovala již dříve, za Přemysla Otakara II., jak se dozvídáme z listiny CIM IV/1, 100, kde je Karlem IV. mimo listiny z roku 1337 potvrzena také listina z roku 1264, což by datačně odpovídalo období, kdy tudy vedla mladší trasa Žitavské cesty.

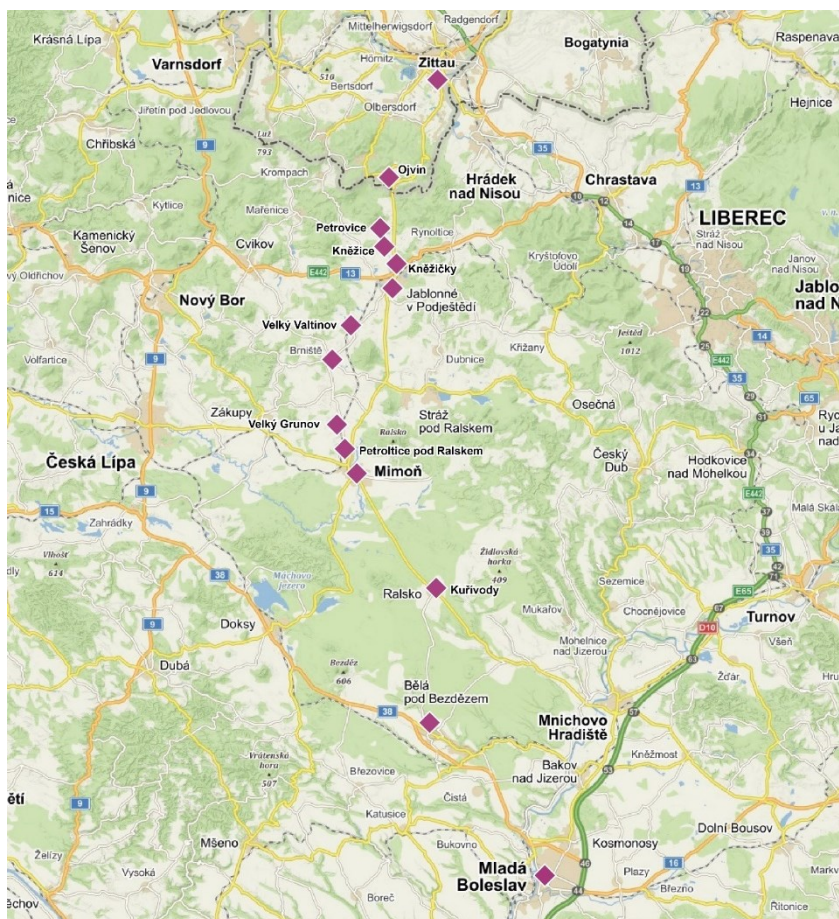
¹⁰⁴ VÁVRA 1974, 50: Nejprve se město nazývalo Freistadt, po přesunutí zájmu do Bělé pod Bezdězem se město píše jako Kuřívody a v novověku jako jeho německé obměna Hünerwasser. KUČA 1998, 278: Královské město bylo založeno za Přemysla Otakara II. mezi léty 1264-1278. FRB II, 348: tato listina zmiňuje město Freistat s kostelem sv. Jiří roku 1279.

¹⁰⁵ RBM II, 154: listina z roku 1262 uvádí jméno Lutoldus de Nemans. Na základě uvedení tohoto jména se KUČA 1998, 920; ŠIMÁK 1938a, 778 a VÁVRA 1974, 52 shodují, že jde o první písemnou zmínku vztahující se k budoucímu městu Mimoň. KVĚT 2017, 38: Jednotlivé cesty na sebe navazují a tvoří tak křižovatky, u kterých záhy vznikají osady a města. Z tohoto důvodu uvádí Radan Květ Žitavskou cestu jako cestu začínající v Roudnici nad Labem, která pokračuje podél Labe přes Malešov, Vědlice, údolím úštěckého potoka do Úštěku a obce Blíževedly, kde se nachází křižovatka s Lužickou cestou, která pokračuje směrem na Kravaře. Z vesnice Blíževedly podle něj Žitavská stezka pokračuje na Holany, Zahrádky a brodem přes Ploučnici na Brennou. Jedná se ale o několik lokálních cest, které na sebe navazují. Až v Mimoně se Květem navrhovaná trasa napojuje na Žitavskou trasu odkud pokračuje na Velký Grunov přes Brniště do Jablonného v Podještědí. Z Jablonného pak Květ vede dvě trasy do Žitavu. První přes Petrovice a Hartau a druhou přes Hrádek nad Nisou.

¹⁰⁶ VÁVRA 1974, 53: Roku 1371 potvrzuje Karel IV. Janovi a Václavovi z Vartenberka právo cla v Mimoně. DZI., 127: Listina z roku 1460 pojednává o clu v Mimoně a jeho následném rozdělení, kdy čtvrtina měla připadat k výnosům patřícím k hradu Vartenberk.

¹⁰⁷ Na základě tvaru vesnice a jejího umístění podél Panenského potoka se velice pravděpodobně jedná o kolonizační typ vsi.

¹⁰⁸ VÁVRA 1974, 48: Velký Grunov se nachází na místě původní staré české vsi Březina.

Obrázek 5: Vrcholně středověká část Žitavské cesty

prochází další, již zmíněnou, starou českou vsí a dnešní obcí Brniště¹⁰⁹ a přes Velký Valtínov pokračuje až do tehdejšího centra Jablonného v Podještědí,¹¹⁰ kde se nacházel jak klášter založený sv. Zdislavou, manželkou Havla z Lemberka, tak farní kostel a dodnes jsou velice jednoduše rovněž

zrekonstruovatelné hradby tohoto

středověkého města. Za Jablonným v Podještědí vychází cesta tzv. horní branou a pokračuje petrovickým sedlem¹¹¹ přes historické osady, dnes městské části Jablonného v Podještědí, jakými byly Kněžičky, Kněžice, Petrovice,¹¹² u kterých se nacházel obranný hrad Falkenburk,¹¹³ až k zemské celnici u dalšího opěrného bodu cesty – hradu

¹⁰⁹ POCHÉ 1977, 123: Kostel sv. Mikuláše je poprvé zmiňován roku 1384.

¹¹⁰ VÁVRA 1974, 48

¹¹¹ KUČA 1997, 541

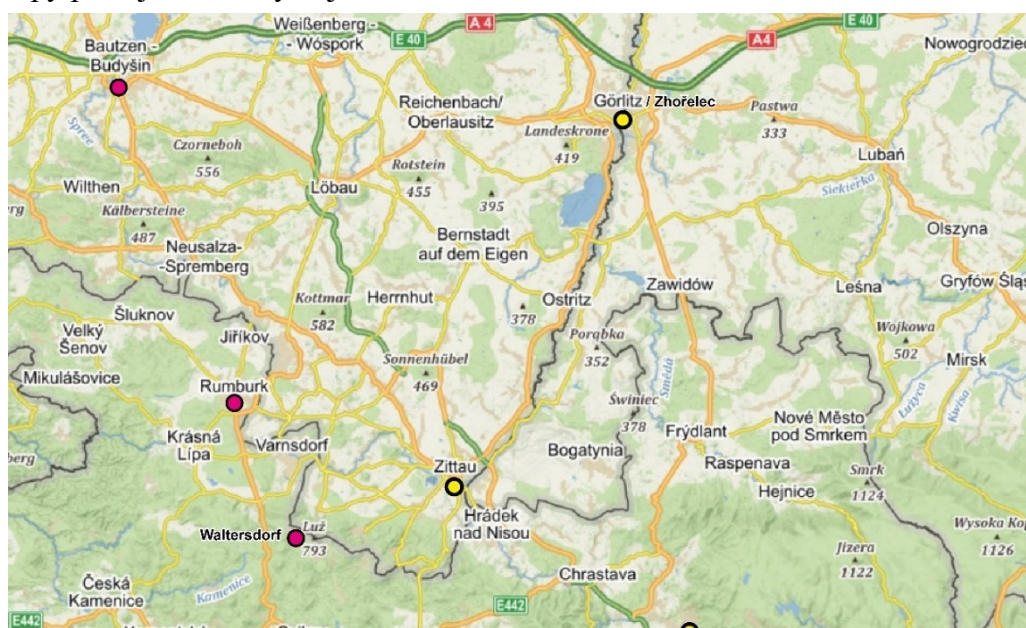
KŘÍŽKOVÁ 2013, 71: Z roku 1391 pochází doklad o Petrovicích, které leží na vrcholně středověké obchodní cestě.

¹¹³ LC VII, 153: listina zaznamenává rok 1415. GABRIEL/PANÁČEK 2000, 15: zmiňují ještě práci J. C. Rohna z roku 1763, kde se na straně 59 zmiňuje o jakémsi žitavském prameni, kde je zaznamenáno zbudování hradu Roimund i Falkenburk již roku 1347. Hrad neplnil sídelní funkci, ale sloužil jako obranný bod blízké obchodní cesty, stejně jako v této době založený nedaleký hrad Karlsfried.

Karlsfried.¹¹⁴ Cesta tu byla přepažena hradbou s branou, kterou mohli kupci po zaplacení cla projít. Další celnice se nacházela i u nedalekého hradu Ojvín, kudy mohla cesta probíhat ještě před zřízením Karlsfriedu.

Obecně nastává za Jablonným v Podještědí složitější situace vzhledem k následnému přechodu Žitavských hor a existenci hned několika center, kam směřoval obchod již od raného středověku. Kromě Žitavy, která je pro mladší, vrcholně středověkou trasu Žitavské cesty stěžejní, severem Čech procházely cesty do staršího Budyšina a Zhořelce. Směrem do Budyšina procházela jedna ze stezek, která byla pravděpodobně tou cestou, kterou zmiňuje již na počátku 11. století Dětmar z Merseburku.¹¹⁵ Neexistuje však jediná zmínka, která by zaznamenala, kudy tato trasa vedla. Žitavská cesta na ni v některých částech však jistě navázala. V průběhu 13. století vedly severem Čech spojnice z Jablonného v Podještědí přes Waltersdorf a Rumburk až do Budyšina, či z Liberce skrz frýdlantsko do Jablonného v Podještědí a dále podél řeky Nisy až do Zhořelce.¹¹⁶ Před Zhořelcem se na této cestě poté objevuje i Žitava. Do Žitavy také vedla spojnice z České Lípy přes, již zmíněný, Ojvín.¹¹⁷

Obrázek 6: Vrcholně středověká trasa Žitavské cesty, hlavní trasa a možné odbočky

¹¹⁴ VÁVRA 1974, 56; Karlsfried vznikl na obchodní stezce jak ochranný bod pro kupce. MENCLOVÁ 1972a, 73: Císař Karel IV. nechal postavit tento hrad k ochraně obchodní cesty. Svou dispozicí měl hrad přehled nad blížícími se kupci.

¹¹⁵ Viz podkapitola zabývající se prameny obchodní cesty.

¹¹⁶ VÁVRA 1974, 56

¹¹⁷ MENCLOVÁ 1972a, 74; VÁVRA 1974, 56

Hlavní trasou přes Žitavské hory však především díky nařízením ze 14. století¹¹⁸ zůstává přechod z Jablonného v Podještědí, přes hrad Karlsfried až do královského města Žitavy.¹¹⁹

V průběhu let užívání této cesty samozřejmě vznikla i spousta odboček a oklik. Jedna z takových vedlejších tras Žitavské cesty vedla z Mnichova Hradiště do Stráže pod Ralskem a odtud do Jablonného v Podještědí.¹²⁰ Jak již bylo naznačeno v podkapitole zabývající se časně středověkou trasou Žitavské cesty, mohla tato oklika procházet i nedalekými Svěbořicemi. Ze Stráže pod Ralskem by dále bylo možné do Jablonného v Podještědí dojít přes Dubnici, nebo se vydat na západ a napojit se dnešní Mimoňskou ulicí¹²¹ na ustálenou trasu vycházející z Mimoň směrem do Jablonného.¹²² Jak můžeme pozorovat na straších mapách, viz **OBR**, mělo město Stráž pod Ralskem protáhlý charakter situovaný právě kolem dnešní ulice Mimoňská, která vede ke kostelu a novověkému náměstí. V této trajektorii se pak nachází i samotný hrad, později zámek Vartenberk.

Obrázek 7: Stráž pod Ralskem, podélná dispozice podél ulice Mimoňská

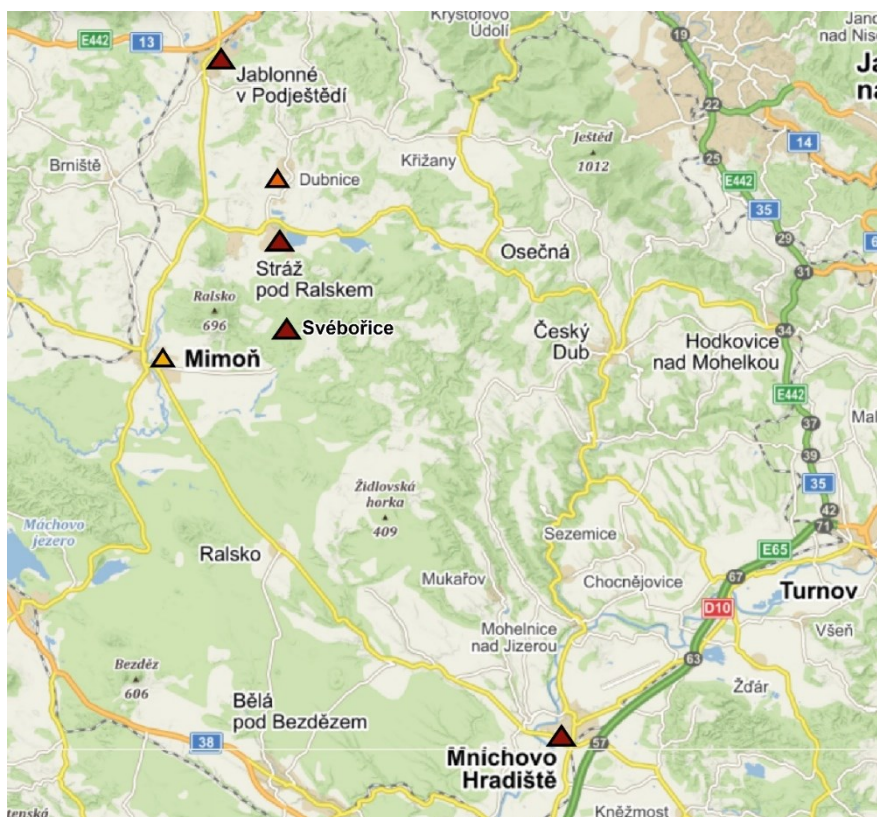
¹¹⁸ VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 15; VÁVRA 1974, 57; RBM VII/3, 539. O tomto nařízení již bylo pojednáno v podkapitole zabývající se prameny k poznání Žitavské cesty.

¹¹⁹ RBM II, 559: Roku 1238 bylo snad poprvé listinně zmíněno město Žitava („...civitatem Sitaviae...“).

¹²⁰ VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 14: Vojtíškoví tuto trasu popisují jako starší trasu Žitavské cesty, než jakou je cesta přes Kuřívody a Mimoň. ŠIMÁK 1938a, 800: pokládá trasu z Mnichova Hradiště na Svěbořice a dále do Stráže pod Ralskem pouze za lokální cestu. VÁVRA 1974, 45: ji zas považuje za časně středověkou trasu Žitavské cesty, kterou vede nedaleko Svěbořic na Palohlavy a pod hradem Děvín rovněž do Stráže pod Ralskem. Tento směr by tak mohl být původně jen lokální stezkou – jak je zdůvodněno v podkapitole zabývající se časně středověkou trasou, a v době druhé poloviny 13. století se užívala jako alternativa k cestě probíhající přes Mimoň a Ralsko- Kuřívody.

¹²¹ Ulice se nachází v části města nazývané „Stará Stráž“.

¹²² Zmíněný průchod Mimoňskou ulicí může být pouhou odbočkou na vrcholně středověké trase Žitavské cesty. Ulice vede východně od ustálené trasy přímo ke kostelu a dále by pokračovala až k hradu Vartenberk, pod kterým se nachází staré úvozové cesty a jejich křižovatka.

Obrázek 8: Vrcholně středověká trasa Žitavské cesty přes Stráž pod Ralskem

Obrázek 9: Stráž pod Ralskem, podélná dispozice s osídlením kolem ulice Mimoňská

Zmíněná oklika pravděpodobně souvisela s vybíráním cla v Kuřívodech a později v Bělé pod Bezdězem a v Mimoni, kterému se kupci chtěli vyhnout. Tuto okliku potvrzuje založený hrádek ve Svébořicích na poč. 14. století,¹²³ který pravděpodobně vzniká u nového celního místa. Dalším místem na této objížďce je pak Stráž pod Ralskem, která v poslední třetině 13. století prožívá svůj rozmach.

---

¹²³ GABRIEL/PANÁČEK 2000, 129

3.3 Kontext doby se zaměřením na architekturu 1. pol. 13. století

13. století je stoletím velkých změn. Naprostá většina z nich však nevznikla naráz. Jde o velice zdoluhavý proces ustalování poměrů, který se pozvolna formuje od 11., především pak v průběhu 12. století a vrcholí právě ve století třináctém. Období posledních přemyslovských králů je obdobím ustalování poměrů v českých zemích a přechodu na vyspělou střeoevropskou vrcholně feudální monarchii. Počínaje změnou starého uspořádání, jakou je zánik hradské soustavy, přes vnitřní a následně i vnější kolonizaci až k počátkům zakládání měst, diverzifikaci společnosti a tím i postupnému rozmachu pozemkové šlechty, tak dochází k nastavení nových poměrů v našich zemích.

Mezi hlavní činitele velké změny 13. století byl vzestup agrární produkce, populační růst a tím způsobena sociální proměna venkova, možnost rozvoje výrobně peněžního hospodářství završeného šířením německého práva, technický rozvoj a další. Spolu s již zmíněnou kolonizací rovněž přichází značný hospodářský, společenský a právní rozvoj.¹²⁴ Další významnou složkou tvořící novou dobu je formující se šlechta, která postupně přebírá vedoucí postavení v zemi. Od druhé třetiny 12. století se rozmáhá i rozvoj církevních držav zprostředkovaný samotnými šlechtici, což kromě podpory vnitřní kolonizace znamená rovněž zvyšující se postavení šlechty.¹²⁵ Panovník tak ztrácí svou převahu a hledá si nové místo v měnící se společnosti.¹²⁶ Poměr mezi panovníkem a šlechtou však stále zůstává individuální pro konkrétní dobu. Vzhledem k tomu, že vztah mezi panovníkem a šlechtici markvartického rodu lze sledovat od poloviny 12. století, práce se zaměří především na proměny z tohoto rozmezí. Kromě všech nastíněných vzestupů a rozvoje je zkoumané období navíc ve znamení nastupujícího gotického slohu, který k nám pozvolna proniká¹²⁷ a korunuje tak dojem nového světa.

Následný kulturně historický přehled bude rozčleněn chronologicky podle období vlády posledních přemyslovských panovníků, jelikož právě ve 13. století představuje politika těchto vladařů dobře odlišitelnou situaci hned v několika sférách. Jednotliví vladaři také představují odlišný přístup k markvartickému rodu. S Přemyslem Otakarem

---

¹²⁴ FIALA 1952, 6

¹²⁵ ŽEMLIČKA 2009, 304

¹²⁶ ŽEMLIČKA 1986, 81

¹²⁷ Pronikající gotický sloh se z počátku objevuje zejména na církevních stavbách skrze jednotlivé užití články.

I. začínají být zmiňováni na předních místech svědeckých řad listin.¹²⁸ Za Václava I. jsou považováni členové tohoto rodu za věrné spojence, kteří drží s právoplatným králem a nestaví se na stranu jeho vzbouřeného syna. Po nástupu Přemysla Otakara II. na trůn již nejsou v takové oblibě z výše zmíněného důvodu a tak není divu, že se přestávají objevovat v blízkém okruhu krále. Nicméně právě za Přemysla Otakara II. dochází ke značnému rozrodu Markvarticů na jednotlivé větve a stávají se tak správci nemalého území sahajícího od saského Königsteinu¹²⁹ přes severní a část středních až po severovýchodní Čechy. Zakládají mnohé stavby, které jsou důležitou součástí vývoje hradní architektury, stejně tak podněcují četné sakrální stavby, mezi které patří johanitské komendy, dominikánské a cisterciácké kláštery nesoucí jasné prvky nastupujícího gotického slohu.

---

¹²⁸ CDB I, 307; CDB I, 326

¹²⁹ Královec, či Králův kámen

3.3.1 Období Přemysla Otakara I. (1198-1230)

Veškeré změny a vývoj začínají tehdy, kdy jsou alespoň na chvíli uklidněny vnitřní poměry v zemi. Stablnější situace v českých zemích po bojích o trůn a získání basilejských privilegií¹³⁰ nastává během vlády Přemysla Otakara I.¹³¹ Když podruhé usedl Přemysl Otakar I. na trůn, díky své politické činnosti vyzdvihl Čechy na prosperující zemi.¹³² Právě upevnění postavení českých zemí a zmírnění vlivu císařské moci dají příležitost následnému vývoji. České království se tak ve střední Evropě mohlo postupně stát největším územně koncentrovaným celkem své doby.¹³³ Přemysl Otakar I. stál na prahu velké změny, a proto se nelze divit, že byl posledním panovníkem, který ještě vládl v intencích starého družinného systému. V průběhu jeho vlády už ale docházelo k jeho přetváření, čemuž sám Přemysl Otakar I. nebránil.¹³⁴

Velice výrazné jsou v této době hospodářské a společenské změny formující se již ve 2. polovině 12. století. V rámci hospodářství se utváří nový zemědělský způsob obhospodařování a pomalu se přechází ze směnného obchodu na peněžní systém.¹³⁵ Přejít na peněžní systém je rovněž podporován diverzifikací společnosti. Se zlepšujícím se postavením českého panovníka se mění i jeho nejbližší okruh dvořanů, hodnostářů. Na dvoře se objevuje úřad maršálka, číšníka, komorníka, který se později stane téměř dědičným právem u rodu Markvarticů. Z naturálních odvodů zajišťovaných původně villicem začíná nově vytvořená pozice komorníka vybírat od poddaných již

---

¹³⁰ ŽEMLIČKA 1986, 40sq.: Dne 26. září roku 1212 odměnil Přemysla Otakara I. římský král Fridrich II. za podporu vydáním tří listin, mezi které patřila i Zlatá bula sicilská. Ta, mimo jiné, zajišťovala dědičný královský titul a respektovala volbu českého krále českými předáky. Dále potvrzovala samostatnost a svéprávnost českého království, které spadá pod římskou říši pouze formálně. Ve své podstatě však potvrzovala předchozí udělená privilegia, která se nedochovala. Jde především o privilegia udělená roku 1198 králem Filipem a roku 1203 králem Otou, který později soupeřil o císařský titul s Fridrichem II.

¹³¹ KUTHAN 1994, 9; ŽEMLIČKA 2009, 304 a další.

¹³² PALACKÝ 2017, 337

¹³³ ŽEMLIČKA 2009, 297

¹³⁴ ŽEMLIČKA 2002, 567

¹³⁵ FIALA 1952, 6; HOLMAN 2005, 7sq: Ekonomické myšlení ve středověku bylo však stále pod scholastickou filosofií čerpající z Aristotelových názorů v intencích směny.

peníze.¹³⁶ Tento systém hojně využívají církevní řády na svých statcích, panovník a postupně jej začínají přebírat i vznikající šlechtické statky.

Co se osidlování českých zemí týče, výraznější vzestup nastává již za krále Vladislava II. a pražského biskupa Daniela I., kteří zakládají četné kláštery.¹³⁷ V rámci sledování postupných proměn, které kulminují ve 13. století, je možné již v době vlády Přemysla Otakara I. také vysledovat počátky zakládání německých osad, což je počátkem pro později mnohem rozšířenější vnější kolonizaci českých zemí.¹³⁸ Nejprve však šlo pouze o ojedinelá místa, ale udělené svobody a práva bez popotahování českými soudy se zalíbily i místním pánům, kteří u krále také vyžadují přiřknutí takovéto výjimky.¹³⁹ Za Přemysla Otakara I. jsou tak povolávány německé řády a osadníci, kteří zakládali města a zpracovávali i neprostupnou oblast pohraničního hvozdu. Němečtí kolonizátoři nejsou však zváni na naše území pouze panovníkem, ale i šlechtou, která pozvolna získává své statky a po vzoru panovníka zhodnocují novými vesnicemi a městy.¹⁴⁰ Zakládání německých osad a rozšiřování německého práva, tzv. *ius teutonicum*¹⁴¹ ve větší míře tedy pokračuje především za Václava I. a za jeho syna Přemysla Otakara II., kdy tato tendence vrcholí.¹⁴²

Za Přemysla Otakara I. je značná zejména vnitřní kolonizace utvářena panovníkem a vznikající vlivnou vrstvou. Domácí kolonizaci pomáhají i ze západu pozvané konventy, které nemají dostatek vlastních sil k obhospodaření poskytnutého území a tak své pozemky pronajímají.¹⁴³ Vnitřní kolonizace za účelem zisků církve, vzrůstající se šlechty a panovníka je záležitostí již 11. ale především 12. století, přičemž probíhá i za pozdější vnější kolonizace v průběhu 13. století.¹⁴⁴ V době intenzivnějšího vnitřního osidlování postupovala přemyslovská knížata úseky lesů i celé újezdy nejprve církevním

---

¹³⁶ MENCLOVÁ 1972a, 66

¹³⁷ ŠMILAUER 2015, 429

¹³⁸ Za Přemysla Otakara I. jde o počátek gradace tohoto trendu, který navazuje na předchozí pozvolnou přirozenou kolonizaci přicházející k nám z ostatních, především evropských, zemí.

¹³⁹ KLÁPŠTĚ 2009c, 397

¹⁴⁰ ŠIMÁK 1902, 11

¹⁴¹ Více o *ius teutonicorum* čili *ius teutonicum* v podkapitole věnující se období vlády Václava I.

¹⁴² PALACKÝ 2017, 338. Rozvíjející se kolonizační aktivita však není spojena především s příchodem německých osadníků. Tento trend je výsledkem celkového populačního růstu a přívětivé doby.

¹⁴³ WALDSTEIN-WARTENBERG 2000, 65

¹⁴⁴ KLÁPŠTĚ 2009c, 394

institucím a až později členům správního aparátu země.¹⁴⁵ Duchovenstvo bylo jednou z prvních společenských vrstev, která díky pozemkovému vlastnictví získala určitou nezávislost na panovníkovi.¹⁴⁶ Počátkem 13. století je velice významná snaha české církve vymanit se z područí laiků a tím i její určitá institucionalizace.¹⁴⁷ Tendence osamostatnění církve pak vrcholí čtvrtým Lateránským koncilem, kdy dochází k velkým majetkoprávním posunům a vleklým sporům o majetek.¹⁴⁸ Po vzoru církve tak o něco později učinila i šlechta opírající se rovněž o pozemkové vlastnictví.¹⁴⁹

Od druhé poloviny 12. století nabírá celkově proces osídlení na intenzitě a dochází ke zkulturnování a obsazování zalesněných nepřístupných oblastí, jakými byly i pohraniční oblasti severovýchodních Čech.¹⁵⁰ Tato oblast však nebyla ještě před znatelnějším rozmachem vnitřní kolonizace zcela neobydlená. Podél řek se nacházelo původní osídlení, příkladem byly osady podél řeky Jizery zasahující až k boleslavskému hradu a klášteru Hradiště.¹⁵¹ Další obydlenu částí severních Čech bylo okolí Turnova,¹⁵² u kterého se nachází i dvorec Hrušnice, sídlo Jaroslava z Hrušnice (+1269) z rodu Markvarticů.¹⁵³ Kromě oblasti údolí se obydlí nacházela také v blízkosti obchodní Žitavské neboli Záhvozdské cesty, která s sebou přinášela do kraje život i rozvoj.¹⁵⁴

---

¹⁴⁵ VELÍMSKÝ 2005, 19; FIALA 1952, 11: Od konce 12. století se nejprve díky udělování různých privilegií a imunit osamostatňují církevní statky a po jejich vzoru i šlechtické.

¹⁴⁶ FIALA 1952, 11: Počátkem 13. století se díky uděleným imunitám do jisté míry osamostatnily církevní statky.

¹⁴⁷ Spolu s vymaněním se z vlivu laiků čili šlechty a panovníka přichází vleklé spory o majetek, který vlivní muži doby darovali do rukou církve pouze za předpokladu, že k tomuto majetku měli stálý přístup a výnosy. V případě, že by tomu tak nebylo, trvají na pouhém propůjčení svých majetků církvi, aby neztratili svůj vliv, což církev nemíní akceptovat.

¹⁴⁸ Jak ostatně dokládají mnohé listiny zaznamenané v Codex diplomaticus Bohemiae et Moraviae II. díl. ŽEMLIČKA 2002, 122

¹⁴⁹ MENCLOVÁ 1972a, 123; FIALA 1952, 11

¹⁵⁰ ŠIMÁK 1902, 11; ŠMILAUER 2015, 428: Kromě Českého středohoří, Kladenska, aj. se lidé dobývají do zatím nedotčených míst dnešního Dokeska až za horní tok Labe postupně k horám.

¹⁵¹ ŽEMLIČKA 2002, 235

¹⁵² *ibidem*

¹⁵³ WALDSTEIN-WARTENBERG 2000, 4: Datum úmrtí je uveden v rodokmenu rodu Markvarticů.

¹⁵⁴ VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 13: Do území až k Lužickým horám pronikalo obyvatelstvo podél obchodní cesty z úrodnějšího vnitrozemí. WALDSTEIN-WARTENBERG 2000, 65: První sedlácké domy byly stavěny podél potoků a cest.

S postupným získáváním území se rychle začala měnit i sociální situace předních mužů v zemi. Panstvo 12. století získávalo své výsostné postavení za služby knížeti, kdy od panovníka obdrželi půdu i lid.¹⁵⁵ Celý proces vyrovnávání *communitas* a *maiestas* počínající ve 12. století, výrazněji znatelný právě za Přemysla Otakara I., pokračuje do 15. století a podněcuje tak mnohé změny a ustanovení.¹⁵⁶

Darovaná území pánové využívali nejprve pouze k jejich vytěžení, čímž získali stavební a palivový materiál, nebo území sloužilo jako pastviny či jako loviště.¹⁵⁷ S přibývajícím počtem obyvatel však tyto újezdy začaly být kolonizované a přeměňovaly se na sídelní oblasti. V průběhu 12. a první třetiny 13. století se osidlování dědičně držných újezdů stalo vedoucím projevem transformace vlastnických poměrů v české středověké zemi a proměny družiníků na pozemkovou šlechtu.¹⁵⁸ Takto utvořené statky byly na konci 12. století panovníkem uznávány jako šlechtické velkostatky.¹⁵⁹

Nově utvořená skupina velmožů však nebyla spokojená se starým způsobem vlády, kdy panovník mohl svévolně odnímat i rozdávat jakékoli statky na svém území. Odebíral tím pánům často jejich hlavní pravidelný příjem.¹⁶⁰ Vznikající šlechta sice získává nárok na dědičné držení statků, ale spíše šlo o formální výsadu.¹⁶¹ Nejisté dědičné držení pánům nestačilo, a tak se snaží získat co největší politický vliv. Sjednocují svá území, aby byli silní a mohli tak být u rozhodování, které se týkalo jejich majetku.¹⁶²

„Nejistota vlastnictví nebo jeho nedostatečná ochrana vedla nejen k hospodářskému úpadku, ale byla také zdrojem politické nejistoty a společenských nepokojů.“¹⁶³

Markvartici nebyli výjimkou. Vždyť jejich území v průběhu let zaujímaloby značný sjednocený prostor na pomezí dnešních severních, východních a středních Čech.

Díky měnící se struktuře společnosti a životního stylu se za Přemysla Otakara I. začíná také vyvíjet nová struktura sídlištních center a pomalu vznikají města. S narůstajícím

---

¹⁵⁵ ŽEMLIČKA 1986, 11; ŽEMLIČKA 2009, 297

¹⁵⁶ ŽEMLIČKA 2002, 86

¹⁵⁷ VELÍMSKÝ 2005, 19

¹⁵⁸ KLÁPŠTĚ 2009c, 394; VELÍMSKÝ 2005, 19; FIALA 1952, 9: V tomto období mluví o raném feudalismu.

¹⁵⁹ CHADRABA 1984, 49

¹⁶⁰ FIALA 1952, 7

¹⁶¹ *ibidem*

¹⁶² FIALA 1952, 7

¹⁶³ HOLMAN 2005, 8: dle výroku Tomáše Akvinského

počtem měšťanů zvolna získávajících vliv roste i potřeba opravy starších obydlí a stavby nových kamenných domů, jak je tomu především v Praze.¹⁶⁴ I tento trend se však v plné míře rozvine až později, stejně jako u většiny změn kulminujících ve 13. století s kořeny v době Přemysla Otakara I. S celkovým vzestupem velmožů a počínajícím rozvojem měst se tak kromě panovníka objevuje další zdroj podněcující rozvoj kamenné architektury v českých zemích. Od poloviny 11. století až do třetiny 13. století byl však hlavní kamennou stavbou na těchto dvorech kostel.¹⁶⁵

Přední *církevní architekturu* na přelomu 12. a 13. století zastupují především monumentální stavby románského charakteru, které mají své kořeny ještě v období vlády krále Vladislava II. V období jeho vlády, již ve 40. letech 12. století, na naše území přichází z domovského Burgundska cisterciácký řád, který se na našem území stane významným nositelem nového gotického slohu. Příchod cisterciáků zastupuje řádový klášter v Sedlci u Kutné Hory zřízený v letech 1142 až 1143 za účasti velmože Miroslava,¹⁶⁶ což mimo jiné ukazuje, že šlechtická fundace nebyla před rokem 1200 nemožná. V návaznosti na tuto významnou fundaci zakládá rok na to sám Vladislav II. klášter v Plasích. Výstavbné kláštery zakládal jak sám panovník, tak vlivní členové jeho rodiny, ale později, především od druhé čtvrtině 13. století, také významné velmožské rody. Nedlouho po plaském vzniká markvartickou fundací rovněž cisterciácký klášter v obci Klášter Hradiště nad Jizerou doložený k roku 1184,¹⁶⁷ kam byli přivedeni mniši ze zmíněných Plas.¹⁶⁸ Z těchto pozdně románských staveb 12. století se však mnoho nedochovalo. Ve většině případů na jejich místech od prvních desetiletí 13. století probíhaly přestavby či stavby již v duchu nového stylu, které předchozí stavební fáze zcela překryly.¹⁶⁹

Kromě monumentálních románských staveb založených ještě za Vladislava II. se v počátcích 13. století za Přemysla Otakara I. setkáváme s nově založenými pozdně románskými kláštery, které již nesou první známky přicházejícího slohu. Takovým je především cisterciácký klášter ve Velehradě, který je pro nastupující sloh důležitý jak

---

¹⁶⁴ MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK, 1984, 272

¹⁶⁵ MENCLOVÁ 1972a, 121: uvádí konkrétně tribunový kostel.

¹⁶⁶ KUTHAN 1983, 19

¹⁶⁷ KUČA 2000, 73: Thidricus, abbas de Gradis.

¹⁶⁸ KUTHAN 1983, 20

¹⁶⁹ KUTHAN 1983, 24

svou první stavební etapou zahrnující kostel vysvěcený roku 1228,¹⁷⁰ tak později stavbou přílehlého ambitu, která je již datována do období vlády Václava I.¹⁷¹ Velehradský chrám, stejně jako je tomu u konventního chrámu v Oseku, nese prvky nového stylu, i když je jinak svým tvaroslovím a půdorysným řešením plně v intencích pozdně románského slohu.¹⁷² V první čtvrtině 13. století převažuje v řádové architektuře románský styl a jen pár, především cisterciáckých staveb, již nese nové výstavnější prvky přicházejícího gotického slohu.¹⁷³

Až na výjimky jsou významnější církevní stavby dílem zejména církevních řádů fundovány především panovníkem či jeho okolím.¹⁷⁴ Příkladem takové výjimky bylo již v 80. letech 12. století založení cisterciáckého kláštera v Hradišti nad Jizerou Markvartem, synem Heřmana z rodu Markvarticů.¹⁷⁵ Právě cisterciácký klášter v Hradišti bude později¹⁷⁶ pro pronikající gotický styl ve šlechtickém prostředí nosným stavebním centrem, které bude mít vliv na ostatní stavby severních Čech.

Stejně tak, jako nebyla plně rozvinuta šlechta na počátku 13. století, vypadala i její architektura. Vesměš šlo především o zakládání menších kostelů, které se nacházely na soukromých statcích.¹⁷⁷ Od doby vlády Přemysla Otakara I. do třetiny 13. století pokračuje feudální vrstva stavbami drobných jednolodních podélných, ale i centrálních tribunových kostelíků, na kterých lze sledovat pozdně románskou slohovou fázi.¹⁷⁸ Podoba těchto drobných sakrálních staveb byla často závislá na stavební činnosti soustředící se na větší projekt v dané oblasti.¹⁷⁹ Takovým stavebním centrem je pro zkoumanou oblast již zmiňovaný cisterciácký klášter Hradiště nad Jizerou, kterému je

---

¹⁷⁰ CDB II, 321sq

¹⁷¹ KUTHAN 2018, 614sqq

¹⁷² KUTHAN 1983, 27: Na ještě zcela románsky orientované velehradské stavbě se nachází raně gotické prvky, jakými jsou hrotité oblouky u arkády mezi bočními chóry a transeptem. KUTHAN 1983, 29: Zahrocené arkády jsou v oseckém chrámu užity v trojlodí. I když jde o kostely, kdy každý z nich je orientován jinak, nesou stejné prvky směřující k rané gotice.

¹⁷³ CHADRABA 1984, 72

¹⁷⁴ KUTHAN 1983, 204

¹⁷⁵ MENCLOVÁ 1972a, 118

¹⁷⁶ Od 40. let 13. století, tedy až za vlády Václava I.

¹⁷⁷ KUTHAN 1983, 202

¹⁷⁸ MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1984, 252; MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1984, 280: celkově o slohovém charakteru.

¹⁷⁹ KUTHAN 1983, 202

věnována samostatná kapitola této práce. Kromě rozsáhlé sítě kamenných kostelů nejsou mezi fundacemi ranou pozemkovou šlechtou ani zdaleka výjimečné chrámy ze dřeva. Doklady o dřevěných sakrálních stavbách jsou do dnešních dob však těžko dohledatelné, může je poskytnout především archeologický průzkum.¹⁸⁰ Náznakem poukazujícím na původně dřevěný kostel může být čtyřúhelný zděný presbytář, který si zachoval podobu původní stavby.¹⁸¹ Jen některé z nich si však ponechaly podobu dřevěných chrámů s čtyřúhelným presbytářem i po přestavbě do kamene. Příkladem takového typu je markvartický kostel sv. Jana Křtitele v Nudvojovicích u Turnova¹⁸² či kostel zasvěcený sv. Mikuláši v obci Brniště.¹⁸³

Profánní architekturu 12. a počátku 13. století na našem území reprezentuje pouze několik zděných hradů, především panovnických.¹⁸⁴ Významnější a okázalejší z nich jsou však postaveny cizími stavebníky na našem území (příkladem je hrad Přimda), či v těsné blízkosti našich hranic, jako tomu bylo u císařské falce v Chebu a v jejím okolí u feudálních středověkých hradů.¹⁸⁵ I když byla Přimda, jedna z nejmodernějších staveb své doby, postavena cizími pány z Vohburgu, kteří si tak neprávem zajišťovali území v českém pohraničí, přinesla s sebou do českých zemí nový typ hradní architektury, kterým se český panovník nechal posléze inspirovat.¹⁸⁶ Tyto nové stavební směry jsou později

---

¹⁸⁰ KLÁPŠTĚ 2005, 60

¹⁸¹ Ibidem

¹⁸² <https://pamatkovykatalog.cz/kostel-sv-jana-krtitele-16291509>, vyhledáno 3. 12. 2021; KLÁPŠTĚ 2005, 59

¹⁸³ <https://www.pamatkovykatalog.cz/kostel-sv-mikulase-16157396>, vyhledáno 3. 12. 2021: Na místě dnešního zbarokizovaného kostela velice pravděpodobně původně stával dřevěný kostelík, který kolem poloviny 13. století nahradil kamenný. Bylo by tu nasnadě uvažovat o zachování pravoúhlého charakteru presbytáře, který je tolik typický pro dřevěné sakrální stavby. Je však pravděpodobné, že pozdější mladší stavební aktivity odstranily tento původní kamenný románsko – gotický presbytář. Vzhledem k tomu, že šlo pouze o barokizaci a reliktů jádra z pol. 13. století jsou součástí dnešní stavby, nemůžeme vyloučit inspiraci barokního presbytáře v románsko – gotickém, který stále mohl zachovávat původní pravoúhlý charakter.

¹⁸⁴ DURDÍK 1995, 17

¹⁸⁵ DURDÍK 1995, 18

¹⁸⁶ MENCLOVÁ 1972a, 69-70

rozpoznatelné např. na panovnickém hradě Zvíkov.¹⁸⁷ Hlavní rozmach hradní architektury však nastává až o pár desetiletí později.

Do počátku 13. století prozatím sloužily k ochraně jak svých obyvatel, tak pro širší okolí, stále ještě raně středověké hrady, tzv. hradiště.¹⁸⁸ Již od Velké Moravy byla zřejmá centralizace společnosti. Na základě písemných pramenů¹⁸⁹ se již od 10. století v rámci přemyslovských hradišť objevují vydělená samostatná sídla vládnoucích i nevládnoucích Přemyslovců nebo předních velmožů či významných duchovních.¹⁹⁰ Podoba takového dvorce se od dob Velké Moravy příliš nezměnila. Šlo o palisádou ohraničený prostor, kde se nacházely obytné dřevěné budovy spolu s hospodářskými staveními a chýšemi pro nevolníky patřících ke zmíněnému prostoru. Často se na dvorci nachází také dřevěná či z kamene vyvedená sakrální stavba.¹⁹¹ Knížecí i velmožské dvorce byly součástí raně středověkých hradů.¹⁹² Takovým dvorcem by v oblasti severních Čech mohl být raně středověký hrad Hradec nad Jizerou nacházející se v Hradci, části obce Mnichovo Hradiště, který se tyčil nad brodem řeky Jizery.¹⁹³ Vzhledem k umístění hradiště nad brodem je rovněž velice pravděpodobná spojitost s časně středověkou trasou Žitavské cesty.¹⁹⁴

Zmíněné raně středověké hrady jsou svou lokalitou určující pro vznik správní hradištní soustavy, která se nacházela po celých českých zemích a která byla často pro Markvartice

---

¹⁸⁷ MENCLOVÁ 1972a, 101: Ohlas štaufského slohu u nás se objevuje až se získanou suverenitou českého krále. Zvíkov je připomínán roku 1234.

¹⁸⁸ DURDÍK 1995, 15: I když jde o termín obecně označující místo, kde stojí hrad, v literatuře je termín používán namísto označení raně středověkého hradu.

¹⁸⁹ KLÁPŠTĚ 2005, 41: Jak dokládá např. Kristiánova legenda, ve které se popisuje Václavův vlastní dům/dvorec v areálu staroboleslavského hradu.

¹⁹⁰ KLÁPŠTĚ 2005, 40–41

¹⁹¹ MENCLOVÁ 1972a, 121

¹⁹² KLÁPŠTĚ 2005, 43 užívá termín hradiště pro raně středověký hrad.

¹⁹³ Více o hradišti se zmiňuje KLÁPŠTĚ 2013, 366 a další informace se nacházejí na stránkách <https://www.pamatkovykatalog.cz/pravni-ochrana/hradiste-hradec-nad-jizerou-140679>, vyhledáno 3. 12. 2021.

¹⁹⁴ Za Mnichovým Hradištěm tak cesta mohla pokračovat k tomuto raně středověkému hradu, pod kterým se nacházel brod přes řeku Jizeru, aby následně cesta pokračovala starou zástavbou vsí Sovenice, Sezemice, Kobyly a Radvanice, které jsou doloženy již k roku 1234 (CDB III/1, 118), aby následovala k Českému Dubu, kde se pravděpodobně již od konce 30. let 13. století nacházela johanitská komenda. Výše jmenované vsi již od roku 1237 (CDB III/1, 212 a CDB III/1, 214) spadají pod markvartické území.

v severovýchodních Čechách odrazovým můstkem k usazení se v těchto místech jako správci hradů a postupně i k získávání území do svého dominia. Během první třetiny 13. století. byl tento systém již nedostačující, a tak rozpadem hradske soustavy vznikl prostor pro nové uspořádání správy země tolik potřebné pro měnící se diverzifikovanou společnost 13. století.¹⁹⁵

Od 11. století se rovněž začínají objevovat dvorce mimo areál opevněného hradiště. Jednotlivé dvorce plnily jak sídelní, tak hospodářskou i správní funkci. Vždy bylo také zohledněno, do jaké lokality byl dvorec zasazen a jestli byl vhodnější k lovu a těžbě dřeva v lesích, či k zemědělství v úrodných oblastech. Zároveň se tato sídla většinou nacházela u významnějších komunikací, nebo přímo u zemské dálkové obchodní cesty.¹⁹⁶ Právě od 11. století se objevují nejen samostatné dvorce biskupa, ale místy i velmožů, kteří na nich taktéž stavěly sakrální stavby.¹⁹⁷ Sice obtížně podchytitelné z důvodu nedostatečných písemných pramenů, ale i tak je znám výskyt soukromých dvorců velmožů na venkově již od počátku 12. století.¹⁹⁸ V první polovině 12. století vlastnili velmoži, dle písemných svědectví, nejen samostatné dvorce, ale i zemědělské pozemky, lesy a hospodářská zvířata. Na jejich pozemcích, které nebyly ještě příliš centralizované, pak působili poddaní (bezzemci), kteří pečovali o tato území.¹⁹⁹ Právě v těchto vlastnicích půdy nacházíme kořeny pozdější silné vrstvy pozemkové šlechty 13. století, do které Markvartici bezpochyby patřili.

Prvotní sídla pozemkové šlechty tak jsou samostatné sídelní útvary, tzv. dvory, curia, ohraničené palisádou či plotem. Na postupném vývoji panských dvorců by se dala sledovat pozvolná emancipace šlechty, která nejprve měla dvorce uvnitř přemyslovských hradišť (velmož Hněvsa roku 935 ve Staré Boleslavi), později samostatný dvorec v podhradí knížecího hradiště (velmož Mstiš roku 1061 v Bílině) a od poloviny 12. století rovněž zcela nezávislé dvorce na venkově.²⁰⁰ Všechny zmíněné typy velmožských dvorů

---

¹⁹⁵ DURDÍK 1995, 16

¹⁹⁶ KLÁPŠTĚ 2005, 43sq

¹⁹⁷ KLÁPŠTĚ 2005, 48: Příkladem je poprvé písemně zaznamenaný samostatný dvorec velmože Mstiše, který ve svém dvorci pod bílinským hradem nechal postavit chrám sv. Petra.

¹⁹⁸ KLÁPŠTĚ 2005, 53sq: Uvádí darování velmožských statků ostrovskému klášteru v okolí Zbraslavi a Hrusicích na základě listiny ze 14. století, která čerpá z dokladů ostrovského kláštera, pravděpodobně však sepsaných na počátku 12. století.

¹⁹⁹ KLÁPŠTĚ 2005, 99

²⁰⁰ KLÁPŠTĚ 2005, 85sq

jsou ale stavěny i současně, takže je tento doklad o vzestupu šlechty spíše ukazatelem možností a váženosti daného rodu.

Až koncem vlády Přemysla Otakara I. a především začátkem vlády Václava I. se pozvolna začínají objevovat menší šlechtické hrady s tzv. bergfritovou dispozicí.²⁰¹ Každopádně počátky českých šlechtických sídelních hradů datačně spadají až do období kolem poloviny 13. století.²⁰² Zakládání hrady šlechtou i králem se liší nejen jejich počtem, ale také typem stavby. Šlechtické hrady zkoumaného regionu jsou převážně bergfritového typu,²⁰³ královské fundace zas podporují typ hradu s obytnou budovou zapojenou do opevnění, či typ francouzského kastelu.²⁰⁴ Tyto stavby ale vznikají až za vlády následujícího přemyslovského panovníka Václava I.

3.3.2 Období Václava I. (1230-1253)

K udržení klidu v zemi jistě dopomohla volba Václava I. jako mladšího českého krále, který po smrti svého otce Přemysla Otakara I. plynule nastoupil na český trůn.²⁰⁵ Tímto se zamezilo možným bojům o trůn mezi Děpoltici, boční větví Přemyslovců, královým prvorozeným, ale zapuzeným, synem Vratislavem²⁰⁶ a zmíněným Václavem I., synem Přemysla Otakara I. z druhého manželství.²⁰⁷ Potvrzení korunovace Václava I. Friedrichem II. dne 26. července roku 1216 bylo zároveň nastolením nové tradice, kdy měl na trůn nárok vždy prvorozený syn a nikoli nejstarší člen daného rodu.²⁰⁸

---

²⁰¹ MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1984, 235: Bergfritový hrad měl v čele obrannou věž (bergfrit), palác byl umístěn na chráněném místě ostrohu a měl většinou jediný sál. Takové stavby jsou v této době ale stále ještě ojedinělé.

²⁰² KLÁPŠTĚ 2009a, 51

²⁰³ GABRIEL 2009, 3: Takovým hradem je na příklad Lemberk. DURDÍK 1995, 168: uvádí Lemberk jako jeden z nejstarších šlechtických hradů.

²⁰⁴ MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1984, 235

²⁰⁵ ŽEMLIČKA 2002, 132: K zajištění nástupnictví Václava I. na český trůn, byl Václav nejprve prohlášen za jediného prvorozeného syna Přemysla Otakara I. a následně svým otcem zasnouben s dcerou císaře Filipa Švábského. Aby nástupnictví potvrdil ještě jistěji, tak nakonec nechal Přemysl Václava svými předáky zvolit mladším králem.

²⁰⁶ Vratislav je prvorozeným synem Přemysla Otakara I. a jeho první ženy Adléty Míšeňské.

²⁰⁷ ŽEMLIČKA 2009, 297

²⁰⁸ <http://kralovskedilo.ktf.cuni.cz/panovnici/vaclav-i—1230-1253>, vyhledáno dne 3. 9. 2022.

Dalším Přemyslovým velice důležitým krokem, který úzce souvisel s rodem Markvarticů, bylo zasnoubení dvouletého Václava I. s Kunhutou Štaufskou.²⁰⁹ Když se sňatek Kunhuty a Václava měl po letech uskutečnit, přijela Kunhuta se svým četným doprovodem, ve kterém byla mimo jiné rovněž paní Sibyla. Dvorní dáma Sibyla, vdova po Bohušovi, se provdala za Přibyslava z Křižanova. Spolu měli podle záznamů Žďárského kláštera čtyři dcery a jednoho syna.²¹⁰ Jednou z dcer byla Zdislava, manželka Havla z Lemberka, který je jedním z hlavních markvartických fundátorů 13. století.

V pozici silného panovníka tak od roku 1230 pokračuje Václav I. Svým pevným postavením v nejisté době plné sporů, nejprve mezi císařem Fridrichem a jeho synem, později mezi císařem a papežem, udržoval Václav I. vnitřní situaci v Čechách celkem poklidnou. Jediné, co ji narušovalo přímo, byly neustálé pře s rakouským vévodou Fridrichem II. Babenberským a nestabilní vztah se stejnojmenným císařem Svaté říše římské Fridrichem II. Štaufským.²¹¹ Ukončením bojů s rakouským vévodou a zároveň vyvrcholením snahy o získání babenberského dědictví se na krátkou dobu stala až svatba Gertrudy, neteře rakouského vévody, s nejstarším Václavovým synem Vladislavem, roku 1246.

Kromě neshod s rakouským vévodou Fridrichem Babenberským však zasáhla vnitřní dění nová hrozba. Evropu včetně českých zemí zasáhly ve 40. letech 13. století vpády sjednocených asijských kočovných kmenů nazývaných Mongolové.²¹² Nájezdy v českých zemích postihly hlavně Moravu. Napjatá situace mezi papežem a císařem na východě, katastrofické důsledky nájездů na západě (především v Uhrách) a blížící se nájezdy na Moravu jistě přispěly k veliké nejistotě v Čechách. Takový tlak by mohl být jedním z impulsů pro rozmach hradní architektury na našem území. Krvavé boje s nájezdníky skončily po smrti mongolského chána Ögedeje, tehdy se Mongolové roku 1242 stahují.²¹³ Konec 30. let a celá 40. léta jsou však významná pro zaměření této práce

---

²⁰⁹ <http://kralovskedilo.ktf.cuni.cz/panovnici/Vaclav-I—1230-1253>, vyhledáno dne 3. 9. 2022.: Stalo se tak již ve dvou letech věku malého Václava I.

²¹⁰ KALISTA 1969, 95 sq

²¹¹ ŽEMLIČKA 1986, 60sq

²¹² ŽEMLIČKA 2009, 302; ŽEMLIČKA 1986, 62; PALACKÝ 2017, 348: Vpády Mongolů a Tatarů směrem na východ počínají již na počátku 13. století. Palacký uvádí rok 1202. Pro české země jsou výrazným problémem ve 40. letech.

²¹³ ŽEMLIČKA 2009, 302; ŽEMLIČKA 1986, 66

co do počtu listinných dokladů o markvartickém rodě a jejich činnosti.²¹⁴ Celkově se králova přízeň a jeho přítomnost vztahuje k severním Čechám a k rodům je obývajících.

Jak již bylo naznačeno, získání babenberského dědictví bylo jen chvilkovou záležitostí. Nedlouho po svatbě Gertrudy s Vladislavem zemřel v boji s Uhry roku 1246 rakouský vévoda Fridrich II. Babenberský a hned v následujícím roce náhle zemřel také Vladislav.²¹⁵ Zlomený král Václav I. tak ztrácí syna i vidinu na ovládnutí rakouského vévodství, i když ne na dlouho. Po ztrátě svého prvorozeného syna se Václav I. uzavírá mezi své věrné, mezi něž patřili zástupci rodu Hrabišiců, dále pak Ojír z Friedberka, Jaroslav z Hruštic a jeho bratr Havel z Lemberka,²¹⁶ členové rodu Markvarticů a mocný rod Ronovců se svou základnou na Žitavsku.²¹⁷ Napojení Markvarticů na královský dvůr bylo pozvolna budováno již generacemi před Havlem z Lemberka a v této době bylo již velice silné, což dokazuje i čestné svědectví na listině pro kladrubský klášter z roku 1239, kdy Jaroslav a Havel jsou spolu s dvorským sudím Albertem na prvním místě.²¹⁸ Starší bratr Havla, Jaroslav z Hruštic, pak vystupuje roku 1239²¹⁹ jako kastelán na královském hradě Königstein, neboli Králův kámen. Sám Havel je již od roku 1233 často zmiňován ve svědeckých řadách královských listin.²²⁰ Právě území spravovaná zmíněnými rody se těšila z královy přízně. Členům věrných rodů byly svěřovány významné kastelánské i

---

²¹⁴ CDB III/1, 32: Listina z roku 1233; CDB III/ 1, 140: Listina z roku 1235; CDB III/ 1, 174: Listina z roku 1236; CDB III/1, 212: Listina z roku 1237; CDB III/1, 213: Listina z roku 1237; CDB III/2, 246: Listina z roku 1238; CDB III/ 2, 273: Listina z roku 1239; RBM I, 499: Listina z roku 1241; RBM I, 569: Listina z roku 1249; RBM I, 570: Listina z roku 1249; RBM I, 572: Listina z roku 1249; RBM I, 573: Listina z roku 1249; RBM I, 576: Listina z roku 1249; CDB IV, a mnohé další.

²¹⁵ ŽEMLIČKA 1986, 69

²¹⁶EDEL1993, 13: Oba bratři navazují na postavení svého otce Markvarta a jsou rovněž součástí královské družiny. Kolem poloviny 13. století mají oba již svá vlastní pevná postavení, dominia a královu důvěru.

²¹⁷ KLÁPŠTĚ 2005, 134sq: Od 30. let 13. st. byli zřejmě svobodnými držiteli Žitavy Ronovci. Neexistuje jakýkoli písemný pramen přisuzující jim pouze zdejší kastelánský post. ŽEMLIČKA 1986, 69sq; ŽEMLIČKA 2002, 168: Od počátku 40. let jsou listinně zmiňováni markvartici Havel z Lemberka s bratrem Jaroslavem, Častolov a Jindřich ze Žitavy z rodu Ronovců a další.

²¹⁸ CDB III/ 2, 273; ŽEMLIČKA 2002, 358

²¹⁹ CDB III/ 2, 273: (...)Jarozlaus burchgravius de Lapide cum fratre suo Gallo. Jedná se o saský Königstein, dříve patřící k českým zemím.

²²⁰ CDB III/1, 32: Listina z roku 1233; CDB III/ 1, 140: Listina z roku 1235; CDB III/ 1, 174: Listina z roku 1236; CDB III/2, 246: Listina z roku 1238 a další.

dvorské posty. Za lojalitu k Václavovi I. však později i zaplatili svou daň. Po převzetí vlády Přemyslem Otakarem II. tak na příklad téměř mizí z listinných svědectví páni z rodu Markvarticů.²²¹

Nešťastná situace na dvoře krále Václava I. byla záhy ještě více prohloubena povstáním domácích šlechticů a jejich volbou nového krále, kterým se měl stát jeho druhorozený syn Přemysl. Tuto situaci podpořila společenská proměna, kdy zaniká hradská soustava. Beneficiáři starého zřízení pozvolna ztrácejí svá postavení a funkce.²²² Zatímco se král obrací na tvořící se vysokou šlechtu a cizince, tak se vážené starší panstvo cítí být opomíjeno a začnou spolu s beneficiáři podporovat mladého ambiciózního krále Přemysla. Jak již bylo naznačeno, opíral se Václav I. o vlivnou dvorskou aristokracii, ze které se stávají mocné rody. Právě takovým rodem byli Markvartici²²³ zastoupeni především Havlem z Lemberka. Na jeho území se odehrávala část bojů a příznivci Přemysla Otakara II. útočili na jeho statky. Po potlačení vzpoury byl však za svou pomoc Havel odměněn a pravděpodobně tehdy získal do správy oblast Kladska.²²⁴ Václav se s Přemyslem nakonec oficiálně roku 1249 smířil, ale postup zániku starého nedostačujícího uspořádání a zakládání nového systému pokračuje dál.

Na vyzvání samotných rakouských předáků se nakonec společně roku 1251 ujal otec se synem rakouských zemí.²²⁵ Přemysl byl svým otcem poslán do Rakous a následujícího roku se oženil s dědičkou Markétou Babenberskou. Po získání rakouského vévodství a uznání Přemysla štýrskou šlechtou roku 1253 král Václav I. umírá. Z Přemysla se tak stává vévoda rakouský a štýrský, markrabě moravský a až do své korunovace roku 1263 se uvádí jako dědic a pán království českého.²²⁶

---

²²¹ WALDSTEIN-WARTENBERG 2000, 77

²²² ŽEMLIČKA 2002, 180: Proměna beneficiární aristokracie do dědičné šlechty začíná již v polovině 12. století a vrcholí právě v době povstání mladého Přemysla. Ze střední a nižší vrstvy beneficiářů, kteří nejprve ztrácejí svou funkci vázanou na krále, se pozvolna začíná tvořit nižší šlechta závislá a podporující mocné pány vyšší šlechty.

²²³ Fakt, že se Václav I. opíral o členy markvartického rodu svědčí o jejich velkém významu a jistě po generace vytvořené důvěře a blízkosti k panovníkovi. ŽEMLIČKA 2002, 181: Bohužel se vzpoura a boje mezi otcem a synem odehrávaly především na území Havla z Lemberka, které podléhalo častým nájezdům.

²²⁴ ŽEMLIČKA 2002, 183: Kladsko získal do správy Havel z Lemberka pravděpodobně v době po potlačení vzpoury Přemysla.

²²⁵ ŽEMLIČKA 1986, 75

²²⁶ ŽEMLIČKA 1986, 76

Ve společnosti 13. století se začínají projevovat úspěchy zasazené již v předchozím století. Celý tehdejší svět se měnil čím dál zřetelněji a položené základy proměn české společnosti za Přemysla Otakara I. se za jeho nástupce výrazně rozvíjejí. Velice patrné je to v případě vnější kolonizace. K velkému osidlování českých zemí dochází za účasti německých kolonizátorů, resp. rolníků užívajících německého práva, kteří z nedostatku půdy na vlastním území přicházejí jednak samovolně, ale především na pozvání samotného panovníka i šlechty. Jejich úkolem bylo zakládat osady, starat se o ně a celkově zkulturovat neobydlené a často i nepřístupné části českých zemí. Osadníci převážně německého původu si s sebou na nová území od druhé poloviny 12. století přinášejí již zmíněný německý právní systém, tzv. *ius teutonicum*.²²⁷ Rozšíření německého práva prošlo celou severovýchodní Evropou a v Čechách se od počátku 13. století usazuje zejména modifikované magdeburské právo.²²⁸ Když dříve přišli lidé z jiné země, tak mohli pracovat na propůjčené půdě, byli pod ochranou zeměpána a půda jim nepatřila. Ve století 13. se tato situace mění a cizincům či rolníkům užívajícím německého práva připadá osobní svoboda, dědičné držení gruntu a lepší sociální postavení. Vlastníkem půdy však i nadále zůstává vrchnost.²²⁹ Zkoumaná oblast záhvozdí včetně Žitavska²³⁰ dlouho patřila panovníkovi, který jej nechal spravovat panstvem, ze kterého se až před polovinou 13. století stávají dědiční držitelé panství. Tuto nepříliš osídlenou oblast od druhé třetiny 13. století kolonizují mocné rody Markvarticů a Ronovců za četné podpory přivedených klášterů.

Dalším příkladem projevu měnící se společnosti je rozvoj měst, který byl započat již vnitřní kolonizací ve 12. století. Za Václava I. však dochází k zakládání měst v hojnějším počtu. Vznikají města a vesnice s novou, již gotickou dispozicí, jako je tomu na příklad

---

²²⁷ ŽEMLIČKA 2002, 68: Německé právo, dříve právo Němců, se pozvolna utvářelo spolu se sídelním a etnickým pohybem. Zjednodušeně by se dalo říct, že vzniklo spojením práva holanďanů a vlámu, které zdomácnělo na severovýchodě německých zemí, spolu s franckým právem, které míří do Míšeňska a Slezska směrem z jihu. Počátkem 13. století k nám tak ze Slezska pozvolna proniká již sloučené právo německé. Původně právo patřící pouze Němcům se na našem území přetvořilo na právo německé, které mohlo náležet rovněž domácímu rolníkovi.

²²⁸ KLÁPŠTĚ 2009c, 54

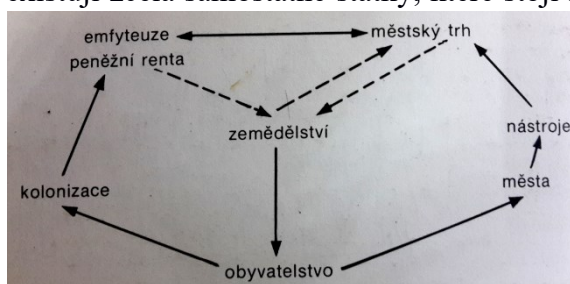
²²⁹ ŽEMLIČKA 2002, 68; ŠIMÁK 1902, 11: Uvádí přímo vlastnění půdy rolníkem pod německým právem. Pravděpodobnější však bude stav, kdy půda byla pronajímána majitelem-vrchností, i když již s uznanými svobodami a právy na dědičné držení zakotvenými v *ius teutonicum*.

²³⁰ ŠIMÁK 1902, 11: Od konce 11. do století 14. patřila oblast Žitavska k českému knížectví, pak byla odtržena.

ve 30. letech 13. století u pražského Havelského města.²³¹ Vedle nových dispozic měst, konstrukčních řešení a tvarosloví architektonických prvků přicházejícího stylu však stále ještě pokračuje výstavba nebo přestavba domů v tradičním románském slohu.²³² Za Václava I. Praha prochází výraznou proměnou a postupně se tak stává vrcholně středověkým městem. Kromě jiného je touto dobou Staré Město pražské, jako mnoho dalších trhových měst, obeháno hradbou.²³³ Kromě měst zakládaných králem vznikají města také díky klášterům touto dobou hojně přiváděných na naše území panovníkem i šlechtou. Šlechta za stále probíhající vnitřní kolonizace zakládala města i z vlastních zdrojů. Když se přidala kolonizace z vnějšího, především německého prostředí, byl vzestup měst a měšťanstva, stejně jako rozvoj peněžního systému podporovaného přivedenou praxí emfyteuze, nezastavitelným procesem.²³⁴ Města však za Václava I. ani za Přemysla Otakara II. nebyla ještě tak silná, aby hrála větší mocenskou roli, což se změnilo na úplném konci 13. a počátkem 14. století.²³⁵

Již zmíněnou vnější kolonizací českých zemí dochází také k významnému rozvoji průmyslu a obchodu.²³⁶ Zatímco zemědělství zůstává na venkově, řemeslo se přesouvá do utvářených měst, ve kterých na náměstích docházelo ke směnnému obchodu.²³⁷ S posilujícím městem vzniká potřeba jeho zásobování z venkova a pro venkovany se tak otvírá možnost směnit své výrobky za peníze, které potřebují v případech, kdy si ku příkladu pronajímají půdu (tzv. emfyteuze přicházející k nám ze západu).²³⁸ Stále však existují zcela samostatné statky, které stojí mimo tento vznikající systém, a které si vše

potřebné dokáží zajistit vlastními silami.
(Chyba! Nenalezen zdroj odkazů.)

Obrázek 10: Koloběh obchodu

²³¹ POCHÉ 1938, 168; MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1984, 290; KUTHAN 1994, 18

²³² MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1984, 290; POCHÉ 1983, 168

²³³ KUTHAN 1994, 18sq

²³⁴ ŽEMLIČKA 1986, 81

²³⁵ FIALA 1952, 12

²³⁶ PALACKÝ 2017, 340

²³⁷ ŽEMLIČKA 1986, 82

²³⁸ ŽEMLIČKA 1986, 96

Ve spojitosti s obchodem je také hojněji využívána i časně středověká trasa Žitavské cesty přes tehdejší Světlou, dnešní Český Dub, kde byla i kvůli ochraně cesty markvartici po roku 1237 založena johanitská komenda. Rozvoj práce, vzestup jednotlivých společenských vrstev, zlepšení a ustálení silniční sítě a tím i stupňování obchodního ruchu, způsobuje celkovou proměnu hospodářské situace českých zemí.²³⁹

V první polovině 13. století tak dochází ke změně celé společnosti, nejen vládnoucí a vlivné vrstvy. Autoritou stále zůstává panovník, oproti němu však vyvstává posilující opozice vyšší šlechty. Dále se již drobnými výsluhami formuje vrstva nižší šlechty. Tato skupina byla Kosmou nazývána rytíři druhého řádu a počíná se formovat již v 11. století ze svobodných obyvatel, kteří získali své statky buď dědičně, nebo jako výsluhu za své vojenské úspěchy.²⁴⁰ Se vznikajícími městy se v této době teprve pozvolna tvoří sociální skupina měšťanstva, která podporuje peněžní systém. S městy jsou také spjati řemeslníci, zatímco na venkově zůstávají především zemědělci. Poslední závislou společenskou vrstvu představují bezzemci.

Po ustálení českých zemí za vlády Přemysla Otakara I. je na počátku vlády Václava I. také prostor pro bohatší kulturní život, který byl panovníkem hojně podporován. V době kralování Václava I. je v Čechách velká obliba o něco vyspělejší německé kultury.²⁴¹ Za jeho vlády jsou zavedeny turnaje a vítáni jsou také básníci, tzv. minesangeři.²⁴² Ve velké oblibě je rovněž používání německého jazyka. Sídla zakládaná kolem poloviny 13. století mají velice často německá jména, se kterými se také setkáváme u hradů markvartické fundace.²⁴³ Příkladem je hrad Lemberk, který byl svými zakladateli nazván Löwenberg

---

²³⁹ ŠIMÁK 1938a, 504sq

²⁴⁰ MENCLOVÁ 1972a, 119

²⁴¹ Větší vyspělost německých zemí můžeme doložit např. vzkvétající kulturou a již zformovanou společenskou vrstvou šlechticů, kteří staví svá dědičná sídla dříve než na území českého království. Vzpomeňme ku příkladu hrad Přimda a pány z Vohburku. KUTHAN 1983, 203: Zmiňuje na několika místech vyspělejší situaci v německých zemích, co se týče formování šlechty, počátku vzniku měst a budování hradní architektury.

²⁴² ŽEMLIČKA 2002, 503: Turnaje s sebou přinášejí rovněž celou rytířskou kulturu, která k nám pozvolna od 12. století proniká z Provance přes severní Francii, Burgundsko a Německo. MENCLOVÁ 1972a, 125: Roku 1236 přichází z rakouských zemí Reinmann von Zweter a kolem poloviny 13. století Meister Sigheer a Fridrich von Sunnburg.

²⁴³ MENCLOVÁ 1972a, 132; DURDÍK 1995, 49: Často užívané koncovky jsou -stein (kámen), -berg (hora), -burg (hrad), a méně častý -eck (kout). Samotný překlad pak běžně odhalí, na jakém místě je hrad postaven, jestli patří králi, k jakému účelu původně sloužil, atd.; PALACKÝ 2017, 341 píše o oblibě německé

podle lva, kterého měli markvartici Havel a Jaroslav na svém štítu.²⁴⁴ (Obrázek 12) Výjimku netvoří ani později založený hrad Vartenberk jako složenina německé věty „warte auf dem Berg“, což v překladu znamená strážit na kopci.²⁴⁵ Dalším markvartickým hradem je Michelsberk, který nesl své původní německé jméno podle patrona nedalekého, rovněž Markvartici založeného, kostela. Velice záhy se však vžil počestěný název Michalovice.²⁴⁶ Německý jazyk byl nejen jazykem říše, ale také se u nás rozšířil díky již zmíněné vnější kolonizaci českých zemí. Vzhledem ke zkoumané oblasti je potřeba ještě zmínit typ uspořádání plučiny, tzv. záhumenice, které se rozšiřují ve 13. století a které jsou často osídlovány Němci v mělkých údolích v kopcovité oblasti před pomezími horami. Kromě záhumenic se pak podél řek pnuly lánové vesnice, které na sebe časem začaly navazovat a tvořily tak nekonečné vsi, jaké se nachází rovněž na českolipsku. Můžeme je ostatně pozorovat v krajině dodnes.²⁴⁷

Dalším výraznějším rysem této doby byl počátek dědičného držení panství a užívání rodových jmen formující se vyšší pozemkové šlechty.²⁴⁸ Již od 12., především pak ve 13. století, je hlavním důkazem existence šlechtických sídel užití názvu sídla jako velmožova predikátu objevujícího se především ve svědeckých řadách vydaných listin.²⁴⁹ Dříve byla v písemných pramenech užívána pouze jména velmožů. Občas byla ke jménu připojena i informace o otci, či o vykonávaném úřadu na panovnickém dvoře, ale již od 40. let 12. století se u jména začal uvádět přídomek podle sídla, na kterém se velmož zdržoval.²⁵⁰ Pro celé 13. století téměř neexistuje jiný písemný doklad o založení šlechtického hradu než uvedení daného místa, jako predikátu velmože. Tento zdroj

---

kultury a užívání německých jmen u hradů zakládaných především ve druhé polovině 13. století. ŽEMLIČKA 2002, 509: S německým pojmenováním hradů se nejprve setkáváme u panovnických fundací a až za vlády Václava I. povolna i u šlechtici založených hradů.

²⁴⁴ ŽEMLIČKA 2002, 509: Lemberk patří k nejstarším šlechtickým hradům s německým jménem.; MENCLOVÁ 1972a, 124: Již roku 1245 se objevuje štít s vyobrazením markvartické lvice.

²⁴⁵ PANOŠKOVÁ 2017, 25

²⁴⁶ MENCLOVÁ 1972a, 133

²⁴⁷ ŽEMLIČKA 2002, 256

²⁴⁸ PALACKÝ 2017, 341

²⁴⁹ KLÁPŠTĚ 2005, 86sq: Do svědecké rady připojené na závěr listiny byli písařem nejprve uvedeni církevní hodnostáři, pak urození muži seřazení podle společenského postavení, a nakonec se zde mohou vyskytovat i na listině výrazně oddělení, neurození muži, kteří jsou zde zapsáni se svou vykonávanou profesí.

²⁵⁰ KLÁPŠTĚ 2005, 87

poznání je však problematický. Predikát poukazuje především na fakt, že daný šlechtic byl nějak spjat s místem či hradem, po kterém se psal. Nemuselo nutně jít o sídelní hrad daným šlechticem, či jeho rodem, založený.²⁵¹

Od 30. let 13. století se ve svědeckých řadách listin již setkáváme s prvními dohledanými Markvartici. Jedná se o bratry Jaroslava a Havla, syny Markvarta. Jaroslav s Havlem jsou spojováni jak v souvislosti s kastelánským postem na hradě Königstein,²⁵² tak s dvorcem Huštice u Turnova,²⁵³ který pravděpodobně založil již jejich otec Markvart z Huštice.²⁵⁴ S predikátem uvedeným podle názvu Havlova hradu Lemberk se setkáváme až roku 1241.²⁵⁵ Již v době vzniku rodových sídel za Václava I. se dle uvedeného příkladu z markvartického rodu setkáváme s predikátem vázaným již k založenému šlechtickému hradu. Povolení ke stavbě hradů se vyskytují až ve 14. století, ale jistě se musela udělovat i dříve. V dřívějších dobách se tak pravděpodobně stalo na základě ústní dohody, kdy panovník velmoži udělil povolení ke stavbě hradu ku příkladu za jeho zásluhy. Stejně jako v ostatních zemích střední Evropy byla stavba hradů regulována, i když přímý písemný důkaz neexistuje.²⁵⁶

---

²⁵¹ DURDÍK 2004, 170; KLÁPŠTĚ 2005, 87

²⁵² KLÁPŠTĚ 2005, 119; CDB III/ 2, 273: K roku 1239 je uveden „Jarozlaus burchgravius de Lapide cum fratre suo Gallo“.

²⁵³ CDB III/2, 246: Z roku 1238 jsou ve svědecké řadě uvedeni: „Jarozlaus cum Gallo, filii Marquardi de Gruscice“; CDB III/ 2, 269: K roku 1239 je uveden: „Gerozlaus de Hrusciz“.

²⁵⁴ KLÁPŠTĚ 2005, 119

²⁵⁵ RBM I, 499: Gallo de Lawenberch.

²⁵⁶ DURDÍK 2004, 170: Tato povolení byla pravděpodobně jakýmsi automatickým mechanismem fungujícím po 13. století. KLÁPŠTĚ 2005, 137: Budování sídel muselo i v českých zemích jistě procházet kontrolou, což potvrzuje záznam z roku 1281, kdy se šlechta pod vedením biskupa Tobiáše dohodla na krocích k obnově pořádku, a tak bez souhlasu Oty V. Braniborského neměla dále vzniknout žádná nová opevnění. Tento záznam se rovněž vyjadřuje ke stavbám vzniklým po smrti krále Přemysla Otakara II. Tyto stavby měly být buď dodatečně schváleny, nebo strženy.

Zmíněný záznam však zachycuje obtížnou situaci po smrti Přemysla Otakara II., kdy se země zmítala v nejistých dobách. Je tak samozřejmé, že se šlechta potřebovala zařídit a stavěla si tak svá opevněná sídla, a to i bez jakéhokoli povolení, jak je zřejmé z pozdějšího zmíněného nařízení. Z této zprávy však není vůbec jisté, na jakém principu fungovala povolení za Václava I. Pravděpodobně se jednalo o jednodušší systém, jelikož stavební boom šlechtických hradů nastává především až za Přemysla Otakara II. Za Václava I. se jednalo o jednotky šlechtických hradů a byla tak mnohem jednodušší ústní dohoda i kontrola nad jednotlivými stavbami.

Dědičná držení sídel spojuje český historik František Palacký s rokem 1241 a potřebou šlechty zakládat si pevná kamenná sídla na ochranu před vpádem Tatarů do Čech.²⁵⁷ Právě tento rok je nejen rokem počátku hradu Lemberk, ale i mnoha dalších markvartických sídelních hradů, které by potvrzovaly výrok Palackého. Na druhou stranu by celkovým postupem kolonizace a vzestupem šlechty k zakládání rodových sídel a jejich dědičného držení došlo také. Vojenské nebezpečí jistě napomohlo tomu, aby sám Václav I. podporoval stavby hradů šlechtického založení, i když si je následně nemohl nárokovat.²⁵⁸ Jen málo šlechticů bylo králi natolik věrných, že nové hrady pouze dědičně spravovali jako královští purkrabí.²⁵⁹ I tyto dějinné události dopomohly k formování a osamostatňování české nobility.

Jak již bylo naznačeno v dějinných událostech, do *profánní architektury* druhé čtvrtiny 13. století se na přední místo dostává stavba hradů. Do počátku 13. století se na našem území nachází pouze knížecí hrady.²⁶⁰ Šlechta svůj vzestup nejprve demonstruje vlastními dvorci, od počátku 12. století i samostatnými fundacemi nejprve církevních statků²⁶¹ a za Václava I. i ojedinělými sídelními hrady.²⁶² Za vlády Václava I. je na českém území položen základ pro vznik hradní architektury, která se významněji rozroste za jeho následovníka. Jedná se především o stavbu nové sítě opevněných panovnických hradů, která ve 30. letech 13. století vystřídala zastaralou hradeckou správní soustavu. Významnými staviteli čtené hradní architektury se v této době pozvolna stává skupina šlechticů. Větší stavební aktivita šlechty za Václava I. by se dala přisoudit jejímu postupnému osamostatňujícímu se procesu, kdy šlechta cítí potřebu mít svá dědičná sídla s pozemky a tím i větší politický vliv. Zároveň tak činí z důvodu vlastního bezpečí v již naznačené napjaté situaci ve střední Evropě.

Větší míra zakládaných hradů kolem poloviny 13. století rovněž souvisí s domácí vzpourou mladého Přemysla Otakara II. proti svému otci, kdy po jejím potlačení Václav I. odměňuje své věrné a pravděpodobně povoluje stavby panských hradů ve větší míře.²⁶³

---

²⁵⁷ PALACKÝ 2017, 341

²⁵⁸ PALACKÝ 2017, 360

²⁵⁹ *ibidem*

²⁶⁰ MENCLOVÁ 1972a, 115

²⁶¹ MENCLOVÁ 1972a, 117

²⁶² DURDÍK 1995, 18

²⁶³ ŽEMLIČKA 2002, 184: Hrad pánů z Dražic, Grabštejn, Náchod, Frýdlant, markvartický Benešov nad Ploučnicí, Michalovice, Šarfenštejn, Vartenberk, Tolštejn a další.

Navíc tyto hrady vznikají hojně v oblasti dějiště vzpoury, tedy v severních Čechách a pak také z praktických důvodů často v blízkosti bývalého hradskeho centra, nahrazující tak staré uspořádání.²⁶⁴

Z formálního hlediska je u hradů velice obtížné s jistotou určit sloh, ve kterém byl postaven kvůli množství determinujících vlivů na hradní architekturu.²⁶⁵ V rámci královských hradů však vznikají tři hlavní typy. Od tzv. hradiště neboli raně středověkého hradu směrem k vrcholně středověkému hradu vzniká tzv. přechodný typ.²⁶⁶ Dále se stavěl hrad s obvodovou zástavbou, ve kterém se rozvinulo zapojení budov do hradebního systému.²⁶⁷ Pro aktivní způsob obrany se ojediněle objevuje i typ francouzského a modifikovaného středoevropského kastelu.²⁶⁸ Šlechtické hrady měly většinou jednodušší podobu různě modifikované bergfritové dispozice, která se i nadále rozvíjela.²⁶⁹ Prvotní bergfritové šlechtické hrady se však téměř nedochovaly. Velice často byla tato nepoužívanější forma hradu dále dostavována a přestavována, jako tomu bylo u hradu Lemberk, kde se do dnešních dob zachovala pouze část původní věže. (Obrázek 11) Šlechtické hrady v severních Čechách založené za vlády Václava I. jsou zastoupeny především zmíněným hradem Lemberk, který je poprvé uveden roku 1241.²⁷⁰ Mnohem početnější zakládání markvartických hradů spadá až do období vlády Přemysla Otakara II., kam spadá i rozrod tohoto mocného rodu.

Na rozdíl od profánní architektury determinované mnohými nezbytnými funkčními řešeními stavby je na církevní architektuře mnohem větší prostor k projevu přicházejícího

---

²⁶⁴ Je tomu tak na příklad u markvartického hradu Michalovice, který se nachází v blízkosti Markvarticí spravovanému hradskeému centru v Mladé Boleslavi.

²⁶⁵ MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK, 1984, 235

²⁶⁶ DURDÍK 1995, 105: Podle starších typů mají tyto stavby stále valové opevnění, tentokrát však bez vnitřní konstrukce. Novinkou je začlenění obytných budov do obvodového opevnění. ŽEMLIČKA 2002, 372: Hrady přechodného typu se nacházejí spíše na odlehlejších místech středních Čech.

²⁶⁷ DURDÍK 1995, 105sq: Tento nejčastější vrcholně středověký typ hradu 13. století je typický větším počtem budov, které jsou začleněny do obvodové hrady a přítomností věží, které se však nachází i u jiných typů. Stále u nich však zůstává pasivní způsob obrany.

²⁶⁸ DURDÍK 1995, 18; Definici kastelu uvádí DURDÍK 1995, 134: Tento typ hradní architektury je určen především pro aktivní obranu.

²⁶⁹ DURDÍK 1995, 18: Jednoduché bergfritové hrady se skládaly z okrouhlé věže v čele, tzv. bergfritu a paláce postaveného na nejchráněnějším místě ostrohu. DURDÍK 1995, 23: Ve 14. století je tato dispozice dále rozvíjena a doplňována o další obytné či hospodářské stavby.

²⁷⁰ RBM I, 499

slohu. *Sakrální architektura* stále zaujímá čelní místo v počtu zakládaných klášterů a farních i „soukromých“ kostelů. Jak bylo naznačeno výše, již na počátku 13. století k nám proniká gotické tvarosloví. Na začátku vlády Václava I. se u nás již významněji projevuje rozkvět cisterciácké rané gotiky. Pozorovat ji můžeme především na jedné z nejstarších gotických křížových chodeb již zmíněného velehradského kláštera²⁷¹ či na úchvatné osecké kapitulní síni, taktéž dokončené po roce 1240.²⁷² Křížová chodba na Velehradě vzniká ve stylu gotické článkové architektury, kterou představuje forma mnohých architektonických článků, které nacházíme rovněž v osecké kapitulní síni.²⁷³ Těmito prvky byly na příklad křížové žebrové klenby na seskupených sloupkových příporách, mohutné plastické architektonické prvky jako např. talířové patky či košovité a kalichovité hlavice s palmetami nebo jazykovými listy stočenými na vrcholu do bobulí. Dalším prvkem nesoucím nový sloh jsou také klenební žebra vejcovitého profilu vycházející z náběžných štítků.²⁷⁴ Na základě těchto prvků užitých v ambitu velehradského kláštera je zřetelný vliv nedalekých cisterciáckých klášterů v Dolním Rakousku,²⁷⁵ kterými byly zejména kláštery ve Zwettlu (Světlá)²⁷⁶ a Heiligenkreuz (klášter sv. Kříže).²⁷⁷

Dalšími významnými raně gotickými stavbami je také klášter cisterciáček v Oslavanech, a především pak klášter v Tišnově, který byl založen královnou Konstancií. Ambit posledně jmenovaného kláštera odráží rovněž architekturu dolnorakouských klášterů Zwettl, Heligenkreuz, Lilienfeld, ale také augustiniánského kláštera v Klosterneuburgu. Nacházíme v něm totožné architektonické články, se kterými se setkáváme v křížové chodbě kláštera ve Velehradě.²⁷⁸ Na tišnovském klášteře je rovněž

---

²⁷¹ KUTHAN 1983, 29

²⁷² CHADRABA 1984, 149

²⁷³ CHADRABA 1984, 149: Kapitulní síň v Oseku dokončená ve stejnou dobu, jako moravský velehradský klášter, rovněž ukrývá mnohé raně gotické formy jako křížovou žebrovou klenbu se žebry vycházejícími z náběžných burgundských štítků a kalichovité hlavice s listy zakončenými ve vrcholu do bobulí či žebra vejcovitého profilu.

²⁷⁴ KUTHAN 1983, 29

²⁷⁵ KUTHAN 1983, 30

²⁷⁶ SCHWARZ 2013, 39: Klášter Zwettl je dceřinným klášteřem Heiligenkreuzu založeným roku 1137 Handmarem I. z Kuenringu, jak dokládá listina krále Konráda III. z roku 1147, na níž je zaznamenáno položení základů.

²⁷⁷ SCHWARZ 2013, 35sq

²⁷⁸ KUTHAN 1983, 31

patrná královská reprezentace ve formě výrazné zdobnosti zejména západního průčelí, která není pro cisterciácký řád vůbec typická.²⁷⁹ Z královské rodiny pak pochází fundace kláštera Marienthal, o kterou se zasadila manželka Václava I., Kunhuta. Marienthal se nachází v Horní Lužici na spojnici mezi Žitavou a Zhořelcem²⁸⁰ a byl Žitavskou cestou propojen s markvartickým dominiem. Svou formou mohl být velkou inspirací pro Markvartici založené stavby.

V neposlední řadě do tohoto období spadá založení kláštera klarisek v Praze ve 30. letech a jeho raně gotické stavení fáze trvající do 60.let.²⁸¹ Také zde se nacházejí mimo jiné polygonální sokly, talířovité patky a kalichovité hlavice.²⁸² Na příkladu podobnosti staveb, v tomto případě křížových chodeb tišnovského a Anežského kláštera, je možné sledovat jakým způsobem se jednotlivé gotické prvky rozšiřují napříč celou zemí.

Gotické prvky a zdobnost nejsou čistě cisterciáckou záležitostí, spíše naopak se cisterciáci vždy hlásili ke strohosti a čistotě, která by nerušila jejich kontemplaci. Velkou roli zde hraje fundátor a reprezentativní funkce, kterou má stavba zastávat, jako je tomu u tišnovského portálu. Díky fundacím královské rodiny po celých českých zemích a následnému převzetí nového prestižního slohu šlechtickými zakladateli se gotika dostává do popředí zájmu na nově zakládaných klášterních celcích. Velké klášterní stavby vznikly ve druhé čtvrtině 13. století poté pozvolna ovlivňují okruh zakládaných menších sakrálních staveb, které si však v první třetině 13. století stále zachovávají spíše pozdně románský charakter.²⁸³ V tomto bodě je třeba zmínit velký rozdíl mezi panovnickou snahou reprezentace a šlechtickou markvartickou snahou o začlenění se do vyšší vrstvy společnosti. Na jednotlivých markvartických stavbách můžeme pozorovat, že nejde o jednotné vyjádření myšlenky skrze výtvarný projev, ale že jde spíše o mozaiku v té době moderních skutků, jakými byla především fundace klášterů nově vzniklých a podporovaných řeholí (ku příkladu dominikáni v Jablonném), nebo založení johanitských komend, které byly od počátku 13. století fundovány již více šlechtou, která si chtěla zajistit spásu své duše, než panovníkem, který podporoval johanity zejména ve 12. století

---

²⁷⁹ KUTHAN 1983, 32

²⁸⁰ EDEL 1993, 30: V roce 1234 zakládá královna Kunhuta cisterciácký klášter Vallis S. Mariae v Seifersdorfu u Žitavy.

²⁸¹ POCHE 1983, 172

²⁸² POCHE 1983, 171

²⁸³ KUTHAN 1983, 36

a poté uděloval především svobody a bral pod ochranu jejich majetky.²⁸⁴ Komendy vzniklé na markvartickém panství pak zajišťovaly zabezpečení obchodní Žitavské cesty²⁸⁵ a ve 13. století stále hojněji i špitál.²⁸⁶ Umělecky hodnotné prvky najdeme u Markvarticů především na stavbě kláštera v Klášteře Hradiště nad Jizerou, kterou Markvartici hojně finančně podporují a na které probíhají rozšiřující stavební práce po celé 13. století.

V rámci sídel rané pozemkové šlechty vznikaly především sakrální jednolodní stavby podélného typu s tribunou a věží na západě, výjimkou však nejsou ani centrály ve formě rotund, či kostelů čtvercového půdorysu.²⁸⁷ Rotundy touto dobou sice již nestojí v popředí stavební činnosti, ale představují domácí tradici s odkazem na stavbu, kde byl pohřben hlavní český zemský patron sv. Václav.²⁸⁸ Jejich stavba tak pozvolna končí až v průběhu první třetiny 13. století. Zásadnější vzestup šlechtických tribunových kostelů spadá již do 2. poloviny 12. a na počátek 13. století.²⁸⁹ Na rozdíl od jižních Čech, kde se kromě tradiční skladby a strohé formy objevují i plastické články pocházející z cisterciáckého dolnorakouského prostředí a které směřují ke gotickému stylu, jsou severozápadní kostely vůči novým prvkům celkem rezistentní.²⁹⁰ Drobné kostelíky na severozápadě Čech vznikají z podnětů větších stavebních děl, které přibližují architekturu okolních zemí. Nové gotické články však menší stavby příliš nepřejímají.²⁹¹ Stále se řídí spíše tradičním románským pojetím.

Pro severočeskou nastupující gotiku a oblast markvartických držav je velice důležitým stavebním centrem cisterciácký klášter Hradiště nad Jizerou budovaný rovněž v době osecké kapitulní síně. Významný je zejména pro své raně gotické prvky užitě na stále ještě románsky utvářeném blokovitému jádru klášterního kostela.²⁹² Na dochovaných fragmentech klášterního kostela, především pak hlavního a bočního portálu můžeme ještě dnes sledovat dokonale propracované talířovité patky sloupů, polygonální sokly i krycí

---

²⁸⁴ SVOBODA 2006, 38; 44

²⁸⁵ BUBEN 2022, 14

²⁸⁶ SVOBODA 2006, 37

²⁸⁷ MERHAUTOVÁ 1971, 67

²⁸⁸ MERHAUTOVÁ 1971, 67

²⁸⁹ KLÁPŠTĚ 2005, 93

²⁹⁰ MERHAUTOVÁ 1971, 66

²⁹¹ MERHAUTOVÁ 1971, 66

²⁹² KUTHAN 1983, 66

desky, kalichovité hlavice s listy na vrchu stočených do bobulí a zejména pak rostlinný dekor.²⁹³ Právě na vývoji rostlinného dekoru od staršího schematicky pojednaného²⁹⁴ až po zachycení realistické téměř živé vegetace můžeme sledovat dopad severofrancouzské katedrální gotiky pozdního 12. století.²⁹⁵

Dalším významných sakrálním stavebním podnikem iniciovaným šlechtici a jistě s podporou královského dvora je již zmíněná stavba řady johanitských komend podél Žitavské obchodní cesty. V první třetině 13. století je to především stavba johanitské komendy v Českém Dubu. Svou dispozicí i užitými architektonickými prvky odpovídá spíše opožděnému slohovému projevu,²⁹⁶ i když například ve zvolené křížové klenbě bez žeber a polygonálně zakončeném presbytáři dosahuje komenda prvotních gotických znaků typických pro tzv. přechodné období. Pravděpodobně ve 40. letech pak vzniká johanitská komenda přímo v Žitavě, kde působil šlechtický rod Ronovců.²⁹⁷ I zde je možné najít napojení na markvartický rod skrze sestru sv. Zdislavy,²⁹⁸ Elišku, která se rovněž přivdala do mocného severočeského rodu. Třetí založená komenda na obchodní cestě se po polovině 13. století nachází v Mladé Boleslavi, kde ji při špitálu sv. Víta nechala vybudovat matka Havla z Lemberka, paní Hostilka.²⁹⁹

Církevní stavby zakládané šlechtici od počátku 13. století prošly značným vývojem. Na rozdíl od panovnických fundací byly ty šlechtické až na ojedinělé výjimky, nejprve menší chudší projekty, které se však za Václava I. rozrůstají a za Přemysla Otakara II. jsou nejen častým jevem, ale také plní reprezentativní funkci srovnatelnou s panovnickými stavbami. Před polovinou 13. století ještě musíme zmínit rovněž zakládané

---

²⁹³ KUTHAN 1983, 66

²⁹⁴ MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1984, 266: Schematické pojetí některých ornamentálních motivů kolem roku 1240 prozrazuje rozklad raně středověkých forem.

²⁹⁵ KUTHAN 1983, 69

²⁹⁶ MERHAUTOVÁ 1971, 109: Kaple sv. Ducha pak svým půdorysem plně navazuje na domácí tradiční formu jednolodních kostelů. Merhautová zde píše o kapli sv. Ducha. Pravděpodobně ale zmiňuje spíše dochované středověké relikt v dnešním kostele Seslání Ducha svatého. Jinou alternativou, která by navazovala na tradici podélných jednolodních kostelů opožděného stylového projevu by mohl být původně románský kostel, dnes zachovaný pouze v obvodu, který byl snad zasvěcen sv. Duchovi. Tento byl ale odkryt až v 90. letech 20. století.

²⁹⁷ Ivan Grisa, dle <http://frauenfriedhof-zittau.de/Geschichte.htm>, 11.6. 2011; EDEL 1993, 32:

²⁹⁸ Sv. Zdislava byla manželkou Havla z Lemberka.

²⁹⁹ EDEL 1993, 32

městské kostely, které vstupují do řádné farní sítě a které se rozhojní spolu s novými městy až za Přemysla Otakara II.³⁰⁰

3.3.3 Za Přemysla Otakara II. (1253-1278)

Velice významným králem, za kterého kulminují nastolené změny jeho předchůdců byl vévoda rakouský a štyrský, markrabě moravský a až do své korunovace roku 1263 dědic a pán království českého Přemysl Otakar II.³⁰¹ I když spadaly české země pod Svatou říši římskou, byly nejen územně významné, ale také do jisté míry svébytné ovládané autoritou silných panovníků, jakými poslední Přemyslovci dozajista byli.³⁰² Na základech nastavených úspěšnou vládou jeho předchůdců mohl Přemysl Otakar II. vybudovat velkou a vlivnou říši. Za pomoci rozšířeného příbuzenstva rozvinul český král nadnárodní politiku a zařadil tak české země mezi aktivní činitele tehdejšího středověkého světa.

Král diplomat se prosadil především svou územní expanzí. Po svém sňatku s Markétou Babenberskou získává ještě za života svého otce na podzim roku 1251 vévodství rakouské.³⁰³ Po letech bojů a roku 1260 i následné porážce Uher u Kressenbrunu připojuje Přemysl k českým zemím i oblast Štýrska. Doposud pán českých zemí a vévoda rakouský však zůstává bez legitimního nástupce trůnu, a tak se rozhodne anulovat svůj sňatek s Markétou Babenberskou. Tímto se mladému Přemyslovi otevírá možnost spojení se s dlouho zneprátelenými Uhrami sňatkem s vnučkou Bély IV. Kunhutou. Svatba se konala hned následujícího roku. Korunovace Přemysla Otakara II. na českého krále na sebe nenechala dlouho čekat a byla uskutečněna ještě téhož roku (1261) ve Svytlahově bazilice v Praze.³⁰⁴ V 60. letech pak velký územní rozmach stále pokračoval získáním oblasti Korutan a Kraňska (1269-1276).³⁰⁵

Od 70. let 13. století však začaly českého krále provázet komplikace, i když ani o vyhrané bitvy potvrzující jeho silné postavení nebyla nouze. Nestabilní situace v získaném Kraňsku a Korutanech si vyžádala Přemyslův zásah, po kterém se na chvíli

---

³⁰⁰ ŽEMLIČKA 2002, 458

³⁰¹ ŽEMLIČKA 1986, 76

³⁰² ŽEMLIČKA 2009, 312

³⁰³ ŽEMLIČKA 1986, 76

³⁰⁴ ŽEMLIČKA 2009, 312

³⁰⁵ ŽEMLIČKA 2009, 313

zdálo, že se situace sjednocených zemí na čas ustálí.³⁰⁶ V Uhrách však v této době zemřel král Béla IV. a s nástupem jeho syna Štěpána V., který neprodleně otevře nepřátelství mezi Uhry a českými zeměmi, se obnovují boje o Štýrsko.³⁰⁷ Zprvu sjednaný mír však nevydržel dlouho a bojechtivý uherský král vpadl do Rakouska a Štýrska. Neustálé územní boje s urputným Štěpánem V. trvaly do roku 1271, kdy se nakonec českému králi podvolil.³⁰⁸ Zdárná situace opět netrvala dlouho. Hned následujícího roku byla narušena smrtí uherského krále Štěpána a boji na uherské straně, které byly úzce spjaty s českým králem. Opět se rozhořely česko-uherské spory doprovázené nájezdy a drancováním zemí z obou stran.³⁰⁹

Počátkem konce velikého panovníka byla v roce 1273 volba nového římského císaře Rudolfa Habsburského, která se uskutečnila bez hlasu českého krále bojujícího tehdy v Uhrách.³¹⁰ Neohrožená expanze Přemysla a jeho vlivné postavení pravděpodobně přinášelo do střední Evropy strach z jeho velké moci, což bylo možným důvodem, proč císařskou korunu po delší době tzv. interregna kurfiřti nesvěřili českému králi, ale mnohem níže společensky postavenému hraběti Rudolfovi Habsburskému.³¹¹ Přemysl Otakar II. nejprve odmítl uznat volbu Rudolfa říšským císařem a snažil se přesvědčit papeže a kurii, aby tuto volbu neuznala za platnou. Po čase rozhodování a Rudolfových ústupků papeži se nakonec i Řehoř X. roku 1274 vyslovil pro Rudolfa Habsburského.³¹²

Kamenem úrazu byl pro českého krále požadavek císaře Rudolfa o navrácení „odcizených“ říšských lén.³¹³ K takto napjaté situaci se ještě přidal stupňovaný odpor šlechty vyvolaný Přemyslovou nedůvěřivostí spolu s nechotou vyhovět požadavkům vlivných mužů země. Neakceptování velké míry emancipace šlechty časem způsobilo nejedno rozhodnutí o změně strany dříve Přemyslových věrných stoupenců. Ve snaze upevnit svou pozici ve Štýrsku a Rakousku, zavedl český král v letech 1274 až 1275

---

³⁰⁶ ŽEMLIČKA 1986, 120sq

³⁰⁷ ŽEMLIČKA 2009, 315

³⁰⁸ ŽEMLIČKA 1986, 122

³⁰⁹ ŽEMLIČKA 1986, 123

³¹⁰ ŽEMLIČKA 2009, 315

³¹¹ ŽEMLIČKA 1986, 133

³¹² ŽEMLIČKA 1986, 137

³¹³ ŽEMLIČKA 1986, 138

mnohá tvrdá opatření, čímž si domácí šlechtu zvyklou na určité svobody zcela zneprátelel.³¹⁴

V reakci na Přemyslův hlasitý nesouhlas s volbou císaře na sněmu roku 1275 uvalil Rudolf Habsburský na Přemysla Otakara II. říšskou klatbu. Tímto počinem ucítila nespokojená šlechta možnost vzepřít se českému králi. I když byl Přemysl Otakar II. mimo zákon, měl ale ještě dostatek moci, aby vojensky potlačil stále větší množství odbojných šlechticů.³¹⁵ Roku 1276 přikročil Rudolf Habsburský k uvalení konečné říšské klatby, kterou českému králi prakticky vyhlásil válku.³¹⁶ Habsburk z části obstoupil české země a chystal se na konečný střet. Tento rok znamenal pro českého krále zvrat, při kterém byl donucen se Rudolfovi pokořit a odevzdat mu rakouská a alpská mnohokrát těžce vybojovávaná území v říši.³¹⁷

Učiněné ústupky a dohodnutá mírová jednání ve Vídni roku 1276 však neznamenal přílišnou jistotu. Dění v následujících dvou letech spolu s fatální bitvou na Moravském poli víceméně pokračovalo ve stejném duchu jako před rokem 1276.³¹⁸ Navíc po návratu z prohraného boje o podunajská a alpská území musel Přemysl potlačit i vzpoury domácího panstva³¹⁹ podporovaného samotným Rudolfem Habsburským. Snahy Přemysla Otakara II. o udržení alespoň dědičných českých držav, které se Habsburk s odbojnou šlechtou snažili narušit, začaly být podporované i nedávnými Rudolfovy přívrženci, kteří byli císařem zklamáni. Mírné zlepšení poměrů ve vztahu k českému králi však císař brzy odhalil. I když Přemysl postoupil mnohé prostředky pro získání podpory vlastních i okolních knížat, nebyl natolik připravený k závěrečné bitvě, jako Habsburk, který získal i značnou podporu Uher.³²⁰ Konečné řešení se uskutečnilo dne 26. srpna 1278, kdy v bitvě na Moravském poli padl velký český král Přemysl Otakar II.

Rokem 1278 v českých zemích nastaly velice těžké časy. Vzkvétající české země přišly nejen o mnohá vydobytá území a vliv, ale zároveň se z dědičné země velkých Přemyslovců stává vnitřně rozhárané říšské léno. Dochází k vykořisťování země nájedzy

---

³¹⁴ ŽEMLIČKA 1986, 139

³¹⁵ ŽEMLIČKA 1986, 139

³¹⁶ ŽEMLIČKA 2009, 315

³¹⁷ ŽEMLIČKA 1986, 144

³¹⁸ ŽEMLIČKA 1986, 145sq

³¹⁹ Velice odbojní byli tenkrát jihočeští Vítkovci.

³²⁰ ŽEMLIČKA 1986, 148sq

branibory a poručnickým markrabětem Ottou V., který měl na žádost královny vdovy zemi pomoci. Velká část původně královského majetku byla také uzurpována českou šlechtou, která využila situace a zmatků v zemi k vlastnímu obohacení.³²¹ Takto rozebrané statky již přemyslovský panovník v dějinách nedokázal získat zpět.³²²

Po smrti Přemysla Otakara II. je zcela jisté, že se časy skutečně změnily. Vlivná skupina velmožů se osamostatnila do té míry, že se staly rovnocennou opozicí panovníkovi, který bez nich neměl šanci udržet klid v zemi.³²³ Zároveň se tím začíná krystalizovat i rozdělení jednotlivých úřadů na zemské, zajišťující správu a organizaci celé země, a dvorské posty zahrnující pozice úzce spojené s králem a jeho dvorem.³²⁴ Osamostatnění šlechty a vlastní zájem na prosperitě zemí, kterých byli vlivní muži částečným vlastníkem, způsobilo nakonec podporu nového krále Václava II., který pro ně zajišťoval stabilitu a pospolitost českých zemí.³²⁵ Usednutí Václava II. na trůn však bylo v první řadě podporováno duchovenstvem, které ve zmatečných dobách usilovalo o navrácení řádu uvnitř země.

Ve 13. století dochází česká společnost k celkové proměně. Co začalo již ve 12. století se za Přemysla Otakara I. pozvolna rozvíjí, ve větší míře pokračuje za Václava I. a za Přemysla Otakara II. tyto četné změny kulminují. Jednou z těchto změn je již naznačované vytvoření nového vnitřního uspořádání v českých zemích, kde definitivně doznívá družinný systém a tím i staré hradské zřízení.³²⁶ Z původních správních a sběrných center pouze pro panovníka a jeho družinu se stává hospodářská oblast, kam se soustředil obchod, tržní směna a řemeslo. Tato výraznější změna v uspořádání za Přemysla Otakara II. jistě souvisí se stále se tenčícím královským majetkem, zejména v pohraničí, který si dědičně přivlastňovali purkrabí působící v původních hradských centrech královské moci.³²⁷ Formovaná pozemková šlechta skrze vnitřní i vnější

---

³²¹ ŽEMLIČKA 1986, 154

³²² FIALA 1952, 12

³²³ FIALA 1952, 12: Šlechta začala vystupovat jako jednotná reprezentativní moc.

³²⁴ ŽEMLIČKA 2002, 553; ŽEMLIČKA 2009, 343

³²⁵ ŽEMLIČKA 2009, 343

³²⁶ ŽEMLIČKA 2002, 122; ŽEMLIČKA 1986, 17: Rozklad staré hradské soustavy souvisí i s rozpadem systému panovníkovi družiny. Tvořící se šlechta si bere podíl území i poddaných z majetku správně spadajícího pod knížete a své hmotné potřeby si již zařizuje díky svým poddaným a statkům, které si jako svá dědičná sídla zakládají na venkově.

³²⁷ ŽEMLIČKA 1986, 17

kolonizaci území zúrodňovala, zakládala zde vesnice své i ty, jež podléhaly německému právu, zvala kláštery a jednotliví členové rodu si dědičně předávali privilegia a udělené svobody. Touto aktivitou byly z královského majetku postupně vyjímány vesnice, statky, různá břemena, důchody vázané se správou hradu, a tak podobně.³²⁸

Sledovaný rod Markvarticů se svými jednotlivými rodovými větvemi naznačeným vývojem postupně přeměňuje nekultivovanou půdu severního pohraničí na obydlená území a půdu s hospodářských potenciálem, čímž dochází ke sjednocování jejich území na mocný celek. Tomuto nebezpečnému rozpětí panovník vzdoroval, nebo spíše zajišťoval kontrolu, zakládáním hradů a měst k upevnění svého postavení v dané oblasti. Hlavním opěrným bodem královské moci se v 60. letech 13. století stává hrad Bezděz a v okolí založená města Bězděz, Ralsko (Kuřívody), Doksy.³²⁹ Přemysl Otakar II. se obecně snažil zabránit stále větší rozpínavosti a emancipovanosti šlechty a tak často neváhal použít konfiskací šlechtických hradů jako odškodnění za nevěli či zradu daného šlechtice.³³⁰ Jak však ukázaly již nastíněné dějinné události, stalo se toto potlačení vzestupu šlechty kamenem úrazu samotnému králi, když jej přední páni ve vlastní zemi nakonec zradili.³³¹

V rámci změny správního zřízení s nezastavitelnou emancipací šlechty dochází zhruba v 60. letech 13. století ke vzniku krajského zřízení, které zahrnovalo i správu šlechtického území a ve svém čele mělo kolegium soudců z řad místní šlechty.³³² Tím byly položeny základy pozdějších krajských soudů, které se však institucionalizovaly až ve století následujícím. Obvody či kastelánie, dříve pevně svázané s raně středověkým hradem, se nyní rozpadají na regiony, kde jsou novými centry spádová města. Z jednotného hradského okresu se oblast začíná dělit na svobodná města, šlechtická území, klášterní statky a královský majetek.³³³ Zároveň se krystalizovalo i rozdělení jednotlivých úřadů na zemské, čili ty, jež zajišťují správu a organizaci celé země, a dvorské zahrnující posty úzce spojené s králem a jeho dvorem.³³⁴ S novým uspořádáním se rovněž mění i funkce

---

³²⁸ ŽEMLIČKA 2009, 334

³²⁹ PANOŠKOVÁ 2017, 30; PEŠA/JENČ 2008, nepag.; KUTHAN 1994, 23sq

³³⁰ ŽEMLIČKA 2009, 342

³³¹ *ibidem*

³³² WALDSTEIN-WARTENBERG 2000, 78

³³³ ŽEMLIČKA 2009, 334

³³⁴ ŽEMLIČKA 2009, 343

jednotlivých funkcí, které do této doby stále fungovali jako v dobách knížecích.³³⁵ Příkladem je úřad purkrabího, který dříve zastával správní i soudní funkci. Vznikem krajského zřízení přichází o svá předchozí privilegia a povinnosti. Z purkrabího se stává pouze správce hradu a blízkého okolí a velitel hradní posádky.³³⁶

Posledním markvartickým purkrabím, který za Přemysla Otakara II. zastával svou funkci na mladoboleslavském hradě podle starého uspořádání, byl Jaroslav.³³⁷ I když k tomuto purkrabství připadaly jen dvě panovnické vesnice, všude v okolí se nacházela markvartická území, takže Markvartici propojili své panství se službou na panovnickém hradě a tím dosáhly správy velkého území. Proti tomuto vlivu a moci jednoho rodu na velkém území sloužilo právě ustanovené krajské zřízení, díky kterému se na správě podílelo celé kolegium šlechticů a nikoli pouze jeden.

Ke změně uspořádání také jistě dopomohla pokračující diverzifikace obyvatelstva, která byla podporována postupující kolonizací a výrazným nárůstem zakládaných měst.³³⁸ Hojný počet nových měst také znamená mnohem více zděné profánní architektury než dříve, kdy byly jejími představiteli především církevní stavby. Největším stavebníkem profánní architektury však zůstává panovník. Ve snaze ochránit české země věnuje král svou pozornost opevnění a vzniku nových měst, stejně jako stavbě opěrných strážných hradů v pohraničí.³³⁹ Královská města za Přemysla Otakara II. mají stále ještě nejednotný charakter ovlivňovaný mnohými parametry snažící se však držet pravoúhlé rozložení ulic rozbíhajících se z obdélného náměstí.³⁴⁰ Dispozice měst se ustálí a sjednotí na konci 13. století pod vládou Václava II., kdy rovněž dochází k jejich opevnování a pokračování výstavby z kamene.³⁴¹ Přemysl Otakar II. je často a správně označován za předního zakladatele měst, hradů i klášterů. I v tomto případě však navazuje na úspěšně

---

³³⁵ ŽEMLIČKA 2009, 334

³³⁶ ŽEMLIČKA 2009, 337; WALDSTEIN-WARTENBERG 2000, 78: mluví pouze o veliteli hradní posádky.

³³⁷ RBM II, 131: K roku 1262 je ve svědecké řadě listiny č. 342 zapsán spolu se svou funkcí „Jarozlao, castellano de Bolezlaw“ a pod listinou č. 343 je taktéž ve svědecké řadě uveden „Jarozlaus castellanus de Bolezlaw“. WALDSTEIN-WARTENBERG 2000, 78: Za nějaký čas se i tento hrad na počátku 14. století stane součástí markvartického majetku.

³³⁸ KUTHAN 2009a, 435: Za jeho vlády vzniká více, než třicet zeměpanských měst zejména v oblasti českomoravského pomezí.

³³⁹ KUTHAN 2009a, 441

³⁴⁰ KUTHAN 1994, 26

³⁴¹ KUTHAN 1994, 33

položené základy jeho předchůdců. Nejpočetnější zakládací vlnu za Přemysla pak vyzdvihuje také fakt, že za Václava II. již k fundacím v takové kvantitě nedochází.³⁴² V roli fundátorů se kromě panovníka a biskupa objevuje v mnohem hojnější míře také šlechta a formovaná vrstva měšťanstva.³⁴³

Naznačenou změnou uspořádání a poměrů ve společnosti docházelo k určité privatizaci českých zemí, které král čelil ohraničováním šlechtických držav zakládáním měst a vlastních hradů,³⁴⁴ jako tomu bylo v případě hradu Bezděz. I stavba kamenných hradů jako opěrných bodů královské moci již ve větším měřítku začala za Václava I. Za Přemysla Otakara II. však dosáhla vrcholu. V této době se již přestává užívat přechodný typ hradu³⁴⁵ a staví se mnohem rozložitější hrady s obvodovou zástavbou, u kterých se začíná objevovat věž typu donjon.³⁴⁶ Jedním z typů stavěných hradů ve druhé polovině 13. století stále zůstává francouzský kastel či do městského prostředí modifikovaný hrad s obvodovou zástavbou nazývaný středoevropský kastel.³⁴⁷ Většina šlechtických a menších hradů však stále pokračuje stavbou bergfritové dispozice hradu.³⁴⁸ Ve druhé polovině 13. století se stírá ostrý rozdíl mezi fundací královskou a šlechtickou. Stejně jako panovník při stavbě malého obranného hrádku mohl využít bergfritový typ hradu, tak si movitější velmož mohl nechat postavit výstavnější hrad.³⁴⁹ Příkladem je markvartický hrad Michalovice bergfritového typu, který byl stavebníkem rozšířen o vnější opevnění jádra.

V době kralování Václava I. a následně i jeho syna Přemysla Otakara II. prožívaly dědičné české země neobvykle rychlý vývoj ve všech sférách společenského života.³⁵⁰ Za Přemysla Otakara II. se navíc s připojovanými oblastmi přidalo nadnárodní hledisko a

---

³⁴² KUTHAN 2009a, 444

³⁴³ KUTHAN 1994, 22

³⁴⁴ ŽEMLIČKA 2009, 336

³⁴⁵ DURDÍK 1995, 105: Hrad přechodného typu má ze staršího typu zachované valové opevnění, ale již bez vnitřní konstrukce, s čelní kamennou plentou a obytné stavby se již nacházejí v obvodovém opevnění, jako je tomu u vrcholně středověkých hradů.

³⁴⁶ DURDÍK 1995, 19

³⁴⁷ DURDÍK 2009b, 430; KUTHAN 1994, 29: Kastelový typ hradu se ve větším měřítku objevuje v Itálii a rakouském Podunají. Odtud se pravděpodobně dostává do českých zemí, kde se touto dobou vyskytuje především v jižních Čechách. Příkladem je hrad v Písku.

³⁴⁸ DURDÍK 2009b, 430

³⁴⁹ DURDÍK 1995, 20

³⁵⁰ ŽEMLIČKA 2009, 332

čilejší mezinárodní obchod. Právě v 60. letech se přes nově zakládaná města začíná používat mladší tzv. vrcholně středověká trasa Žitavské obchodní cesty.³⁵¹ Častější kontakt s cizinou a proměna společnosti na vrcholně středověký stát s rozvinutější kulturou se rovněž projevoval skrze nový všeobjímající gotický sloh.³⁵²

Druhá polovina 13. století se vyznačuje mnohostí užitých architektonických forem. Ve zjednodušeném konceptu jednu vrstvu zastupují konzervativní blokové, i když náročné stavby vycházející z pozdně románského stylu a vyznačující se užitými polygonálními architektonickými články. Polygonální formy se vyskytují jak na profánní architektuře (ku příkladu na hradě Zvíkov i Písek), tak jsou užity rovněž v klášterním prostředí (klášterní kostel v Třebíči) a na jiných sakrálních stavbách. Druhou vrstvou jsou stavby ovlivněné a využívající nejnovějších podnětů čerpaných ze skeletové severofrancouzské gotiky, které jsou však následně modifikované Burgundskem a německými zeměmi.³⁵³ Tato střeoevropská architektura se vyznačuje snahou o potlačení zdí využitím bohatého architektonického členění a přejímáním jednotlivých konstrukčních prvků i ve formě dekorace. Při tom si stále zachovává tradiční obvodové zdivo.³⁵⁴ Styl přicházející k nám ze západu se objevuje především na královských profánních i sakrálních stavbách. Na tomto místě je nutné podotknout, že nové tendence architektury pronikají díky vlivným a majetným fundátorům s rozhledem, tudíž jsou výsadou mocných šlechticů stejně jako panovníka a církve.

V případě šlechtické fundace je styl nové vlny ve střeoevropské architektuře znatelný především skrze stavební centra při kláštorech a v jejich odezvě také na menších farních kostelech. Příklady takových, klasickou gotikou ovlivněných, staveb jsou farní kostely v Kouřimi a Kolíně, hlavní portál klášterního kostela v Klášteře Hradiště nad Jizerou, klášterní kostel sv. Salvátora v Praze, hradní kaple na Zvíkově, v Písku a Horšovském Týně. Z pozdějšího, dalo by se říct přelomového, období je velice zajímavá hradní kaple na Bezdězu.

Za vlády Přemysla Otakara II. dochází v 60., především pak v 70. letech k další transformaci k nám pronikající klasické gotiky. Tato proměna se vyznačuje protažením

---

³⁵¹ Viz str. 27

³⁵² ŽEMLIČKA 2009, 333

³⁵³ KUTHAN 2009b, 463sq

³⁵⁴ KUTHAN 1994, 30; KUTHAN 2009b, 464

staveb do výšky, dynamizací prostoru, zeštíhlení konstrukčních prvků, což začalo do přijaté střeoevropské architektury přinášet nové podněty.³⁵⁵

Po velké ztrátě smrtí Přemysla Otakara II. však tvůrčí podstatu převzal Václav II., velký podporovatel kultury a umění.³⁵⁶

---

³⁵⁵ ZÁRUBA 2014, 99sq; KUTHAN 1994, 31

³⁵⁶ KUTHAN 1994, 32

3.4 Markvartici

Rod Markvarticů patří k významným mocným rodům severních Čech. Název tohoto rodu byl českým historikem F. Palackým odvozen od prvního doloženého předka, kterým byl Markvart,³⁵⁷ nejvyšší komoří krále Vladislava II. Zmínka o jedinci, po kterém je nazván celý rod, pochází z roku 1149³⁵⁸ a 1159³⁵⁹ a již tehdy vlastnil zmíněný Markvart rozsáhlá území na severu Čech. Nejprve skrze hradské úřady³⁶⁰ a od počátku 13. století skrze svá dominia ovlivňují Markvartici dění v severních Čechách a na Žitavsku spolu s Ronovci.

Starší dějiny rodu jsou však nejasné a pro nedostatek písemných pramenů těžko dohledatelné. O úplných počátcích rodu existují dvě hlavní teorie. Jedna z nich zmiňuje příchod rodu z Německých zemí³⁶¹ a druhá operuje s vývojem z domácího kmene charvátských knížat, kteří snad obývali území v oblasti, ve které se později rozprostíraly državy Markvarticů.³⁶² V tomto bodě je potřeba namítnout, že rozdělení území mezi jednotlivé kmény vůbec nemusí geograficky odpovídat. Pravděpodobnější se zdá teorie, že po svém příchodu do Čech si svůj majetek Markvartici vysloužili za své služby panovníkovi.³⁶³ Josef Vítězslav Šimák ještě uvádí možnou spojitost křestního jména Markvart jako doklad o funkci pohraničníka (warten=strážit a marca=hranice).³⁶⁴

---

³⁵⁷ RAZÍM/NACHTMANNOVÁ 2005, 1; Sedláček 1997, 31: Uvádí kromě označení z Hruštic rovněž z Turnova.

³⁵⁸ CDB I, 409, CDB I, 251

³⁵⁹ CDB I, 193: Marchuart, camerarius regis.; WALDSTEIN-WARTENBERG 2000, 7; VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 20: Vojtíškovci uvádějí ještě starší záznam pocházející z roku 1144, kde je zaznamenán Markvart jako svědek na listině krále Vladislava II. Pravděpodobně by se mohlo jednat o stejnou osobu Markvarta, nejvyššího komořího krále Vladislava II., o kterém se píše v listině z roku 1159.

³⁶⁰ ŽEMLIČKA 2002, 236: Především v Mladé Boleslavi a Děčíně.

³⁶¹ PANOŠKOVÁ 2017, 33: Soudě podle německých křestních jmen prvních Markvarticů by se dalo usuzovat, že by mohli pocházet z Německa.

³⁶² CDB I, 92–95; PAPROCKÝ 1602, 151; VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 19: uvádí tuto hypotézu jako méně pravděpodobnou, zatímco WALDSTEIN-WARTENBERG 2000, 7: ji uvádí téměř jako faktum.

³⁶³ VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 19

³⁶⁴ ŠIMÁK 1908, 11

První v listinách zachycený člen Markvarticů Markvart I. měl tři syny Heřmana,³⁶⁵ Závíše³⁶⁶ a Havla.³⁶⁷ Posledně jmenovaný je zmiňován spíše méně, ale v případě Heřmana je v rozmezí let 1174 – 1226 hned 14 zmínek především v svědeckých řadách listin.³⁶⁸ Postava Heřmana je pro nás důležitá především kvůli jeho synovi pojmenovaném po otci Markvart, tentokrát označený římskou číslovkou II. nebo Markvart z Hrušnice a Turnova.³⁶⁹ Právě v Turnově, kde se nacházel zmíněný dvorec a dnešní městská část Hrušnice, založil dnes zaniklý dominikánský klášter. Havel z Lemberka tedy o novém řádu věděl přímo od svého otce a je pravděpodobné, že jej to inspirovalo k založení kláštera v Jablonném v Podještědí. Druhým synem Heřmana byl Beneš Okrouhlý³⁷⁰. Synem Beneše okrouhlého byl opět Beneš³⁷¹ zvaný Veliký či Pyšný uváděn z Velešína.³⁷² Buďto Beneš Veliký, nebo až jeho syn Jan z Michalovic se zasadil o zbudování hradu Michalovice.³⁷³

Do zkoumaného období vlády Václava I. spadá těžiště stavební činnosti především v okruhu Havla z Lemberka.

V rámci nejstarších dochovaných hmotných pramenů z období rané gotiky je hlavní postavou markvartického fundátora Havel z Lemberka. Z jeho okruhu jsou důležitými

---

³⁶⁵ ŠIMÁK 1908, 11: mluví o synovi Markvarta, bratrovi Beneše a Markvarta z Března, který sídlil na hradě Ralsku. Informace o hradě Ralsku ve spojení s Heřmanem žijícím na konci 12. století je jistě liché. Hrad Ralsko byl totiž založen až mnohem později, ve 14. století. SEDLÁČEK 1997, 31: Mluví o Heřmanovi z Ralska, ale hrad Ralsko byl postaven mnohem později. Přídomek z Ralska převzal August Sedláček pravděpodobně z Paprockého díla *Diadochos*. O Heřmanovi, synovi komořího Markvarta, mluví také Zdeněk KALISTA 1991, který jej také nesprávně řadí jako pána na hradě Ralsko. Pokud vůbec je predikát Heřmana skutečně z Ralska, váže se v této době ke dvorci Ralsko na úpatí stejnojmenné hory, než ke strážnímu hradu založeného ve 14. století.

³⁶⁶ RBM I, 171: Na listině z roku 1183 se ve svědecké řadě nachází „Zawisse castellanus de Bolezlav“, při čemž v této době nacházíme mnoho dalších listin s uvedeným Závíšem, synem Markvarta I., bratrem Havla a Heřmana. Jedná se tedy téměř jistě o Závíše z markvartického rodu.

³⁶⁷ CDB I, 244

³⁶⁸ CDB I, 244; CDB I, 246; CDB I, 247; CDB I, 254; CDB I, 289; CDB I, 294 a další

³⁶⁹ RAZÍM/NACHTMANNOVÁ 2005, 1; Sedláček 1997, 31: Uvádí kromě označení z Hrušnice rovněž z Turnova.

³⁷⁰ SEDLÁČEK 1997, 214: Nazývaný podle typu starého účesu, kdy měl vlasy střižené do kruhu.

³⁷¹ Obliba pár vybraných křestních jmen byla pro šlechtické rody příznačná a není tomu tak jen u Markvarticů.

³⁷² ŠIMÁK 1938, 803; SEDLÁČEK 1997, 214

³⁷³ SEDLÁČEK 1997, 214

členy rodu jeho otec, Markvart II. z Března, matka Hostilka, bratr Jaroslav z Hrušnice, později z Königsteinu a jeho ženy Zdislava z Lemberka. Se Zdislavou přichází do severních Čech vazba na královský pár, jelikož matka Zdislavy, Sibyla, přišla do Čech s dvorem Kunhuty Štaufské.

Markvart II. z Března a z Hrušnice sídlil na dvorci Hrušnice u Turnova, kde se nacházel mimo jiné i jím založený a do dnešních časů bohužel nedochovaný dominikánský klášter. Manželka Markvarta byla **Hostilka**, která roku 1255 založila v Mladé Boleslavi johanitskou komendu,³⁷⁴ jejíž středověká stavba se téměř v mladší přestavbě nedochovala a nenese bohužel ani analyzovatelné prvky, které by měly vypovídající hodnotu. Manželský pár měl několik synů. Jaroslava, Havla, Vojslava a Markvarta III., později s predikátem z Ostrého. V listinách jsou nejvíce zmiňováni nejstarší syn Jaroslav³⁷⁵ a mladší Havel, později z Lemberka a Jablonného.

Jaroslav z Hrušnice byl nejprve roku 1239 purkrabím na hradě Königstein a později kastelánem na hradě v Mladé Boleslavi, kde je zmíněn roku 1262³⁷⁶ a zároveň měl v držení území na levém břehu Jizery.³⁷⁷ 1251 se zúčastnil tažení do Bavorska. Jeho čtyřmi syny se rozrůstá markvartický rod o pány z Dětenic, Rohozce, Rotštejna a synem Zdeňkem o pány z Valdštejna. Jaroslav zemřel kolem roku 1269.

Havel, později s predikátem z Lemberka byl druhým synem Markvarta I. a Hostilky. Spolu se svým bratrem vystupovali na řadě svědeckých listin, což dokládá jejich napojení na družinu Václava I. Poprvé je zmiňován 6. února roku 1233,³⁷⁸ kdy ještě nemá vlastní predikát a je zde označen ve spojení se svým otcem Markvartem. Vystupuje zde v roli svědka darovací listiny Václava I., který věnoval své matce Konstancii Uherské řadu vesnic u příležitosti založení špitálu při kostele sv. Petra v Praze na Poříčí. Když se účastnil cesty s Václavem I. na Moravu, setkal se s rodinou pána z Křižanova. Oženil s jeho dcerou, později svatořečenou, Zdislavou z Křižanova.

---

³⁷⁴ ŽEMLIČKA 2002, 236

³⁷⁵ RAZÍM/NACHTMANNOVÁ 2005: JAROSLAV, syn Markvarta z Března, totožný s Jaroslavem z Hrušnice

³⁷⁶ RBM II, 131: Listiny č. 342 a 343 zachycující potvrzení výnosů Václava I. z let 1238 a 1253 Přemyslem Otakarem II. Mladoboleslavský hrad nese i jméno tohoto Markvartice „Jarozlao, castellano de Bolezlaw“.

³⁷⁷ RAZÍM/NACHTMANNOVÁ 2005

³⁷⁸ CDB III/1, 29: Gallus, filius de Marquardi.

Zdislava je jednou z dcer Přibyslava z Křižanova a Sibyly, která přišla do Čech jako doprovod budoucí královny Kunhuty Štaufské, což dokládá napojení Markvarticů na královský trůn.³⁷⁹ Kromě napojení na králův dvůr s sebou Zdislava snad přináší i vazbu na patrocinium sv. Ducha, který její otec Přibyslav z Křižanova hojně podporoval.³⁸⁰

Jak postava Havla, tak postavy paní Zdislavy je pro markvartické fundace 1. poloviny 13. století stěžejní. Z těch nejzásadnějších podniků to byla ve 40. letech vzniklá johanitská komenda v Českém Dubu, sídelní hrad Lemberk a po polovině 13. století vzniká na jejich popud dominikánský klášter v Jablonném v Podještědí.³⁸¹ Není jisté, zda právě Havel z Lemberka započal rozsáhlou přestavbu v Klášteře nad Jizerou, ale jistě jím byla podporována.

Ne vždy se tomuto rodu ale dařilo a v období krize, která souvisela s jejich dřívější podporou Václava I. při potlačení vzpoury jeho syna Přemysla Otakara II., se od roku 1273 příliš nevyskytují v listinách. Kolem roku 1280 dochází k rozdělení majetku mezi syny Havla z Lemberka. Jablonsko získá Zdislav, od kterého později vzniká zvířetická větev.

Několik let po bitvě na Moravském poli se rod vrací na politickou scénu v podobě mnoha predikátů, jelikož podobně jako u jiných šlechtických rodin došlo přibližně v polovině 13. století k rozvětvení rodu. Jednotlivé linie pak užívaly predikátů podle svých nově založených hradů.³⁸²

---

³⁷⁹ ŽEMLIČKA 2002, 362: Sv. Zdislava je dcerou Přibyslava z Křižanova a Sibyly, dvorní dámy královny Kunhuty Štaufské. Přibyslav a Sibyla spojili své životy kolem roku 1220.

³⁸⁰ Viz EDEL 1993, 33

³⁸¹ ŽEMLIČKA 2002, 499

³⁸² Viz hrad Michalovice, Vartenberk, Zvířetice a další. WALDSTEIN-WARTENBERG 2000, 60

4 Analýza vybraných staveb

Pod fundací Markvarticů vzniká v oblasti severních Čech nejedna stavba. V této kapitole bude věnována pozornost na ty z nich, které významnou měrou přispěly k poznání rané gotiky v období vlády Václava I. Jelikož jsme odkázáni na dochované hmotné, či písemné prameny dané lokality, jedná se o výběr staveb, který je zároveň průřezem architektonickou sakrální i světskou tvorbou doby kolem poloviny 13. století.

4.1 Hradiště nad Jizerou

V obci Klášter Hradiště nad Jizerou, necelé 2 km západně od města Mnichovo Hradiště³⁸³ v okrese Mladá Boleslav, se na vyvýšeném pahorku v areálu dnešního pivovaru nachází relikty cisterciáckého kláštera. Kromě pozůstatků dříve velice výstavného konventního kostela s reliktem konventu můžeme spatřit pár metrů před klášterním areálem do dnešních časů dochovaný farní kostel zasvěcený Narození Panny Marie.³⁸⁴ Sice se do současnosti dochovalo pouze torzo kdysi mimořádného církevního a sociálního centra, přesto však je Klášter Hradiště nad Jizerou velice významným článkem k pochopení nástupu gotického slohu na naše území.

Založení cisterciáckého kláštera je pro rod Markvarticů spíše výjimečným činem. Místo pro vznik kláštera bylo zvoleno na obchodní Žitavské cestě, kde se mohla nacházet zemská brána.³⁸⁵ Zároveň sloužil klášter Markvarticům jako místo posledního odpočinku. Možná právě proto byl výstavný cisterciácký klášter tou správnou volbou. Je tomu snad i díky samotnému zakladateli Heřmanovi. Heřman zvaný z Ralska žil v druhé polovině 12. století a zakládal tedy klášter o generaci dříve než tolikrát zmiňovaný fundátor markvartického rodu Havel z Lemberka. Právě s Havlem je spojena většina dochovaných nejstarších staveb markvartického dominia, avšak žádná z nich není spravována cisterciáky.

---

³⁸³ Uznáno městem již roku 1279.

³⁸⁴ KUČA 2000, 79; PROFOUS 1954, 755

³⁸⁵ VIZ KAPITOLA

4.1.1 Vývoj místního jména

Na místě vysoké ostrožny, ještě před postavením kláštera, existovalo pravděpodobně původní hradiště (Gredis, Gradis, Gradist),³⁸⁶ neboli raně středověký hrad.³⁸⁷ Právě existující raně středověký hrad by mohl vysvětlit pozdější dosti komplikovaný název, který ve svých počátcích zmiňuje pouze pojmenování Hradiště.³⁸⁸

První písemná zmínka zachycuje roku 1184 prvního opata, který je psán s přídomkem z Hradiště (Thidricus abbas de Gredis). Tato postava je opět vzpomenua na další listině z roku 1188 (Theodricus de Gradis).³⁸⁹ Ještě roku 1279 se setkáváme s výrazem „mniši na Hradišti“ (Monachos in Gradisst).³⁹⁰

V roce 1420 dochází k proměně z podstatného jména Hradiště na určující přídavné jméno Hradisst monasterium, neboli hradištský klášter. O 15 let později se již uvádí: Venceslaus, abbas monii in Gredis monachorum (Václav, opat kláštera v Mnichovém Hradišti). Od třetiny patnáctého století se tak kromě přesného označení místa Hradiště začíná objevovat pojmenování celé oblasti jako Mnichovo Hradiště. V případě názvu samotného kláštera a přilehlé vsi se však i během novověku udrželo označení „Hradiště“. Snad poprvé bylo použito označení vsi jako Klášter Hradiště nad Jizerou roku 1603 (Mandalena Labounská na klášteře Hradišti nad Jizerou).³⁹¹

4.1.2 Tradice vzniku a možná podoba ve středověku

Svou výšinnou polohou a zažitým názvem Hradiště, stejně jako umístěním na obchodní Žitavské cestě s možnou existencí zemské brány, poukazuje tato oblast na možnou existenci raně středověkého hradu jako první stavby na klášterní ostrožně. Tuto teorii zmiňuje rovněž Karel Kuča.³⁹² *Mnichovo Hradiště, do kterého spadá oblast*

---

³⁸⁶ K termínu hradiště a raně středověký hrad více na str. 45 této práce. DURDÍK 1995, 15: I když jde o termín obecně označující místo, kde stojí hrad, v literatuře je termín používán namísto označení raně středověkého hradu.

³⁸⁷ KUČA 2000, 79; ŠIMÁK 1908, 364: Na území horní Jizery byl podle Šimáka kmen Charvátů, který v místě pozdějšího kláštera měl knížecí hrad na křižovatce důležitých cest vedoucích do dalších knížectví a Prahy.

³⁸⁸ PROFOUS 1954, 755: V roce 1184 se v listině (CDB. I, 297 č. 20) uvádí Thidricus, abbas de Gradis. V roce 1221 je zmíněn Johannes, abbas de Gradist (CDB. II, 205, č. 12).

³⁸⁹ CDB I, 274; CDB I, 293

³⁹⁰ FRB II, 348

³⁹¹ KUČA 2000, 74

³⁹² KUČA 2000, 79

*Klášteř Hradišř nad Jizerou, mohlo sloužit jako knižecí opevněný vstup do pomezního hvozdu*³⁹³ K tradici osídlení hluboko před zkoumaným obdobím se přiklání rovněž J. V. Šimák, který v kotlině kolem Jablonce včetně úvozu později darovaného mnichům hradišřského klášteřa uvádí osídlení již slovanským obyvatelstvem.³⁹⁴

Často opakovanou a pravděpodobnou tradicí v případě této lokality je dřívější využití ostrohu benediktinskými mnichy.³⁹⁵ Tuto část historie, stejně jako teorii o existenci raně středověkého hradu, však není možné, jakkoliv doložit.

První potvrzenou stavbou tak byl cisterciácký klášteř.³⁹⁶ Bratři sv. Bernarda sem přicházejí roku 1177 z Plas,³⁹⁷ kam přišli přes Langheim z centra v Ebrachu.³⁹⁸ První cisterciáčtí mniši klášteřa nejsou známi na rozdíl od prvních opatů, kterými byli: Dětrich (1184 – 1189), Jan (1221), Jindřich (1230), Rivin (1232), Modlík (1250) a Pavel (1293).³⁹⁹ Klášteř Hradišř nad Jizerou je čtvrtým cisterciáckým klášteřem založeným v českých zemích.⁴⁰⁰ Podle tradice, kterou uvádí Šimák,⁴⁰¹ přivedl cisterciáky na místo bývalého hradišř Heřman z rodu Markvarticů, často uváděn s predikátem z Ralska.⁴⁰²

Sepětí Markvarticů a jejich jednotlivých rodových větví s tímto klášteřem je doložitelné po většinu středověkých dějin. Jak již bylo naznačeno v úvodu, je velice

---

³⁹³ Viz podkapitola této práce zabývající se časně středověkou trasou Žitavské cesty. (VÁVRA 1974, 42)

³⁹⁴ ŠIMÁK 1908, 102: Šimák zmiňuje dvě možná vysvětlení osídlení Slovanů. Újezd, který byl darován mnichům klášteřa Hradišř nad Jizerou byl buď osídlen slovanskými kolonizátory, nebo jsou Slované původními obyvateli. Nicméně v okolí dochází k poněmčování osad a je tak pravděpodobnější verze, že tu původně bylo slovanské osídlení, které bylo německými kolonizátory upraveno.

³⁹⁵ CHARVÁTOVÁ 2015, 9

³⁹⁶ Hmotné prameny pocházejí sice až z pozdější cisterciácké zástavby, ale spojení cisterciáků s tímto místem na základě písemných dokladů a později doložených i hmotných pramenů je téměř nesporné.

³⁹⁷ WOCEL 1864, 23

³⁹⁸ KUČA 2000, 74 ŠIMÁK 1908, 364: uvádí rok 1144; Díky zakládání klášteřů šlechta získávala obhospodařované území a tím i zisk a vliv, viz úvod kapitoly Kontext doby se zaměřením na architekturu 1. pol. 13. století v této práci.

³⁹⁹ ŠIMÁK 1908, 364:

⁴⁰⁰ CHARVÁTOVÁ 2015, 10

⁴⁰¹ ŠIMÁK 1908, 364

⁴⁰² CHARVÁTOVÁ 2015, 10: uvádí Heřmana z Ralska, který zastával hodnost maršálka a později i komořního v době vlády Soběslava II. Zmíněný predikát však nemohl být dle dnešního známého hradu Ralsko, jelikož byl hrad Ralsko postaven až ve 14. století. Pravděpodobně jde o tradování jména s predikátem, které uvedl historik Paprocký roku 1602 ve svém díle Diadochos.

pravděpodobné, že si v důstojném a posvátném místě kláštera Markvartici zřídili rodové pohřebiště.⁴⁰³ To podporují i nalezené náhrobky, bohužel pocházející až z pozdější doby. Nacházejí se zde opukové náhrobníky s vyobrazením nebožtíka a funerálním nápisem. Jedním z nich je náhrobník Beneše z Vartenberka, který padl roku 1331 v bitvě u Lavy rakouské, dále se zde nachází náhrobek Ješka z Vartenberka s manželkou Eliškou z roku 1362.⁴⁰⁴ V případě cisterciáků by tato funkce nebyla výjimkou. *S postupujícím rozmachem cisterciáckého řádu se právě cisterciácké kláštery stávaly posledním místem vladařů a vysokých teritoriálních pánů a jejich rodů, a to v rozličných končinách Evropy.*⁴⁰⁵ Zřízení pohřebiště markvartického rodu rovněž dokládá žádost kláštera z roku 1252 generální kapitule o svolení slavit anniversarium svého zakladatele.⁴⁰⁶

Jak vypadal klášter v době svého založení se dnes ale z důvodu pozdější nákladné stavební činnosti a mnohých úprav celého areálu bohužel nedozvíme. Listinné prameny jsou rovněž v důsledku vypálení kláštera husity velice skromné. Dochoval se pouze zlomek z klášterního urbáře,⁴⁰⁷ na základě jehož můžeme zdokumentovat rozsah panství až v období počátku 15. století, kdy se klášterní panství nacházelo od Kuřívod přes Hradiště až po Rychnovsko.⁴⁰⁸ Představu o podobě prvních klášterních staveb nám může poskytnout stavba mnohem drobnějšího kostela v Mohelnici nad Jizerou z konce 12. století.⁴⁰⁹ V případě cisterciáckých klášterů na našem území by také bylo možné, že se v první fázi jednalo pouze o provizorní stavby ze dřeva. V tomto období mohly být teprve připravovány kamenické články pro budoucí zděný konvent.⁴¹⁰

Nedlouho po založení kláštera mniši zakládají nedaleko ves Rybitví⁴¹¹ a poddanské městečko, které nese jméno po svých zakladatelích – Mnichovo Hradiště.⁴¹² V Mnichově

---

⁴⁰³ WOCEL 1864, 32

⁴⁰⁴ ŠIMÁK 1908, 365; Detailní popis náhrobků se nachází v: WOCEL 1864, 33

⁴⁰⁵ KUTHAN 2005, 46–47

⁴⁰⁶ CHARVÁTOVÁ 2015, 11

⁴⁰⁷ EMLER 1884: Zlomek urbáře kláštera hradištského.

⁴⁰⁸ CHARVÁTOVÁ 2015, 10

⁴⁰⁹ WALDŠTEJN-WARTENBERK 2000, 70: Kostel v Mohelnici nad Jizerou stylově vycházel a snad byl i projektován stejnou rukou, jako mnichovohradištský.

⁴¹⁰ KOVÁŘ 2015, 118: řada těchto prvků prezentovaných polotovary a nepovedenými články byla nalezena v základech obvodového zdiva závěru, či ve vyzdívkách arkád východního závěru vysokého chóru a ve zdivu transeptu.

⁴¹¹ ŠIMÁK 1908, 365 Název je podle Šimáka odvozen podle rybářů.

⁴¹² ŠIMÁK 1908, 365: uvádí pojmenování Mnichové Hradiště.

Hradišti později vzniká i kostel sv. Jakuba. Založená ves i městečko se v 15. století spojily⁴¹³ a po roce 1557 se jméno Rybitví z listin vytratilo.⁴¹⁴

Klášter se nachází na ostrožně nad soutokem řeky Jizery a Zábrdky. Pro cisterciáky je toto výšinné umístění však zcela netypické. Poloha kláštera tak odkazuje na možnou dřívější zástavbu benediktiny. Za rozložitým konventním kostelem orientovaným téměř přesně východozápadním směrem se jižněji nachází samotný konvent. První částečně známá podoba kláštera se nám zachovala až z období 13. století, kdy probíhala hlavní stavební činnost.⁴¹⁵ Počátkem 30. let 13. století započala stavba konventu chrámem Panny Marie.⁴¹⁶

Následující popis jednotlivých stavebních fází se vztahuje především ke zmíněnému konventnímu kostelu. Kostel o celkové délce zhruba 75 metrů byl podélné dispozice s lodí rozdělenou dvěma řadami sloupů, transeptem a pravoúhlým presbytářem s dvojlodním ochozem a kaplí.⁴¹⁷ Stavba započala ve východní části závěru kostela. Užito při tom bylo romanizujících a raně gotických forem. Právě tato etapa je pro zkoumané památky markvartického založení z první poloviny 13. století stěžejní. Druhou stavební etapu kolem 60. let 13. století⁴¹⁸ zastupuje především stavba obou dochovaných ústupkových portálů. Jeden dnes samostatně stojící se nachází v prostoru konventu a druhý, o něco jednodušší, je osazen in situ v severní zdi kostela v předpolí tehdejšího kláštera.⁴¹⁹ Charakteristické jsou pro tuto fázi především články s naturalistickým

---

⁴¹³ ŠIMÁK 1908, 366

⁴¹⁴ KUČA 2000, 75

⁴¹⁵ LÍBAL 2001, 178: Hlavní stavební činnost probíhala ve 40. - 60. letech.

⁴¹⁶ KOVÁŘ 2015, 18; ŠIMÁK 1908, 364: Šimák uvádí ještě rozmezí 30. - 40. let. Zároveň podává jakýsi stručný popis kostela. V otázce podoby závěru je však jeho popis nevyhovující, jelikož autor uvádí, že jde o osmiboký chór obklopený ochozem s dvanácti kaplemi a hned v následující větě mluví o východní zdi pravoúhlého závěru, což není možné. Nicméně můžeme potvrdit pravoúhle zakončený presbytář konventního kostela.

WALDŠTEJN-WARTENBERK 2000, 69: Před kostelem Panny Marie se nacházela menší církevní stavba, která rovněž plnila funkci farního kostela. Tato stavba mohla být postavena jako provizorium ze dřeva hned po založení kláštera ve 12. století. Až díky kolonizačnímu rozmachu a postupnému hospodářskému vzestupu mohou v polovině 13. století začít stavět z kamene.

⁴¹⁷ WALDŠTEJN-WARTENBERK 2000, 70

⁴¹⁸ LÍBAL 2001, 176

⁴¹⁹ POCHE 1978, 59 uvádí tento kostel jako novostavbu z let 1556–1613.

rostlinným dekorem klasické gotické architektury v Čechách.⁴²⁰ Třetí rozpoznatelnou stavební etapu pak zastupují subtilnější formy klenebních žeber a válcových pilířů, terčové svorníky s již abstraktně pojatým dekorem vzniklé kolem 70. - 80. let 13. století. Prvky v této etapě odpovídají již poklasickému charakteru.

Roku 1281 žádal opat zdejšího kláštera o rozpuštění konventu po dobu tří let,⁴²¹ což bylo pravděpodobně způsobeno těžkou dobou po smrti Přemysla Otakara II. a pravděpodobně i tíživou finanční situací.⁴²² Poslední stavební úpravy středověkého gotického kláštera pravděpodobně probíhaly před polovinou 14. století.

Jednotlivé stavební fáze do roku 1281 naznačují téměř kontinuální stavební činnost v rozmezí asi 50 let, kdy můžeme sledovat postupnou proměnu jednotlivých užitých architektonických článků. Takto rychle se měnící tvarosloví by mohlo souviset s pravidelnými setkáními cisterciáků ve své domovině, kde se mohli vždy inspirovat novým řešením, či mohli s sebou vzít poučeného kameníka.

Počátkem 15. století však dějiny tohoto významného kláštera končí zkázou vyplněním husity. Mezi léty 1556 a 1613 byl Jiřím z Labouně na místě pobořeného kláštera zbudován zámek.⁴²³ Stavební práce pokračovaly až do počátku 17. století za vlastnictví Václava Budovce z Budova, kdy byl zámek doplněn o hospodářské budovy včetně pivovaru. Pro stavbu zámku byl využit půdorys gotické stavby konventu, jen východní křídlo bylo strženo.⁴²⁴ K dalšímu ničení výstavného kláštera došlo v polovině 19. století, kdy byly přistavěny velké pivovarské sklepy. Pivovaru ustoupila část konventu a do klášterního kostela byly vestavěny byty úředníků.

4.1.3 Architektonický rozbor hmotných pozůstatků

Jak bylo naznačeno v kulturně historickém kontextu doby zaměřeném mimo jiné na architekturu,⁴²⁵ byl Klášter Hradiště nad Jizerou významným stavebním centrem pro celý region markvartického dominia. Z raně gotických staveb se dochovalo především velké množství fragmentů a architektonických článků. Když však vezmeme v potaz rozsáhlou

---

⁴²⁰ KOVÁŘ 2015, 146

⁴²¹ KOVÁŘ 2015, 147

⁴²² Viz kapitola kulturně historického kontextu v odstavci věnovanému politické situaci za Přemysla Otakara II.

⁴²³ POCHE 1978, 59

⁴²⁴ KUČA 2000, 79

⁴²⁵ Viz podkapitola Za Přemysla Otakara I. v kulturně historickém kontextu.

výstavbu celého areálu, jde pouze o zlomek významné stavby. Rozsah a zaměření této práce nedovoluje podrobný rozbor každého z těchto fragmentů, kterým se již velice podrobně věnuje práce M. Kováře.⁴²⁶ Pro tuto práci je stěžejní propojení vybraných signifikantních architektonických detailů, které může klášterní areál nabídnout ve vztahu ke stavební produkci raně gotických staveb okruhu hlavního markvartického fundátora Havla z Lemberka.

Jednotlivé dochované relikty je možné dodnes sledovat v rámci konventu, konventního kostela a kostela v předpolí kláštera. V konventním kostele se nacházejí čtyři hlavní ohniska nálezů zejména v oblasti tzv. krypty, části závěru, transeptu a samostatně stojícího portálu. V samotném konventu dnes včleněného do pivovarské, dříve zámecké, budovy se zachovalo pouze středověké jádro. V rámci laického kostela pak z této doby můžeme spatřit druhý ústupkový portál osazený v jeho severní zdi.

Konventní kostel se nachází při východní hraně ostrožny. Jednalo se o monumentální trojlodní kostel s transeptem a pravoúhlým závěrem.⁴²⁷ Chór klášterního kostela byl zřejmě koncipován jako pětিলodní s halovým dvojlodním ochozem, který byl v průběhu výstavby rozdělen na jednotlivé kaple.⁴²⁸ Pod dosud stojící částí závěru kostela je dodnes zachovaný prostor tzv. **krypty**, která vznikla dozděním ostrožny za účelem vyrovnání terénu.⁴²⁹ Jedná se o dvoulodní prostor kolmý na podélnou osu kostela, do kterého vedlo ze severní strany pravoúhlého presbytáře stále patrné do vějíře zahnuté exteriérové schodiště.⁴³⁰ Schodiště ústí portálem, jehož hrotité ostění je profilováno výžlabkem vycházejícím ze stylizovaných lístků těsně nad prahem.⁴³¹ Východní zeď krypty nese šest románsky utvářených oken půlkruhového zakončení.⁴³² **[OBR]** Tato zeď je zároveň spodní částí čelní obvodové stěny závěru, jež je z vnější strany podpořena sedmi opěráky. Umístění opěráků koresponduje s rozvržením klenebních pilířů uvnitř stavby.

Dvoulodní prostor krypty je zaklenut šesti poli křížové bezžeberné klenby oddělené hranolovými hrotitými meziklenebními pasy vycházejícími na západní straně z

---

⁴²⁶ KOVÁŘ 2015

⁴²⁷ KUTAL/LÍBAL XXX, 17; KOVÁŘ 2015, 43

⁴²⁸ KOVÁŘ 2015, 46: jednotlivé kaple byly dodatečně odděleny cihlovými příčkami.

⁴²⁹ KOVÁŘ 2015, 43: Odkazuje na výzkum z roku 1999, kdy bylo doloženo, že krypta byla rovněž používána jako pohřebiště.

⁴³⁰ KOVÁŘ 2015, 38

⁴³¹ KOVÁŘ 2015, 43

⁴³² LÍBAL 2001, 175; KOVÁŘ 2015, 43

hranolových pilířů a na východní straně zapuštěnými do obvodové zdi.(Obrázek 13) Zdivo krypty je kvádrové, řádkové s meziklenebními pasy, stejně jako ostění oken, jsou rovněž z pečlivě vyskládaných kvádrů. Samotná klenba je z lomového kamene.

Ze závěru se dochovala zejména východní a severní stěna do výšky několika metrů a podlaha včetně půdorysu konstrukčního řešení. Na vnitřní straně východní zdi můžeme vidět zejména přípory s talířovitými patkami na pravoúhlých soklech a osmiboké pilíře. V severní zdi závěru se kromě zmíněného portálu v úrovni krypty nachází opět románsky utvářené okno s půlkruhovým zakončením, na jehož ostění je znatelná kamenická značka.⁴³³ Na severní zeď navazuje stěna transeptu, kde se nachází okno podobného tvaru i zpracování.⁴³⁴[OBR]

Další okno totožného tvaru bylo nalezeno ve východní zdi **transeptu**, který je tvořen z lomového zdiva. Šikmá špaleta okna a půlkruhové zakončení odpovídá uvedeným oknům v kryptě a v severní zdi transeptu. V tomto případě byly na ostění a záklenku nalezeny dvě kamenické značky.⁴³⁵

Velice významným reliktem je rovněž mozaiková terakotová dlažba jednoduchého schématu, která se nachází především v oblasti ochozu kostelního chrámu a před oltární menzou.⁴³⁶ Části mozaikové podlahy a četné zlomky architektonických prvků jsou v dnešní době umístěny zhruba v místě svého nálezu po archeologickém výzkumu a chráněny pouze otevřeným přístřeškem. Posledním místem bohatým na dekor je dnes samostatně stojící **portál** konventního kostela. Jedná se o monumentálnější z obou dochovaných portálů datovaný kolem roku 1260.⁴³⁷ Dále se v celém areálu nachází množství dislokovaných architektonických a zdobných článků pocházejících z různých středověkých etap především 13.století.⁴³⁸

Posledním zmiňovaným místem středověké zástavby je **kostel** pro laiky, z něhož se do dnešní doby dochovalo středověké jádro, a především severní boční portál vystavěný

---

⁴³³ LÍBAL 2001, 175 KOVÁŘ 2015, 92

⁴³⁴ VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 297

⁴³⁵ KOVÁŘ 2015, 97

⁴³⁶ VÍCE O MOZAIKOVÉ PODLAZE V: FLEKOVÁ 2015

⁴³⁷ WALDŠTEJN-WARTENBERK 2000, 70

⁴³⁸ LÍBAL 2001, 177

kolem 60. let 13. století.⁴³⁹ Portál se nachází na svém původním místě.⁴⁴⁰ Oba zmíněné portály nesou pouze naturalistické rostlinné motivy v duchu klasické gotiky, což bylo v souladu s regulami cisterciáckého řádu.⁴⁴¹

Co se týče konventního kostela, jedná se o typickou dispozici z cisterciáckého kláštera stylu mateřského Citeaux včetně zvolení obdélníkového chóru. Hradišťský kostel tak odpovídá i druhému plánu kostela v Morimondu z druhé poloviny 12. století, či klášteru v Ebrachu, ze kterého cisterciáčtí bratři přišli přes Langheim do Plas a odtud do Hradiště nad Jizerou.⁴⁴² Konkrétněji lze propojení hradišťského kostela sledovat ještě před rozdělením ochozu na jednotlivé kaple s klášterním kostelem v Lilienfeldu z počátku 13. století.⁴⁴³ Listinami podložená osobní setkání opatů z Lilienfeldu, Heiligenkreuzu a Hradiště lze tyto stavby propojit ještě úžeji.⁴⁴⁴

Pro markvartické dominium je však tato stavba především jedinečnou inspirací i zdrojem kameníků a stavitelů. Především první fáze stavby hradišťského konventu probíhající mezi 30.-40. lety 13. století propojuje největší stavební podniky markvartického rodu. V případě hradišťského kláštera jde o prostor tzv. krypty. Kromě jednotného fundátora a časového zařazení můžeme spatřit spojitost na úrovni jednotlivých stavebních článků podobného tvaru a zpracování.

Nejnápadnější je spojitost s farním kostelem a dominikánským klášterem v Jablonném v Podještědí a johanitskou komendou v Českém Dubu vznikající ve 40. letech. Typem a zpracováním zdíva a hrotitého portálku v bergfritové věži pak můžeme spatřit i určitou podobnost s hradem Lemberk, který byl stavěn rovněž ve 40. letech.

---

⁴³⁹ WALDŠTEJN-WARTENBERK 2000, 70

⁴⁴⁰ LÍBAL 2001, 298; KOVÁŘ 2015, 43: starší literatura předpokládala vsazení středověkého portálu do novostavby z poloviny 16. století.

⁴⁴¹ Podrobně se rostlinným dekorem hradišťského kláštera zabývá M. Kovář v článku v KOVÁŘ 2015, 75–86

⁴⁴² WALDŠTEJN-WARTENBERK 2000, 70

⁴⁴³ WALDŠTEJN-WARTENBERK 2000, 70: Od klášterního kostela v Lilienfeldu se dispozičně liší pouze délkou chóru, kdy lilienfeldský je o něco delší. Hradišťský kostel má loď s presbytářem v poměru 2:1.

⁴⁴⁴ WALDŠTEJN-WARTENBERK 2000, 70: V roce 1221 spolu s dalšími opaty stanovil i opat lilienfeldského kláštera Gerard vyrovnání mezi králem Přemyslem Otakarem I. a českým klérem. Kolem roku 1265 byl opat z kláštera sv. Kříže papežským legátem, jehož pravomoc se taktéž vztahovala na Čechy.

CDB II, 205: v podpisové řadě listiny z roku 1221 jsou vedle sebe uvedeni jak opat Jan z Hradiště, tak opat Werner z Heiligenkreuz, tak Markvart ze Světlé a další.

V případě Jablonného v Podještědí lze spatřit analogii v pravděpodobném užití pravoúhlého závěru farního kostela z poloviny 13. století. Zde se rovněž setkáváme s půlkruhově zakončenými okny se šikmou špaletou a hrotitými zakončeními v případě bočního portálu a triumfálního oblouku.⁴⁴⁵

Hradištská krypta pak nápadně připomíná dochovaný podzemní prostor cellária v johanitské komendě v Českém Dubu. Podobnost je zejména v užití křížové bezžebné klenby o několika polích oddělených meziklenebními hranolovými hrotitě zalomenými pasy. Dále také napojení klenby na jedné straně na hranolový pilíř a na druhé straně včleněním do obvodové zdi zhruba metr nad zemí. Na stavbě v Českém Dubu i v případě hradištského kláštera je použita kombinace pečlivě opracovaného řádkového kvádrového a lomového zdiva. Zajímavé je vyskládání lomového materiálu na krajích klenebních kápí. Dále se v areálu johanitské komendy nachází kamenické prvky vysoké úrovně.⁴⁴⁶ Užití jsou rovněž polygonální a hranolové tvary prvků. Spojení nejstarší stavební fáze kláštera v Klášteře Hradiště nad Jizerou s Českým Dubem dále dokládají užití totožné kamenické značky poukazující na jednu kamenickou dílnu.⁴⁴⁷

Jednotlivé zmíněné architektonické články jsou ale obecně rozšířeným projevem první poloviny 13. století. Na základě jednotného fundátora, místa vzniku, podobnosti jednotlivých prvků a časového zařazení bychom však v oblasti markvartického dominia mohli tyto stavby propojit s jedinou stavební silou s těžištěm v Klášteře Hradišti nad Jizerou.

---

⁴⁴⁵ Více v podkapitole zabývající se středověkými památkami v Jablonném v Podještědí.

⁴⁴⁶ Jedná se o dva reliкty s motivem vlčího zubu, náročně řešený pilíř s opakujícím se motivem vlčího zubu, kdy jeho profilace plně odpovídá přechodnému románskogotického pojetí. Dalším zajímavým fragmentem je drobná krychlová hlavice typického románského charakteru. Více v podkapitole zabývající se johanitskou komendou v Českém Dubu.

⁴⁴⁷ KOVÁŘ 2015, 143–144: Jedná se především o značku v podobě písmene A a pak římských čísel I a II.

4.2 Johanitská komenda Světlá v Českém Dubu

Kromě nově příchozích dominikánů na území Jablonného v Podještědí jsou na markvartická území zvaní také johanité. V rámci markvartického dominia leží původně kupecká osada, později město Český Dub uprostřed cesty mezi Havlovým Lemberkem a Jaroslavovými Hrušticemi u Turnova na tehdejší časně středověké trase obchodní Žitavské cesty.

Počátky Českého Dubu velice úzce souvisí s problematikou Vladislavského, resp. Sezemického újezdu⁴⁴⁸ a správou kladrubskými benediktiny, kteří zde založili románský podélný kostel sv. Ducha s apsidou.⁴⁴⁹ Vzhledem k zaměření práce je však důležitým obdobím až druhá třetina 13. století, kdy se majitelem území Vladislavského, dříve Sezemického,⁴⁵⁰ újezdu stal roku 1237 markvartic Havel z Lemberka.⁴⁵¹

4.2.1 Název

Jak již bylo naznačeno v úvodu, název johanitské komendy se v čase měnil. Na základě písemných pramenů tak zjišťujeme první informaci o johanitské komendě Cvetla, tedy Světlá.⁴⁵² Zpřesňujícím přídomkem Nová pak záznam pravděpodobně dokládá existenci osady nedaleko komendy, která zde byla již za kladrubských benediktinů a podle které se

---

⁴⁴⁸ NAVRÁTIL 2015, 16: Ustáleným pojmem je Vladislavský újezd, jen J. V. Šimák v knize Dějinné paměti okresu Mnichovohradištského z roku 1917 na str. 14, jej uvádí jako tzv. Sezemský újezd-podle vsi Sezemice ležících nedaleko řeky Mohelky. V Českých dějinách z roku 1938 na str 772 již Šimák zmiňuje Vladislavsko. Pro 1. pol. 12. století a místo osídlení v blízkosti řeky Mohelky by bylo snad opravdu vhodnější označení Oblast Sezemice. ŽEMLIČKA 2002, 248: Píše o směnné listině z roku 1237 jako příklad názvoslovné změny jednoho území a oblast tudíž označuje Vladislavsko, neboli Sezemice.

⁴⁴⁹Bližze v podkapitole zabývající se tradicí vzniku johanitské komendy. Zasněžení je odvozeno od později vystavěného a dodnes stojícího kostela Sslání Ducha svatého, který je zmíněn roku 1291 a nahrazuje s největší pravděpodobností požárem tento zaniklý románský kostel založený benediktiny. Zasněžení sv. Duchovi nalezneme i v případě kaple na hradě Lemberk, i když jde o prostor kaple vzniklé mnohem později, nelze vyloučit tradici tohoto zasněžení již od otce sv. Zdislavy, které hojně využil i Havel z Lemberka v případě Českého Dubu. KALISTA 2001, 159

⁴⁵⁰ CDB III/1, 212: (...) *circuitum, qui Vladislavsko sive Sezemice appellatur, (...)*.

⁴⁵¹ CDB III/I, 212; CDB III/I, 213; EDEL 1993, 30sq: Uvádí překlad této listiny ŽEMLIČKA 2002, 467: Od 20. let 13. století vzniká johanitská komenda ve Strakoncích a téměř souběžně s ní vzniká i tato v Českém Dubu.

⁴⁵² RBM II, 1229: Listina z roku 1291.

komenda později začala nazývat.⁴⁵³ Jelikož není označení Světlá v této oblasti ojedinělé, nacházíme ještě jednu možnou variantu, kdy trhové městečko nejprve neslo název Světlá již s přídomkem Nová, kvůli vztahu ke vsi Stará Světlá, která je dnes označována jako Světlá pod Ještědem.⁴⁵⁴

V polovině 14. století se stále setkáváme s názvem Swetla,⁴⁵⁵ ale v roce 1373 se již objevuje pojmenování „Dub alias Swietla“.⁴⁵⁶ Nové označení je pak potvrzeno roku 1375, kdy je sice ještě zmíněn původní název Světlá, ale již s určujícím přídomkem: Antiqua Swiethla.⁴⁵⁷ V roce 1373 je Dub již listinně podobě doložen jako město, civitas.⁴⁵⁸ Od 15. století pak nacházíme pouze různé obměny označení města jako Dub.⁴⁵⁹

Dnešní název zahrnující slovo „dub“ mohl pramenit z výrazného orientačního bodu vysokého stromu, který se nacházel v okolí, a jež byl zanesen v listině hlásící se k roku 1115.⁴⁶⁰ Další možné vysvětlení pro toto označení by mohlo souviset s tolika badateli zmiňovanou ústní tradicí, která se nepřímou váží i k označení nedaleké vsi Starý Dub, což by odkazovalo na domněnku, že se v okolí začalo říkat ještě dalšímu místu „Dub“.⁴⁶¹ I tato ústní tradice však může odkazovat pouze na orientační bod na obchodní trase, jakým by mohl být velký strom.

---

⁴⁵³ SVOBODA 2006, 81; ŠIMÁK 1938a, 781: Původní centrum bylo v trhové vsi Světlá, nedaleko od staré vsi Dub, kde byla později založena johanitská komenda. Význam ostrožny, kde byla komenda založena, dokládá i KUČA 1996, 562 s poukazem na starší slovanské osídlení potvrzené pův. románským kostelem.

⁴⁵⁴ KRÍŽKOVÁ 2010, 43

⁴⁵⁵ RBM IV, 615 sq: Listina z roku 1345.

⁴⁵⁶ PROFOUS 1947, 428: Listina z roku 1373, kde je poprvé zmíněno kromě označení Světlé rovněž název Dub. Domus in Dub alias in Swietla.

⁴⁵⁷ LC III, 36: Listina z roku 1375, kde se píše již o staré Světlé.

⁴⁵⁸ KRÍŽKOVÁ 2010, 43

⁴⁵⁹ LC IX, 82: Listina z roku 1424, kde se objevuje pouze označení Dub. Od této doby nacházíme různé obměny názvu Dub včetně německých verzí až po přiřazení přízviska „český“.

⁴⁶⁰ Listina CDB I, 393-403 A hlásící se k roku 1115 hovoří o území, které se pne podél řeky Mohelnice, myšleno Mohelky, až k dubu, doslova: (...) Wadizlawicih dedi circuitum a flumine Mohelnic ad usque ad quercum“. Zmínění dubu v listině vedlo mnohé badatele se ztotožněním s osadou dnes nazývanou Český Dub. V době kolem roku 1115, ale ani později, ze kdy pravděpodobně listina pochází, se ještě osadě s budoucí johanitskou komendou však říkalo Světlá, nikoli Dub. Mohlo by se tak jednat o jinou osadu, jelikož v blízkosti dnešního Českého Dubu se nachází i další vsi s tímto označením. Pravděpodobnější však bude verze, kdy se v listině zmiňuje výrazný strom, který úvoz spolu s řekou Mohelkou lokalizuje.

⁴⁶¹ KRÍŽKOVÁ 2010, 43: taktéž uvádí, že označení „Dub“ bylo dřívější než v listinách zmiňovaná Světlá.

Jak zmíněný vývoj místního jména předjímá, došlo v čase k jeho proměně ze Světlé na Dub, ale zároveň s tímto městem existovala a stále ještě existuje obec Světlá, stejně jako ves Starý Dub.

4.2.2 Tradice vzniku

Český Dub patří k nejstarším sídelním místům v Libereckém kraji. Slovanské osídlení v oblasti dnešního Českého Dubu se objevuje velice pravděpodobně již od raného středověku.⁴⁶² Původní kupecká osada zde vznikla při vyvýšenině, severně od později vystavěné komendy u zmíněné obchodní cesty.⁴⁶³

K počátkům budoucího města, jeho původní lokace a vzniku prvních písemných zmínek, existuje pro nedostatečné podklady několik teorií. Jednu z takových často opakovaných teorií zpopularizoval především historik Tomáš Edel, který se touto lokalitou nejen dlouhodobě zabýval, ale také zde objevil velice významný díl z její historie. Teorie pracuje s první písemnou zmínkou hlásící se k roku 1115⁴⁶⁴ a se ztotožněním lokality českodubské ostrožny s dvorcem či hradem Vladislavice, jehož existenci potvrzuje listina č. 204.⁴⁶⁵

Rukopis hlásící se k roku 1115 zavedený pod číslem 390⁴⁶⁶ je zakládací listinou kladrubskeho klášteřa, v níž jsou vyjmenovaná darovaná území. Na straně 396 se na zakládací listině verze A⁴⁶⁷ nachází zmínka o darovaných statcích, kde je mimo jiné i zmínka o újezdu, který se nachází na řece Mohelce a vede až k dubu: „*Wadizlawicich dedi circuitum a flumine Mohelnic usque ad quercum*“. V poznámce je uvedeno u slova Wadizlawicich, že jde o ves Vladislavice, která se dříve nazývala Sezemice (*villa quondam*

---

⁴⁶² KUČA 1996, 562; ŠIMÁK 1938a, 781; SAJBT 2015, 16; KLÁPŠTĚ 2013, 365sq: Archeologické nálezy v souhrnu potvrzují dlouhodobou sídelní kontinuitu již od střední doby hradištní.

⁴⁶³ KŘÍŽKOVÁ 201, 43. Touto cestou je myšlena časně středověká trasa Žitavské cesty. SVOBODA 2006, 81: pro stavbu komendy byla vybrána ostrožna obtékaná potoky Ještědkou a Rašovkou, ležící poněkud jižněji od stávající osady Světlé.

⁴⁶⁴ Ve skutečnosti listina pochází pravděpodobně z poslední třetiny 12. století.

⁴⁶⁵ CDB I, 193: Ve svědecké řadě se nachází zmínka o kastelánovi Vladislavici jménem Quhalech.

⁴⁶⁶ CDB I, 393-403

⁴⁶⁷ CDB I, 393: Zakládací listina má dvě verze označené A a B. V listině A je mnohokrát badateli zmiňovaný zápis o újezdu, který vede až k dubu. Verze B pak má dva známé exempláře a neobsahuje zmínku o Vladislavském újezdu, ale pouze o názvu místa Wladizlawici a Zezemici. Listinná verze B se dnes nachází v Národním archivu, v sekci Archivy českých klášterů zrušených za Josefa II. (1115-1760) 493, in: Monasterium.net, URL </mom/CZ-NA/AZK/493/charter>, accessed at 2022-11-10Z

prope Sezemice) a u řeky Mohelnice se uvádí, že nyní se tato řeka nazývá Mohelka (*qui prope vicum Mohelnice*). Podle T. Edela⁴⁶⁸ by se na českodubské ostrožně mohl vedle kostela⁴⁶⁹ nacházet také knížecí dvorec Vladislavice, vzhledem ke zmíněné listině, založený Vladislavem I. na počátku 12. století. V listině z roku 1159⁴⁷⁰ je na tomto sídle doloženo jméno kastelána „Quhalech“, neboli Chval,⁴⁷¹ čímž je existence dvorce potvrzena, ale není zde uvedena jeho lokace. Do dnešních časů zůstal patrný pouze kostel. Z domnělého dvorce se však žádné reliktů nenašly, jak můžeme vidět na plánu jednotlivých stavebních fází.⁴⁷² Chybí tak jakákoli podpora tvrzení, že byl dvorec zrovna na tomto místě. Nicméně někteří badatelé o stavbě hrádku, či dvorce na tomto místě ani o jeho názvu nepochybují. Novější literatura se více soustředila na prokazatelnější doklady a problematiku dvorce Vladislavice a téma celé oblasti Vladislavského újezdu tak podává mnohem střízlivěji.

Vzhledem k tomu, že se označení Vladislavský újezd ujalo díky rukopisu, který vznikl s největší pravděpodobností v druhé polovině 12. století a díky zmínce o kastelánovi z Vladislavského dvorce z roku 1159, jehož lokalita není doložena, mohla být oblast pojmenována skutečně až v druhé polovině 12. století po Vladislavu II., který vládl mezi léty 1140-1172⁴⁷³ a v dřívějších dobách tato oblast byla Sezemickým újezdem podle nejstaršího sídelního centra Sezemice. Pro počátek 12. století by tak bylo lepší označení oblast Sezemice, či Sezemický újezd.⁴⁷⁴

Listiny dotýkající se blíže oblasti našeho zájmu pocházejí z období, kdy se na tomto území poprvé objevuje známý markvartický fundátor Havel z Lemberka. Zprávy

---

⁴⁶⁸ EDEL 2006, 16

⁴⁶⁹ Kostel dnes dochovaný pouze v půdorysu vznikl za působení kladrubských benediktnů, tedy před správou Havla z Lemberka.

⁴⁷⁰ CDB I, 193: Svědecká řada: (...) Quhalech castellanus Vadizicensis, Marchuart camerarius regis, Zuezlaus castellanus Gradicensis, (...).

⁴⁷¹ CDB I, 493: Chválek, castellanus Vadizicensis.

⁴⁷² Samotná komenda nevykazuje jakékoli znaky, že by na tomtéž místě navazovala na starší stavbu.

⁴⁷³ <http://kralovskedilo.ktf.cuni.cz/panovnici/Vladislav-II—1140-1172>, vyhledáno dne 8. 10. 2022

⁴⁷⁴ NAVRÁTIL 2015, 16: Ustáleným pojmem je Vladislavský újezd, jen J. V. Šimák v knize Dějinné paměti okresu Mnichovohradištského z roku 1917 na str. 14, jej uvádí jako tzv. Sezemský újezd-podle vsi Sezemice ležících nedaleko řeky Mohelky. V Českých dějinách 1938 na str. 772 již ale zmiňuje Vladislavsko. Pro 1. pol. 12. století a místo osídlení v blízkosti řeky Mohelky by bylo snad opravdu vhodnější označení Oblast Sezemice. ŽEMLIČKA 2002, 248: Píše o směnné listině z roku 1237 jako příklad názvoslovné změny jednoho území a oblast tudíž označuje Vladislavsko, neboli Sezemice.

pocházejí z roku 1237⁴⁷⁵ a jsou již nesporně spojeny s územím újezdu Čížkov u Blovic, původně patřícímu Havlovi z Lemberka, a Vladislavským újezdem,⁴⁷⁶ který patřil kladrubským benediktinům. Obě listiny zaznamenávají panovníkem podporovanou výměnu obou újezdů.

Na základě listiny z roku 1237 je tak v Českém Dubu bezpochyby potvrzena působnost benediktinského řádu. Prvními hmotnými a písemnými prameny uchopitelnými správcem tohoto území tak byl řád kladrubských benediktinů,⁴⁷⁷ který na zmíněné ostrožně na konci 12. století založil románský kostel.⁴⁷⁸ Benediktini toto území pravděpodobně získali do své správy od panovníka.⁴⁷⁹ Zakladatelská práva však měl v držení i nadále panovník Václav I., který zřejmě povolil benediktinům výměnu újezdu. Tímto aktem se území dostane do rukou markvartice Havla z Lemberka, který území jistě po dohodě s panovníkem dal do správy johanitskému řádu. Práva zakladatele si však panovník nad tímto územím na důležité obchodní stezce ponechává i nadále, což dokládá kromě povinnosti komendy poskytnout nocleh panovníkovi a jeho družině i pozdější zastavení komendy roku 1420.⁴⁸⁰

K samotné komendě pak nacházíme nejstarší dochovaný rukopis krakovského biskupa Pavla z roku 1291, ve které se kromě komendy při kostele sv. Víta v Mladé Boleslavi již uvádí komenda v dnešním Českém Dubu s kostelem sv. Ducha.⁴⁸¹ Kostel sv. Ducha je zde uveden „in loco conventuali“, tedy v místě konventu.⁴⁸²

---

⁴⁷⁵ CDB III/1, 212; CDB III/1, 213

⁴⁷⁶ Jelikož jde o záznam z doby třetiny 13. století, již proběhla změna označení ze Sezemického na Vladislavský újezd, ke které došlo na konci 12. století zřejmě v důsledku vybudování románského kostela sv. Ducha.

⁴⁷⁷ Správu kladrubských benediktinů dokládá hned několik listin (CDB III/1, 212 a CDB III/1, 213) zachycujících výměnu Havlova újezdu Čížkov u Blovic za Vladislavský, dříve Sezemický újezd patřící kladrubským benediktinům.

⁴⁷⁸ KRÍŽKOVÁ 2013, 43: Podle listiny z roku 1115 uvádí počátky kostela i osady právě na počátek 12. století. Tato listina je ale fálzem a vznikla pravděpodobně až ve 13. století a zmiňuje stav ke konci 12. století.

⁴⁷⁹ KUČA 1996, 562: Později se tato oblast stala majetkem kladrubských benediktinů s celnicí.

⁴⁸⁰ SVOBODA 2006, 80

⁴⁸¹ RBM II, 1229: „Cvetla s. Spiritus in loco conventuali, (...)“; ŠIMÁK 1902, 16

⁴⁸² EDEL 1993, 56: Tuto zmínku Edel považuje za doklad jasného záměru johanitů založit zde město. Kostel se totiž nacházel mimo uzavřený areál kláštera, a tak by bylo nasnadě, že by kostel sloužil jako městská svatyně a zároveň jako místo pro johanitské poutníky. Pro tuto hypotézu by mohla sloužit

Johanitský řád je v oblibě již u rodičů sv. Zdislavy, manželky pana Havla. Otec Zdislavy Přibyslav z Křižanova rovněž zakládá komendu johanitského řádu spolu s kostelem zasvěceným sv. Duchovi. Stejnou situaci nacházíme v Českém Dubu v případě založeného farního kostela dodnes existujícího, i když mnohými stavebními úpravami téměř středověk nepřipomínajícího. Zsvěcení sv. Duchovi nalézáme rovněž na hradě Lemberk, kde by se v případě mnohem později vzniklé kaple mohlo jednat o tradici ve volbě patrona sakrální stavby.

Místo značného významu se zde tedy utváří v průběhu druhé poloviny 12., ale především pak se zmíněnou dvojicí fundátorů Havlem a Zdislavou od druhé třetiny 13. století. Církevní centrum se již před založením johanitské komendy soustředilo na místní ostrožně kolem románského jednolodního kostela podélné dispozice s půlkruhovou apsidou.⁴⁸³ Původní osada se nacházela severněji od kostela, a tak byl prostor ostrožny před kostelem ideální pro začlenění pozdější komendy.⁴⁸⁴ Havel z Lemberka zde nechal ve 40. letech vystavět jednak johanitskou komendu,⁴⁸⁵ tak zde ve třetí čtvrtině 13. století svými počiny podnítl vznik poddanského města.

V této době se na ostrožně nachází jednak johanitská komenda s řádovou kaplí, tak původní románský kostelík. Stavba **komendy** započala severní konventní patrovou budovou, která snad sloužila jako dům komtura.⁴⁸⁶ Na tuto dvoupodlažní stavbu byla z jihu připojena snad obytná věžovitá několikapatrová stavba, ze které byla přistavením presbytáře vytvořena kaple sv. Jana Křtitele.⁴⁸⁷

---

existence pouhé kaple, která byla v areálu komendy objevena. SVOBODA 2006, 81 pak tuto hypotézu podporuje zmínkou o požáru ve druhé polovině 13. století, který musel zachvátit malý románský kostelík z doby správy kladrubských benediktinů.

⁴⁸³ Dnes dochován pouze půdorys.

⁴⁸⁴ SVOBODA 2006, 81

⁴⁸⁵ ŠIMÁK 1908, 17; KUČA 1996, 562; EDEL 2006, 8; ŠIMÁK 1902, 16: Komenda rytířů sv. Jana byla podle J. V. Šimáka založena Chvalem z Ralska, vnukem Heřmana, kterého Šimák označuje jako prvního známého Markvartice.; KŘÍŽKOVÁ 2013, 43: uvádí ještě stavbu špitálu, stejně jako o zřízení špitálu nepochybuje Tomáš Edel.

⁴⁸⁶ EDEL 2006, 17

⁴⁸⁷ OUHRABKA 2010, 49: uvádí, že Stavba kaple byla pravděpodobně zapříčiněna zánikem původního románského kostela způsobeným požárem z období mezi léty 1247-1249. Pravděpodobnější by však byl vznik kaple pro komornější liturgii bratří současně se stavbou komendy. Požár románského kostela pak spíše podnítl vznik do dnešní doby dochovaného kostela Seslání Ducha svatého severněji od komendy.

Prvním zásahem do postaveného konventu byl požár vzniklý v době braniborského vpádu mezi léty 1278-1283,⁴⁸⁸ kdy byl zničen románský kostel původem z doby před johanitskou komendou. Pravděpodobně z důvodu požáru byl nedlouho na to nově založený kostel Soslání Ducha svatého.⁴⁸⁹ Vše by také nasvědčovalo tomu, že se poblíž komendy měl vyskytovat i špitál.⁴⁹⁰ Zajímavé však je, že při vizitaci který se uskutečnil roku 1373, se ani jeden z představených při zodpovídání otázek ohledně hospodaření českodubského domu o špitálu s jeho jistě ne nízkými náklady zmínil.⁴⁹¹ Objevený kvádr s vyobrazenou rytou hlavou malomocného,⁴⁹² jež mohla označovat vstup do špitálního prostoru, by na existenci rovněž poukazoval. Vzhledem k nedatovatelnosti tohoto kvádru ale zároveň může patřit až do později založeného špitálu.

Po dlouhou dobu patřila komenda mezi významná centra, což dokládá roku 1357 statut města Dub⁴⁹³ i již zmíněná inventura v roce 1373, kdy tento řádový dům vykazoval druhý největší příjem.⁴⁹⁴ Na základě inventury rovněž mnozí badatelé dokládají osobní pobyt císaře Karla IV., který měl komendu navštívit zmíněný rok 1357.⁴⁹⁵ Komenda zde vystupuje v roli zeměpanského kláštera, která měla povinnost panovníkovi a jeho družině poskytnout ubytování.⁴⁹⁶ V českodubské komendě v těchto letech sídlil 45 letý komtur

---

⁴⁸⁸ SVOBODA 2006, 81: V druhé polovině 13. století zachvátil požár řádový dům a zřejmě i románský kostelík.

⁴⁸⁹ KŘÍŽKOVÁ 2010, 45: Kostel Soslání Ducha svatého dodnes nese známky gotického slohu ve spodní části věže, části obvodové zdi východní části kostela a pozdně gotický baldachýnový portál ze sakristie do presbytáře.

⁴⁹⁰ EDEL 1993, 58-60. Hlavním ukazatelem na existenci kláštera je kromě známé johanitské špitální činnosti pro Edela především volba zasvěcení kostela sv. Duchovi.

⁴⁹¹ I když SVOBODA 2006, 85 nepochybuje o existenci špitálu, zmiňuje podrobně detaily ze slyšení v pražském konventu na Malé Straně, kde není jakýkoli majetkový záznam, který by se dal přiřadit špitálu.

⁴⁹² EDEL 2006, 33 sq: Pravděpodobně spolium se nachází na severovýchodní armatuře věže kostela Soslání Ducha svatého.

⁴⁹³ EDEL 2006, 31: POBYT CÍSAŘE KARLA IV. V MĚSTĚ DUB.

⁴⁹⁴ EDEL 1993, 26: Touto inventurou také zpětně podkládá návštěvu komendy Karla IV. s doprovodem, která se měla uskutečnit roku 1357.

⁴⁹⁵ SVOBODA 2006, 86; EDEL 1993, 98: dokládá císařův pobyt listinou napsanou v místě „zu den Duben der Creutzigen“.

⁴⁹⁶ SVOBODA 2006, 86: I tato skutečnost potvrzuje, že založení johanitské komendy nebylo činem pouze Havla z Lemberka, ale bylo to vyústění dohody mezi panovníkem a markvarticem.

Hynek z Havlovic, a spolu s ním žilo v konventu dalších devět bratří, z nichž byli čtyři rytíři a pět kněží.⁴⁹⁷

Další dějiny komendy však nenesou mnoho jasných momentů. Za husitských válek město zažilo svá nejhorší léta. Po zániku centra u johanitské komendy tak panství připadlo panovníkovi, který jej zastavil Janovi z Ralska.⁴⁹⁸ Chvilí poté, kdy toto území získává Jan z Ralska ještě komenda funguje.⁴⁹⁹ Velice brzy na to ale celý Český Dub opět zabrali husité.⁵⁰⁰ Komenda je definitivně vyvrácena až po vypálení sirotků v roce 1425. Zánik johanitské komendy, stejně jako zpuštění města měla na svědomí husitská vojska Jana Čapka ze Sán v roce 1429.⁵⁰¹ Komenda po těchto nájezdech zanikla úplně a k pustošení přilehlého města se ještě ve druhé polovině 15. století přidala lužická vojska.⁵⁰² Po letech pustošení se v literatuře objevuje zmínka přestavby komendy na hrad Krucemburk,⁵⁰³ který však ležel na vedlejším vrchu k zajištění bezpečí cesty kolem komendy.⁵⁰⁴

Lepšího osudu se Český Dub mohl těšit v 16. století pod vládou Vartenberků, kteří městečku darovali různá privilegia.⁵⁰⁵ Po odebrání panství Vartenberkům se po roce 1547 střídají jednotliví držitelé až do odkoupení knížetem Rohanem roku 1838.

Ke konečnému zahlazení stop po johanitské komendě nakonec dopomohla přestavba hradu na zámek ve druhé polovině 16. století Janem z Oppersdorfu. V letech 1855 a 1858 dokonaly proměnu dva velké požáry, které postihly zámek a velkou část obytných

---

⁴⁹⁷ SVOBODA 2006, 83

⁴⁹⁸ Skutečnost, že panovník dal do zástavy klášterní zboží, poukazuje na jeho držbu zakladatelských práv. Tento akt také podporuje teorii, ve které původně kladrubským benediktinům svěřené území, mohlo být vyměněno za Čížkovský újezd, čímž Markvartici získali sjednocené území svého vlivu. Aby panovník netratil opěrný bod a nepodporoval sjednocené území jednoho rodu, musela pravděpodobně existovat podmínka, že bude toto území Havlem opět svěřeno církevní instituci, viz Svoboda 2006, 80.

⁴⁹⁹ OUHRABKA 2010, 49

⁵⁰⁰ ŠIMÁK 1902, 17

⁵⁰¹ KŘÍŽKOVÁ 2013, 43

⁵⁰² KŘÍŽKOVÁ 2013, 43

⁵⁰³ KŘÍŽKOVÁ 2010, 43: Následnou obnovu započal v 90. letech 15. století potomek markvartického rodu z větve Vartenberků, Jan z Vartenberka, který zde založil hrad Krucemburk a obnovil město. Hrad Krucemburk byl doložen roku 1499.

⁵⁰⁴ SVOBODA 2016, 88: Lokalizuje hrad nedaleko vsi Rozstání na Mazově Horce.

⁵⁰⁵ ŠIMÁK 1902, 18

budov.⁵⁰⁶ Jen východní zámecké křídlo bylo na počátku 20. století přestavěno do dnešní podoby, které sloužilo jako obytný dům čp. 1/IV.

4.2.3 Rozbor hmotných pramenů lokality

Předchozí kapitola nastínila možný vznik se všemi hypotézami opírajíc se především o písemné prameny a literaturu. Následující pasáž shrne dějiny lokality na základě dochovaných hmotných pramenů, čímž dohromady s tradicí vzniku poskytne ucelenější pohled nejen na českodubskou lokalitu, ale především na činnost významného markvartického fundátora Havla z Lemberka.

Zkoumaná komenda se nachází na ostrožně, kterou obtéká potok Ještědka. Do 90. let 20. století byla tato komenda součástí obytného činžovního domu. Postupné odkrývání začalo rokem 1991 a již roku 1993 byla komenda zpřístupněna veřejnosti.⁵⁰⁷ Objeveny byly kromě komendy samé, kaple s částečně dochovaným polygonálním presbytářem, i základy románského podélného kostela sv. Ducha s apsidou,⁵⁰⁸ přilehlý hřbitov a hmotné reliktů zaznamenané archeologickými průzkumy. Kromě sakrálních staveb a samotné komendy byl na ostrožně rovněž rozeznán objekt kovárny a snad i keramické dílny.⁵⁰⁹

Dochovaný celek komendy je orientován severojižně o celkové délce 45 metrů. Polozapuštěná podélná stavba se v jádru pozdějších zástaveb zachovala do výšky jednoho patra, v oblasti věže a kaple pak s přesahem do patra druhého. Z vnější strany na sebe stavba počátkem 13. století příliš neupozorňuje. Dnes pozorujeme z většiny omítnutý činžovní dům, z jehož fasády 20. století jsou z východní strany odkryta dvě štěrbinová okna dokládající o osm století starší stavbu. Na jižním okraji ostrožny po svahu směrem k bráně najdeme nejprve jihozápadně orientovaný nenápadný vstupní zastřešený chodbový objekt. Následná cesta skrz historii celého místa nás nejprve zavede do sklepení částečně vytesaného do podloží ostrožny pocházejícího z doby vzniku zámeckého křídla v 16. století. Objekt našeho zájmu se však nachází na úrovni terénu. Musíme tedy pokračovat chodbou a vystoupit ze sklepení přímo do dochované části johanitské komendy druhotně proraženým dveřním obdélným otvorem.

---

⁵⁰⁶ KŘÍŽKOVÁ 2010, 44

⁵⁰⁷<https://www.cesky-raj.info/dr-cs/1398-johanitska-komenda-sv-zdislavy-v-ceskem-dubu.htm>,
vyhledáno dne 15. 10.

⁵⁰⁸ EDEL 2006, 17: kostelík se nachází v zahradce domu čp. 11/IV.

⁵⁰⁹ EDEL 2006, 17: Podélná stavba s ohništěm a kanálkem. Objekt byl bohatý na nálezy keramiky a rovněž byla objevena železná struska.

V rámci jedinečně dochované komendy můžeme pozorovat především intaktně dochovaný prostor, pravděpodobně cellária, ve sníženém přízemí svažitého terénu o třech klenebních polích křížové bezžeberné klenby oddělené hranolovými klenebními pasy zakončenými na východní stěně zaoblenou konzolou asi metr od současné podlahy a na straně západní dostaveným pasem až k pozdější nástavbě na podlaze⁵¹⁰. Celý sál dosahuje kolem 15 metrů na délku a zhruba 6 metrů na šířku. Zaklenutý prostor cellária nesl patro zakončené nejspíše plochým stropem. Na tento sál pak navazuje oddělená místnost čtvercového půdorysu o jednom poli totožné klenby. Po čtyřech stupních vzhůru pak lze skrze mocnou zeď projít do věžové části stavby se čtvercovým prostorem lodi kaple a s dochovanými pěti stěnami oktogonu presbytáře.

Následující pasáž nastíní detaily zmíněných částí komendy po směru prohlídkového okruhu počínaje prostorem cellária. Jižní stěna, kterou návštěvník do prostor komendy vejde, je vymezena mírně hrotitou klenbou. Stejně jako u celé stavby je použito řádkového zdiva s doplňky v podobě lomového. Ve středu stěny je viditelný snad původní vstupní otvor zaklenutý z vnější strany sálu zazděným půlobloukem⁵¹¹ a zevnitř místnosti větší obdélně ohraničený a později zazděný otvor, ve kterém se nachází dnešní menší průchod. V „překlade“ portálu je reflektována stlačená klenba užitá ve schodišťové chodbě. Dále se na jižní zdi komendy nachází kvádrík s vícero rozličnými kamenickými značkami.⁵¹²

Křížová bezžeberná klenba sálu o třech travé nese znaky kvalitního šalování a hrany jejích polí jsou tvořeny otesanými kvádríky vytvářející hrotitý oblouk. U klenby, stejně jako u zdi je užitá vápencového kvádríkového a lomového zdiva. Ve východní zdi komendy jsou v prvním a druhém travé dochovaná především dvě střílnová okna s velice jemně opracovaným zešíkmeným ostěním a nově upravenou špaletou.⁵¹³ Dále zde najdeme pravoúhlou niku situovanou naproti shodně tvarované trezorové nice, která se

---

⁵¹⁰ Z doby úpravy sklepení na pivovarnický sklep.

⁵¹¹ EDEL 2006, 20: koncem 13. století byl prorážen tento otvor, kterým se podle Edela otevírala komenda do nově vzniklého jižního křídla konventu. Dnes z původního portálu můžeme vidět opracované půlkruhové zaklenutí.

⁵¹² EDEL 2006, 20: TZV. sběrný kámen.

⁵¹³ Jedno z oken vykazuje ve spodní části průzoru pozdější úpravu na klíčovou střílnu. Jedná se pravděpodobně o stavební úpravy spojené s výstavbou zámku. Ze stejné doby pak pochází i sklepní prostory, kterými začíná prohlídkový okruh.

nachází v západní zdi cellária.⁵¹⁴ Na západní zdi cellária, hned v oblasti prvního klenebního pole od vstupu ze sklepení, se nachází jednoramenné středověké šíjové schodiště vedoucí původně pravděpodobně na nádvoří. V blízkosti šíjového schodiště se v úrovni asi dvou metrů od země nachází zazděná nika s několika stupni pravděpodobně novodobého, později zazděného, schodiště. Cellarium, stejně jako celá komenda, nebylo pouze o jednopatrové. Nad sálem se s největší pravděpodobností nacházelo plochostropé patro, ve kterém byl v jižní štítové zdi objeven pozůstatek masivního krbu a niky.⁵¹⁵ V dochované části východní zdi patra pak ještě nalezneme pozůstatek průchodu pravděpodobně na vnější schodiště.⁵¹⁶

Na sál dochovaného podlažního cellária navazuje oddělená čtvercová místnost o jednom poli tvarově totožné bezžeberné klenby, kde se dochovala snad původní valounová podlaha, jež byla v 16. století překryta cihlovou.⁵¹⁷ Z dochovaného přesahu severní zdi s mohutným odlehčovacím obloukem lze stejně jako v případě cellária doložit, že i tato prostora měla patro. Na základě nalezeného odlehčovacího oblouku Tomáš Edel⁵¹⁸ soudí, že místnost byla rovněž klenutá, stejně jako prostora pod ní. Vzhledem k tomu, že se nacházíme na úrovni kaple, i když se jedná díky svažitému terénu o první patro, můžeme předpokládat, že by se zde mohla nacházet ku příkladu kapitulní síň, která by zaklenutí s největší pravděpodobností a s ohledem na lokaci kaple měla. Vrátime-li se do dochované části přízemí části, najdeme zde vstupní otvor mezi celláři a oddělenou místností, který byl mnohokrát upravován. V dnešní době pozorujeme při pohledu směrem do cellária na východní straně průchodu zachované původní kvádrové ostění niky. **[OBR]**

Dalším stavebně upravovaným průchodem lze projít do již zmíněné lodi kaple,⁵¹⁹ která je součástí pravděpodobně tří patrové věže a nachází se na úrovni prvního patra přilehlého cellária. Loď kaple má téměř čtvercový půdorys a byla rovněž zaklenuta polem křížové klenby bez žeber. V lodi je dochovaná velice vzácná nástěnná malba v podobě konsekračních křížů v medailonu vyvedených červenou hlinkou. Z východní strany je

---

⁵¹⁴ EDEL 2006, 20

⁵¹⁵ OUHRABKA 2010, 49; EDEL 2006, 20

⁵¹⁶ EDEL 2006, 20

⁵¹⁷ EDEL 2006, 20

⁵¹⁸ *ibidem*

⁵¹⁹ Dnešní zasvěcení je sv. Janu Křtiteli, původní zasvěcení však není známo.

prostřednictvím pravoúhle tvarovaného půlkruhového vítězného oblouku připojen polygonální presbytář zakončen novodobě rekonstruovanou předpokládanou konchou.⁵²⁰ Polygonální presbytář kaple⁵²¹ by mohl svým tvarem poukazovat na kostel sv. Mikuláše ve Vinci u Mladé Boleslavi⁵²² či konventní kostel v Třebíči.

Nad prostorem lodě kaple je částečně dochováno další podlaží. Prostor nad kaplí byl, stejně jako první patro konventního křídla nad celláři, plochostropý.⁵²³ Ze situace lze zvážit existenci třetího podlaží.⁵²⁴ V úrovni kaple jako součásti strážní věže navazuje zřejmě dvoupodlažní dům komtura.⁵²⁵ Z něj se do současné doby dochoval pouze zlomek kvádríkového klenebního čela. Na základě podobného tvaru lze překládat, že šlo o stejný typ klenby jako v případě cellária.

Severně od popisované komendy se pravděpodobně již z doby působení benediktinů na konci 12. století nacházel kostel zasvěcený sv. Duchovi – stejně, jako jeho dodnes stojící nástupce.⁵²⁶ Kostel je svým presbytářem orientován na východ. Na základě vyznačeného půdorysu poznáme typ jednolodního kostela podélné dispozice s apsidou o celkové délce kolem 12 metrů a šířce kostelní lodi 9 metrů. Apsida je pro svou dobu typická, půlkruhová s mírným odsazením. Mocnost zdí kostela se pak pohybuje kolem 2 metrů. Při průzkumu v oblasti románského kostela, dnes zachyceného pouze vyznačením půdorysu v zahradě domu čp. 11/IV, byly objeveny jednotlivé architektonické články, které jsou v současnosti vystaveny v prostorách komendy.⁵²⁷

Jedná se zejména o dva reliкты s motivem vlčího zubu, který se opakuje i na torzu náročně řešeného pilíře. Tvar pilíře je bohatý a jeho zpracování je vyšší kvality. Profilace pilíře plně odpovídá přechodnému románskogotickému pojetí. Charakteristické jsou v

---

⁵²⁰ Zachovanou částí původního presbytáře je pouze spodní část 5/8 polygonální apsidy.

⁵²¹ Kromě nedochované konchy.

⁵²² EDEL 1993, 43

⁵²³ OUHRABKA 2010, 49

⁵²⁴ OUHRABKA 2010, 49: Poslední patro věže, do kterého vedlo schodiště z plochostropé místnosti, se nedochovalo vůbec.

⁵²⁵ EDEL 2006, 18

⁵²⁶ RBM II, 1229: Cvetla S. Spiritus; EDEL 1993, 61 zmiňuje rovněž pravděpodobnou teorii, kdy by benediktini, kteří podnítili stavbu románského kostela, zvolili patrona sv. Mikuláše, jehomuž je v kraji a podél obchodní cesty zasvěceno mnoho církevních staveb.

⁵²⁷ DURDÍK 2009a, 103; EDEL 2006, 17: Např. krychlová hlavice a zlomky omítek dokládající existenci nástěnných fresek.

nárožích odsazené zapuštěné sloupky, jejichž ukončení je vymezeno dvojicí čtvrtkruhových prvků. Rozměry pilíře by mohly odpovídat nosnému prvku tribuny původního kostela. [OBR] Dalším zajímavým fragmentem je drobná krychlová hlavice typického románského charakteru.⁵²⁸ Rozměry umožňují předpokládat její umístění ve sdruženém okně, méně pravděpodobně jako součást ústupkového portálu. Kromě architektonických článků se zde našly také relikty nástěnné fresky s figurativními scénami, což dokládá významnější postavení románského kostela.⁵²⁹ Situování kostela dokládá rovněž hřbitov, na kterém byl nalezen bronzový prsten a záušnice. Hřbitov s největší pravděpodobností sloužil svému účelu ještě před zřízením johanitské komendy a jistě byl využíván i po jejím zřízení. Archeologický průzkum odhalil ve východní části volného prostranství u dnes nedochovaného domu komtura dvě zděné hrobky, ve kterých bylo užito kvádříkového zdiva.⁵³⁰ Bohužel můžeme pouze odhadovat jak cenná a významná byla pohřební výbava těchto hrobek. Jistou představu, a především význam celé lokality však lze demonstrovat na unikátním nálezů ostatkového kříže v hrobu jistě velice významného muže. [OBR] Jedná se o ostatkový kříž s dvěma příčnými břevny, litým korpusem Krista, osázeným jantarem a sklem, při čemž celý povrch zdobí rytá ornamentika z tepané dekorativní části. Svým nákladným zpracováním patří bezpochyby k významnější pozdně románské zlatnické produkci. Mimořádná kvalita, ojedinělost a zcela netradiční umístění ostatkového kříže vybízí k dalšímu zkoumání.

Co se týče celého prostoru komendy, Tomáš Edel na základě archeologických průzkumů nepochybuje o dalších křídlech johanitské komendy. Skromné nálezy, které byly v tomto prostoru objeveny však dokládají pouze existenci staveb, u kterých nelze určit jejich dobu vzniku, natož funkci či přímou spojitost s komendou. Jedná se především o pozůstatky terakotové interiérové dlažby v oblasti domnělého severního křídla. Dále byla odhalena zděná konstrukce zřejmě jihozápadního vnitřního nároží. Celý prostor pak byl ohrazen rovněž archeologicky dochovanou hradební zdí.⁵³¹

---

⁵²⁸ EDEL 2006, 17: uvádí tuto hlavici jako hlavici tzv. vladislavského kostela.

⁵²⁹ EDEL 2006, 17

⁵³⁰ EDEL 2006, 21: Technologicky vzato jde o románské kvádry z poloviny 13. století. V 15. století byly tyto hrobky vyloupeny. Tomáš Edel přisuzuje dobu vyloupení pravděpodobně k období obsazení komendy husity.

⁵³¹ EDEL 2006, 22

Závěrem je třeba zmínit, že založení johanitské komendy není u Markvarticů neobvyklým jevem. Další johanitské komendy zakládá tento rod kolem poloviny 13. století také v Mladé Boleslavi, kde je u řeky před hradbami založena komenda s kostelem sv. Jana Křtitele a v podhradí pak komenda s kostelem sv. Víta. Spolu s johanitským centrem v Žitavě a v Mladé Boleslavi⁵³² tak tvoří Český Dub jeden z opěrných pilířů nejen markvartického území, ale především obchodní Žitavské cesty.⁵³³ Důležitým článkem k poznání nastupujícího gotického stylu je jistě zachovaná křížová klenba bez žeber, která patří pro dobu svého vzniku za vlády Václava I. mezi přední architektonické projevy.⁵³⁴ Tomuto významu komendy odpovídá vyšší kvalita jak celkového řešení, tak zpracování jednotlivých architektonických článků, ale i nálezy v podobě ostatkového kříže.

---

⁵³² ŽEMLIČKA 2002, 236: Johanitská komenda v Mladé Boleslavi byla založena matkou Havla z Lemberka roku 1255.

⁵³³ SVOBODA 2006, 88: Tato linie komend ze 13. století podél obchodní cesty přímo vybízí k domněnce, že johanité jako rytířský řád pomáhali udržovat pořádek na obchodních cestách, ale ve 14. století víme, že v Mladé Boleslavi žil pouze jeden řádový rytíř a dva kněží, v Žitavě devět kněží. Podle Svobody nešlo o opevněné areály, ale spíše o větší fary. Nicméně se tyto informace vztahují až k pozdějšímu období a pro 13. století nemusejí být směrodatné.

⁵³⁴ Dobroslav Líbal viz citace v: EDEL 2006, 20

4.3 Jablonné v Podještědí

Město okresu Liberec v libereckém kraji leží na Žitavské obchodní cestě.⁵³⁵ Pravděpodobně vzniká postupným vývojem osídlení⁵³⁶ již za vlády Václava I. v období počátků masivnějšího zakládání měst.⁵³⁷ Ještě před získáním Horní Lužice bylo Jablonné významným hraničním bodem pravděpodobně s vlastní celnicí, posledním záchytným místem před Lužickými, dříve Žitavskými či Jablonskými horami. Po získání Horní Lužice se kolonizované území rozrůstá již pod markvartickým rodem.⁵³⁸ Zformovalo se především díky Havlovi z Lemberka, který nedaleko založil svůj sídelní hrad Lemberk.⁵³⁹ Existenci města pak dokládá zmínka z roku 1249.⁵⁴⁰

Pravděpodobně již za působení Havla z Lemberka bylo město ve 13. století obeháno hradbami.⁵⁴¹ Do dnešních časů se dochoval pozůstatek kamenné hradby obíhající celé jádro města. Na základě reliktní hradby, valu, situace v terénu a uspořádání uliční sítě lze určit přesné umístění tehdejšího okrouhlého opevnění. Na jeho severovýchodním okraji byl založen zmíněným Havlem z Lemberka a jeho ženou Zdislavou dominikánský klášter a na jihovýchodní straně u dnešního reliktní brány byl v téže době postaven mohutný farní kostel. Jak můžeme vidět na přiložených mapách, je středověké jádro Jablonného jasně zřetelné, stejně jako podélný charakter jeho současné zástavby, která vznikla při

---

⁵³⁵ Žitavská cesta propojovala královská města jako byla Praha, Žitava a vedla až do oblasti Lužice. Více v podkapitolách zabývající se ranou a vrcholně středověkou trasou Žitavské cesty.

⁵³⁶ VOJTIŠKOVÁ 1978, 8

⁵³⁷ ŽEMLIČKA 2002, 275; Více v kulturně historickém kontextu za vlády Václava I.

⁵³⁸ Vávra 1974, 47

⁵³⁹ ŠTERNOVÁ 2010, 199

⁵⁴⁰ RBM I, 570: Dne 22. února na listině olomouckého biskupa Bruna ze Schauenburgu, který daruje vesnice Havlovi z Lemberka, nacházíme jednak predikát šlechtice „de Lewenberch“ a pak také záznam o místě sepsání listiny v „Gauela“; RBM I, 576: Ve svědecké řadě se nachází Gallus de Yablouni. Není tu vyloženě uveden stat měst Jablonného, ale prokazatelně je touto listinou Havel spojen s Jablonným. Ve stejném roce je tedy Havel spojen jak se sídlem v Jablonném, tak s nově založeným hradem Lemberk.

⁵⁴¹ ŠIMÁK 1908, 27 (ČECHY): Šimák popisuje kudy vedly pozůstatky hradby znatelné ještě na počátku 20. století. Vedly od západního rohu, kde leží pivovar (původní klášter) pokračují baštou, směrem na sever prochází k hlavní ulici, kde je hradba přerušena, jelikož se zde nacházela městská brána, dále pokračuje v zahradě nedalekého domu, obíhá celý zbytek středu města a vrací se zpět k farnímu kostelu a na východ k pivovaru.

cestě procházející napříč celým městem. Tato komunikace má velice pravděpodobně své kořeny v tolikrát zmiňované obchodní Žitavské cestě.

4.3.1 Vývoj místního jména

Název města Jabonné v podještědí jistě souvisí s počátky samotného osídlení nacházejícího se na obchodní Žitavské cestě. Z důvodu staršího osídlení byl název zvolen česky⁵⁴² na rozdíl od ostatních stavebních podniků, které nesly již za doby Havla z Lemberka moderní německé označení.⁵⁴³ Velice pravděpodobně mohl souviset s již zmíněnou obchodní cestou, na které se tvořila místa osídlení často nazývaná dle přírodnin nacházejících se kolem.⁵⁴⁴

Vzhledem k silné německé kolonizaci a s tím spojeným poněmčováním místních jmen má město již ve svém počátku však mnoho podob. Od českého *Yablonn* přes zkrácený německý název *Gabel* po drobnější obměny způsobené změnou rodu i čísla. Ve středověkých latinských listinách se setkáváme s dalšími drobnějšími obměnami, které vznikly např. polatinštěním německých názvů.⁵⁴⁵ Takovými jmény jsou např. *Gablona* či *Gauela*.

Prvotním písemným dokladem německé obměny jména Jablonné je darovací listina biskupa Bruna ze Schauenburgu z února roku 1249, kde je uveden Gallus de Lewenberch a místem sepsání listiny byla Gauela. Spojitost Havla s predikátem po nově založeném hradu a městem v Jablonném potvrzuje v místním rejstříku Regest Karel Jaromír Erben, který uvádí u Havla z Lemberka „in Gauela“ a připisuje, že se jedná o „civitas“. V roce 1249 se tedy pravděpodobně ve spojení s osobností Havla z Lemberka (Gallus de Lewenberch) jedná již o město. Ze soupisu nemovitých kulturních památek⁵⁴⁶ se dozvídáme, že se místní jméno Jablonné, lépe řečeno jeho německá verze Gabel, odvozuje od latinského slova „gabella“, což v překladu znamená celnice. Toto tvrzení se, vzhledem k probíhající obchodní královské cestě, zdá být jako velice pravděpodobné,

---

⁵⁴² GABRIEL/MACEK/ZAHRADNÍK 1994, 32

⁵⁴³ Ku příkladu zkoumaný hrad Lemberk, Löwenbwerg.

⁵⁴⁴ Jak dokládají na příklad názvy Borovice, Dub, Jivina, Brod, atd... Volbě místních jmen dle stromů se blíže věnoval VÁVRA 1974.

⁵⁴⁵ Častější užití německého pojmenování může být pochopeno spíše blízkým napojením na Žitavu skrze obchodní cestu, než Šimákem zmiňované město založené pro německy mluvící obyvatele. Viz KALISTA 2001, 175

⁵⁴⁶ ŠTERNOVÁ 2010, 199

avšak název Gabel nemusí mít s latinským pojmenováním celnice nic společného.⁵⁴⁷ Termín gabela sice skutečně označuje celní poplatek, ale jméno Gabel mohlo vzniknout z poněmčení názvu Jablonné při německé kolonizaci 13. století přeměnou písmena „j“ na „g“ a tento pak v latině získal přidáním typické latinské koncovky „a“ podobu Gablona či Gauela.⁵⁴⁸

Listina Václava I. roku 1249 ve svědecké řadě uvádí rovněž české *Gallus de Yablonni*.⁵⁴⁹ Další listina ze dne 6. května roku 1282 zaznamenává dle vědecké řady *Chonradus de Gablona*. Český i německý název se tak v době svého vzniku používá paralelně.

4.3.2 Tradice vzniku farního kostela sv. Kříže

Starší literatura uvádí pouze barokní kostel postavený roku 1770 F. Hegerem.⁵⁵⁰ Farní kostel byl však založen krátce po polovině 13. století Havlem z Lemberka.⁵⁵¹ Stavební činnost v Jablonném v Podještědí by se dala časově zařadit mezi stavbu kláštera v Klášteře Hradiště nad Jizerou, na které práce začaly již ve 30. letech, johanitské komendy v Českém Dubu, která probíhala od počátku 40. let a stavbu hradu Lemberk. Nedlouho po vzniku sídelního hradu vzniká kromě farního kostela také dominikánský klášter. Jak bylo naznačeno v kulturně historickém kontextu, období 40. let je pro Havla z Lemberka obdobím prosperity.⁵⁵²

Prvotní podobu farního kostela tvořila obdélná loď překvapivě šířky. Závěr kostela se bohužel nedochoval ani v půdorysu, jelikož se v tomto prostoru dnes nachází pravděpodobně podsklepená část pivovaru.

---

⁵⁴⁷ VÁVRA 1974, 48, POZN. 79:

⁵⁴⁸ VÁVRA 1974, 47-48

⁵⁴⁹ RBM I, 576; PROFOUS 1949, 90; VOJTIŠKOVÁ 1978, 119 uvádí svědecké jméno na listině „de Jablonni“, Profous naopak zachovává přesný přepis Karla Jaromíra Erbena v RBM I „Gallus de Yablonni“. VOJTIŠKOVÁ 1978, 119 dále uvádí, že se jedná o Havla, syna Markvarta I., který se v pramenech vyskytuje od 30.let 13.století.

⁵⁵⁰ POCHE 1977, 563

⁵⁵¹ KOVÁŘ 2018, 131; GABRIEL/MACEK/ZAHRADNÍK 1994, 32: V době, kdy existovala městská obec s dominikánským klášteřem, musel již existovat i farní kostel.

⁵⁵² Získal si důvěru krále Václava I., kterého aktivně podporuje a pomáhá mu potlačit vzpuru jeho syna Přemysla Otakara II. Více v podkapitole zabývající se kulturně historickým kontextem doby za Václava I.

První záznam vztahující se k farnímu kostelu pochází z rozmezí let 1279–1290 a zachycuje rozhodnutí pražského biskupa Tobiáše z Bechyně, který povolil správu farního kostela cisterciákům z Hradiště.⁵⁵³

Spojitosť s hradišřskými cisterciáky je doložena i dále na základě vleklého sporu, který byl dořešen rozhodnutím Jana Očka z Vlašimi roku 1378. V tomto dokumentu je potvrzeno, že patronátní právo ke kostelu bylo skutečně Zdislavem z Lemberka a ze Zvířetic darováno hradišřským cisterciákům.⁵⁵⁴

Další zmínka k farnímu kostelu se vztahuje k rokům 1369, 1384, 1385 1399 a 1405, ke kterým je uvedena výše desátka 15 grošů. Jde o druhý nejvyšší desátek v jablonském děkanátu, který svědčí o značném významu města.⁵⁵⁵

Roku 1457 proběhla změna patrocina z Kostela sv. Kříže na kostel Narození Panny Marie. Stalo se tak na základě opravy kostela po vypálení města při husitských taženích.⁵⁵⁶ Nové zasvěcení je stejné jako u klášterního laického kostela v Klášteře Hradiště nad Jizerou. Jak vypadala stavba po této obnově se snaží dokumentovat vyobrazení vzniklé až roku 1757, kde je kostel znázorněn s osmibokou věží v místě napojení lodi a presbytáře.⁵⁵⁷ Z důvodu dalšího požáru byl kostel na konci 18. století znovu opravován a rozšířen o představenou barokní část s věží na západní straně. Tato barokní věž je dodnes zachována a nově omítnuta. Úpravy v duchu pozdního baroka pokračovaly úpravou lodi a snad i presbytáře. Jen pár let po barokních úpravách kostel opět vyhořel a již nebyl opraven.

Osud významného farního kostela končí roku 1863 přestavbou na pivovar, při které bylo do budovy výrazně zasaženo především v oblasti presbytáře.

4.3.3 Tradice vzniku dominikánského kláštera

Řád bratrů kazatelů vzniklý na počátku 13. století⁵⁵⁸ se rozšřřuje po českém území skrze zakládané konventy v nově založených městech. S nově vznikajícími městy a

---

⁵⁵³ KUČA 2000, 539: zmiňuje práci ŠEBESTA 1905 (Nově nalezený zlomek formuláře biskupa Tobiáše z Bechyně z let 1279–1296). Přepis záznamu v: GABRIEL/MACEK/ZAHRADNÍK 1994, 32

⁵⁵⁴ GABRIEL/MACEK/ZAHRADNÍK 1994, 32

⁵⁵⁵ TOMEK 1873, 83

⁵⁵⁶ GABRIEL/MACEK/ZAHRADNÍK 1994, 33–34

⁵⁵⁷ KUČA 2000, 139

⁵⁵⁸ KOVÁŘ 2018, 131: Nejstarší dominikánský klášter byl založen v Praze po roce 1225/1226, kam přišli mniši pravděpodobně z Krakova.

houstnoucím obyvatelstvem přicházely i problémy spojené s péčí o lid. Benediktinské, či jiné řeholní řády s lidem příliš do styku nepřicházeli, a tak se na pozvání Havla z Lemberka a sv. Zdislavy před rokem 1252 této role ujal nově vzniklý dominikánský řád.⁵⁵⁹ Rozhodnutí založit právě dominikánský klášter potvrzuje Havlův záměr vybudovat zde výstavné středověké město.⁵⁶⁰

Klášter, skládající se z kostela a na něj ze severu připojené konventní kvadratury, byl umístěn na okraji středověkého opevněného města.

Písemné záznamy týkající se kláštera jsou velice skromné. První zmínka pochází z roku 1252⁵⁶¹ a pojednává o příslibení odpustků především za účelem dostavby nákladného konventu.⁵⁶² Havel z Lemberka daroval dominikánům mlýn⁵⁶³ a od Havlových potomků pak obdrželi osady v oblasti Semil – Vranov, Sněhov, Záblatí a les u osady Mnichovka.⁵⁶⁴ Dokončení celého konventu proběhlo kolem roku 1269, kdy se zde konala českopolská provinční kapitula.⁵⁶⁵

Ani Jablonnému v Podještědí se roku 1425 nevyhnuly husitské nepokoje a celý konvent včetně města byl poničen požárem.⁵⁶⁶ Následná oprava přišla až po roce 1510.⁵⁶⁷ Obnovený konvent mohl být postaven pouze v provizorní podobě, na což mohla reagovat vizitace v roce 1574, která poukazuje na neutěšené poměry. Postupným odstraňováním provizorních částí konventu a bouráním středověkého kláštera začala výstavba zcela nového barokního areálu. Konventní kostel sv. Vavřince byl postaven mezi léty 1699–1729 dle projektu Johanna Lucase de Hildebrandta a svou podobu si ponechal do dnešních časů.

---

⁵⁵⁹ WALDŠTEJN-WARTENBERK 2000, 71

⁵⁶⁰ KOVÁŘ 2018, 131

⁵⁶¹ CDB IV/1, 429; WALDŠTEJN-WARTENBERK 2000, 71; KOVÁŘ 2018, 130: upozorňuje u této listiny, že je v literatuře často špatně uvedené vročení 1352

⁵⁶² KOVÁŘ 2018, 149 uvádí překlad pasáže této zmínky.

⁵⁶³ WALDŠTEJN-WARTENBERK 2000, 71: Vlastnictví mlýna bylo dominikánům několikrát potvrzeno synem Havlem z Lemberka a Havlovými synovci Zdeňkem z Valdštejna, Benešem z Dětenic a Vokem z Rotštejna.

⁵⁶⁴ WALDŠTEJN-WARTENBERK 2000, 71

⁵⁶⁵ KOVÁŘ 2018, 131

⁵⁶⁶ KOVÁŘ 2018, 132,

⁵⁶⁷ KUČA 2000, 540

4.3.4 Rozbor dochovaných hmotných pramenů sakrálních památek

Středověkou podobu kláštera není téměř možné zrekonstruovat kvůli nedostatku hmotných pramenů, které byly většinou znehodnoceny jejich druhotným použitím při stavbě nového konventu. Ani písemné prameny neposkytují detailnější informace o prvotní podobě kláštera. Jediným zdrojem poznání zůstává pouze několik fragmentů architektonických článků, které jsou dnes vystaveny v ambitu kláštera a analogie staveb z blízkého okruhu. Jakýmsi vodítkem pro představu by mohlo být zpodobení kláštera na novověkých vyobrazeních. Ve scénách založení kláštera sv. Zdislavou můžeme v pozadí obrazu kostel spatřit.⁵⁶⁸ Tento zdroj poznání ale není příliš věrohodným. Nabízela by se rovněž spojitost fundátora s jeho rodným Turnovem, kde se také nacházel dominikánský konvent. Bohužel se z této stavby nedochoval téměř žádný fragment k porovnání.

Podobu kláštera a konventního kostela se zřejmě nepodaří zrekonstruovat, ale z dochovaných fragmentů uložených v ambitu současného kláštera můžeme stavbu alespoň zařadit do naznačeného stavebního okruhu. Detailním popisem jednotlivých dochovaných článků se zabýval, stejně jako v případě Kláštera Hradiště nad Jizerou, Miroslav Kovář, kterému se podařilo analyzovat i druhotně použité články v kryptě dnešního barokního kostela sv. Vavřince.⁵⁶⁹ Jedním z těchto článků je pečlivě opracovaný pískovcový kvádr s kamenickou značkou podoby písmene S. Soubor fragmentů středověké stavby uchovaný v ambitu dnešního kláštera soustředí převážně klenební žebra vejčitého tvaru s výžlabkem. Pozoruhodným detailem je ložná plocha zmíněných žeber, která není kolmá na zakřivenou osu probíhajícího žebra, ale odpovídá ložné ploše bloků, ze kterých byla vytesána.⁵⁷⁰ Dalšími články jsou fragmenty polygonálních prutů okenní kružby poukazující na hrotité zakončení oken. Velice podobný fragment kružby se nachází rovněž volně ložený v kryptě kostela sv. Vavřince.

Podobnost článků ze středověkého kláštera najdeme mimo jiné u farního kostela v Jablonném v Podještědí, který byl utvářen pravděpodobně ve stejnou dobu.

---

⁵⁶⁸ KOVÁŘ 2018, 134: na základě vyobrazení a nalezených článků rekonstruuje možnou podobu klášterního kostela jako snad trojlodní bazilikální stavbu s odsazeným presbytářem, západní předsíní a velkým oknem osazeným v západní štitové zdi.

⁵⁶⁹ KOVÁŘ 2018, 136

⁵⁷⁰ KOVÁŘ 2018, 138: tento prvek se začal objevovat již na počátku 13. století a najdeme ho rovněž v Klášteře nad Jizerou.

Orientovaný farní kostel původně zasvěcený sv. Kříži⁵⁷¹ se nachází v jižní části původně ohrazené ostrožny vedle městské brány. Dnes bychom dřívější monumentální středověkou stavbu farního kostela téměř nepoznali. Znatelná je pouze nově opravená věž, původní barokní dostavba kostela, která dnes slouží jako vyhlídka. Až při bližším zkoumání můžeme ve zdech stavby původní lodi kostela pod částečně opadanou omítkou objevit na severní a protilehlé jižní stěně pozdně románská a raně gotická ostění.

Středověké jádro stavby o rozměrech zhruba 17 metrů na šířku a 25 metrů na délku a 10 metrů na výšku je utvářeno lomovým zdivem, které je na rozích armováno pískovcovými bloky. Jak již bylo předesláno v tradici vzniku památky, západní průčelí kostela je tvořeno pozdně barokní dostavbou včetně sedmipodlažní věže. Rovněž středověký závěr kostela nelze zdokumentovat, jelikož se na jeho místě nachází tovární budova s rozsáhlým sklepem přesahující širí lodi.⁵⁷² Velice zajímavá je však jižní zeď, která nese ve výšce asi 6 metrů nad terénem minimálně tři půlkruhově zakončená pozdně románská okna o nezvyklé výšce 3 metrů a šířce 1 metru. V západní části jižní zdi je osazen menší boční hrotitě zakončený portál vedoucí do lodě kostela. Lícové strany okenního ostění jsou z pečlivě opracovaných pískovcových kvádrů. Sešikmené ostění oken a zasazení do obvodové zdi z lomového kamene je svou formou příbuzné s okny v tzv. kryptě hradištského kostela, se kterým je farní kostel svázán nejen vzdáleností a podobnostmi architektonických prvků, ale také náležitostí cisterciácké patronátní správy. Portálek je stejného zpracování jako okna a je utvořen jednoduchou profilací. Pozoruhodný je vnější obrys kamenných článků. Jejich precizní srovnání ještě počítalo s navazujícím kvádríkovým zdivem (k čemuž však již nedošlo). Propojuje se zde tedy již raně gotický tvar a přetrvávající románská technologie. V jižní stěně byl rovněž objeven druhotně osazený raně gotický prvek hlavice s nárožními bobulemi.⁵⁷³

Severní stěna kostela je utvářena velice podobně jako již zmíněná jižní včetně dvou částečně odhalených oken., i když jsou tu zachyceny dvě stavební etapy.⁵⁷⁴ V interiéru byly u zmíněných oken sondami odhaleny široké záklenky se špaletami. Dále zde byl

---

⁵⁷¹ Analogii k tomuto zasvěcení můžeme sledovat v případě kostela u johanitské komendy v Českém Dubu pocházející pravděpodobně z rodinného zázemí otce sv. Zdislavy, Přibyslava z Křižanova. Více v EDEL 1993.

⁵⁷² GABRIEL/MACEK/ZAHRADNÍK 1994, 36: uvádějí možnou existenci krypty pod závěrem kostela, kterou by dokládat účet z roku 1754, který toto schodiště zmiňuje.

⁵⁷³ KOVÁŘ 2018, 143–144

⁵⁷⁴ GABRIEL/MACEK/ZAHRADNÍK 1994, 35

rovněž sondou odhalen vrchol lomeného vítězného oblouku. Lícové zdivo oblouku je ale narušeno, a tak se nedá určit jeho profilace.⁵⁷⁵ Určitou představu o podobě presbytáře můžeme získat z vyobrazení z obléhání Jablonného z roku 1757, které zachycuje protáhlý pravoúhlý presbytář.⁵⁷⁶ Pokud vezmeme v potaz propojení s hradištskou tvorbou, mohl by být pravoúhlý presbytář farního kostela další analogií ke konventnímu kostelu v Jablonném.

Nalezené prvky v podobě půlkruhovitě zakončených oken, hrotitého portálku jednoduché profilace, dochované kamenické značky a možná existence pravoúhlého závěru, potvrzuje domněnku hlavního stavebního centra při cisterciáckém klášteře, stejně jako spojitost se stavbou komendy v Českém Dubu. Všechny uvedené stavby spojuje obchodní Žitavská cesta, rod Markvarticů a období vzniku.

---

⁵⁷⁵ KOVÁŘ 2018, 143: UVÁDÍ PĚTIBOKÝ PRŮŘEZ TRIUMFÁLNÍHO OBLOUKU.

⁵⁷⁶ GABRIEL/MACEK/ZAHRADNÍK 1994, 36

4.4 Lemberk

Vzhledem k zaměření práce na jednoho z největších fundátorů markvartického rodu počátku 13. století nastíní následující podkapitola tradici vzniku a možnou podobu zakladatelova sídelního hradu, jednoho z nejstarších šlechtických hradů v Čechách.⁵⁷⁷

Původní hrad a dnešní zámek Lemberk leží v katastrálním území vsi Lvová,⁵⁷⁸ která je městskou částí Jablonného v Podještědí, od kterého je zhruba 4 km daleko. Za doby panování Václava I. nechal tento hrad postavit Havel zvaný Jablonský na hoře Krutina.⁵⁷⁹ Od 13. století tak jsou dodnes propojeny Havlem z Lemberka založený hrad a přilehlá osada Lvová, stejně jako samotné Jablonné v Podještědí, podle kterého se Havel také psal⁵⁸⁰. V dnešní době můžeme obdivovat zámeckou podobu hradu, jehož dispozici a celkovou podobu významně ovlivnily stavební úpravy v renesanci a raném baroku.

4.4.1 Název

Jak bylo nastíněno v kulturně historickém kontextu,⁵⁸¹ bylo jméno nového hradu zvoleno německy Löwenberg.⁵⁸² První zmínku o Löwenbergu nacházíme roku 1241 v listině krále Václava I. a jeho ženy Kunhuty, jež se vztahuje ke klášteru Panny Marie v Brně, kde se ve svědecké řadě nachází Havel z Lemberka na třetím místě.⁵⁸³ Zapsaná forma jeho predikátu doslovně zní *Gallo de Lewenberch*. S největší pravděpodobností jde o zkomolení zmíněného názvu Löwenberg. Z německého Löw, Löwin (lev, lvíce) a připojené tehdy typické koncovky u hradů berg (vrch, kopec), tak název v překladu znamená Lví vrch.⁵⁸⁴ Odkaz na lva rovněž dokládá přivěšená pečeť na listině z roku 1237 zmiňující Havla ještě bez predikátu, na které se nachází lev na štítu.⁵⁸⁵ Pečeť je jistě

---

⁵⁷⁷ DURDÍK 1995, 168; Varhaník 2011, 141 (Dějiny staveb 2011, článek: K počátkům hradu Lemberka strany 141-146)

⁵⁷⁸ Ves Lvová se nachází na soutoku Panenského a Kněžického potoka.

⁵⁷⁹ ŠIMÁK 1908, 27 (ČECHY)

⁵⁸⁰ KUČA 1997, 537: 1249 Gallus de Yablonni.

⁵⁸¹ Strana 53

⁵⁸² EDEL 1993, 17: uvádí název Löwnberg

⁵⁸³ RBM I, 499: Gallo de Lewenberch; EDEL 1993, 17: uvádí tuto listinu jako falzum a kloní se k první zmínce v roce 1244, kdy se po Lemberku začíná zvat zakladatel hradu, Havel.

⁵⁸⁴ PROFOUS 1949, 502

⁵⁸⁵ ČERNÁ 2013, 14 : uvádí lva ve skoku na modrém poli.

odvozena od rodového znaku Markvarticů, na kterém se nachází krácející lev na trojúhelném štítu⁵⁸⁶ a hrad Lví kopec tak jen poukazuje na svou sídelní funkci.

Pojmenování hradu však bylo brzy pojato českým vnímáním⁵⁸⁷ a tak vznikl dodnes používaný název Lemberk s jeho dalšími obměnami. Přilehlá obec pod hradem však nepoužívá pouze počeštěné jméno Lemberk, ale přímý překlad Lvová.

4.4.2 Tradice vzniku

Havel z Lemberka pocházel z dvorce Hrušnice, což je dnešní část města Turnov, kde žil jeho otec pan Markvart, doložený v mnoha svědeckých řadách listin zmiňujících jak jeho, tak oba jeho syny Jaroslava a Havla. Po svatbě se Zdislavou, dcerou velmože Přibyslava z Křižanova a Sibyly, dvorní dámy královny Kunhuty, zakládá Havel své sídlo v tehdy jistě výhodné lokalitě.

*Buduje si svoje sídlo na samé tepně severočeského průchodního území, v místech, jež dělí od Žitavy a od celého Záhvzdí jen široké sedlo mezi Hvozdem a pískovcovými skalami na Kněží hoře, na pramenech potoků stékajících odtud k Ploučnici, jejímiž bažinatými břehy procházela velká stezka do středu země.*⁵⁸⁸

Hrad byl pravděpodobně záměrně postaven u časně středověké trasy Žitavské cesty, která vedla z markvartického kláštera Hradiště nad Jizerou, minula dvorec Hrušnice, procházela původně benediktinským újezdem pod ostrožnou, na které bylo ve 40. letech 13. století staveniště budoucí johanitské komendy v Českém Dubu a dále se vinula k Jablonnému v Podještědí. Rovněž zde Havel se svou ženou formoval zdejší lokalitu mnohými fundacemi.

Hrad leží na ostrožně, která určuje jeho severojižní orientaci, stejně jako jeho rozměry. Ze tří stran je Lemberk chráněn strmým srázem. Příchod k hradu byl podobně jak je tomu dnes po mírně stoupající šíji směrem z jihu, kde je šíje přerušena příkopem. Z části dochovaná bergfritová věž byla logicky umístěna přímo u vstupu do opevněného areálu hradu.⁵⁸⁹ Na ostrožnu směřovaly dvě, dodnes krásně patrné, přístupové cesty. Od podhradní vesničky Lvová ze severu se po východním úbočí ostrožny vinula cesta, která

---

⁵⁸⁶ Barevnost znaku uvádí MENCLOVÁ 1972, 157: modrý lev na zlatém pozadí. Odkazem na tuto barevnou kombinaci, ale především podobu lva bychom mohli spatřovat ve znaku rodu Welfů, konkrétně snad jednoho z mocných mužů druhé poloviny 12. století, Jindřicha Lva.

⁵⁸⁷ Ku příkladu listina LE II, 180 z roku 1381, kde se píše Johannes de Lemberk.

⁵⁸⁸ KALISTA 1991, 134 sq. dle žďárské kroniky.

⁵⁸⁹ GABRIEL/PANÁČEK 2000, 104 vkládají věž přímo do probíhající hradby, viz nákres.

se v předpolí hradu stáčela téměř do protisměru směrem k hradu z jihu. Druhá komunikace vedla od Jablonného v Podještědí po severozápadním úbočí hrany plošiny a po vrstevnici pak opět k předhradí.⁵⁹⁰ Pod severní stranou ostrožny protéká Panenský potok, na němž dodnes patrné močály určily lokalitu vsi Lvová v jisté vzdálenosti od ostrožny.

Dějiny hradu se začínají psát někdy mezi léty 1239 a 1249. V listině z roku 1239⁵⁹¹ byl zakladatel hradu Havel na svědecké řadě ještě bez predikátu a pouze přidán za svého bratra Jaroslava, purkrabího na Königsteinu. K roku 1241⁵⁹² se pak hlásí listina, kde již nacházíme Havla s predikátem z Lemberka. Jak se ale dozvídáme od Františka Gabriela a Jaroslava Panáčka, počátky hradu se vztahují spíše k roku 1249.⁵⁹³

Původní podoba hradu byla zvolena pravděpodobně ve své době nejběžnější bergfritová. Do samotného hradu vedl přístup z jižní strany, který byl zabezpečený jednak padacím mostem, vstupní branou a mohutnou válcovou věží.⁵⁹⁴ Válcová věž byla umístěna uvnitř hradeb, kterých se bodově dotýkala.⁵⁹⁵ Nebyla vsazena přímo do hradebního systému, jak uvádí na nákresu F. Gabriel a J. Panáček.⁵⁹⁶ Na základě výzkumu z let 1994 – 1995 a odkrytím části suterénu by bylo možné hradní palác lokalizovat do severovýchodního nároží areálu.⁵⁹⁷ Tomáš Edel podle stavebně historických plánů Heleny Soukupové však přikládá patrový obytný palác přímo ke zmíněné hradební věži.⁵⁹⁸ Na hradě pak podle T. Edela nemohla chybět kaple či jiný sakrální prostor.⁵⁹⁹ Z nedostatku hmotných pramenů tuto teorii nemůžeme potvrdit, ani vyvrátit. Mohla se zde nacházet pouze soukromá modlitebna v podobě výklenku s oltářem, či tuto funkci mohl splnit i pouhý oltář umístěný v komnatě.

---

⁵⁹⁰ GABRIEL/PANÁČEK 2000, 104

⁵⁹¹ CDB III/2, 273

⁵⁹² RBM I, 499

⁵⁹³ CDB IV, č. 157

⁵⁹⁴ EDEL 1993, 17: věž byla vložena do hradebního systému.

⁵⁹⁵ MENCLOVÁ 1972a, 157

⁵⁹⁶ GABRIEL/PANÁČEK 2000, 104

⁵⁹⁷ GABRIEL/PANÁČEK 2000, 106

⁵⁹⁸ SOUKUPOVÁ 1977; EDEL 1993, 17

⁵⁹⁹ EDEL 1993, 17: uvádí nepodloženou domněnku o kapli, která podle něj byla pravděpodobně patrocinia Soslání Ducha svatého.

Po smrti zakladatele hradu vdova Zdislava odešla do kláštera v Jablonném v podještědí a hrad spolu s dalšími statky připadl jejich čtyřem synům. Koncem 14. století přechází držení na vedlejší větev rodu zastoupenou Jarkem ze Železnice, který hrad roku 1398 prodává Benešovi z Vartenberka.⁶⁰⁰

Další dějiny hradu zaznamenaly především časté střídání majitelů, kdy po většinu 14. a 15. století šlo především o různé větve markvartického rodu. Roku 1427 se hradu nevyhnulo obsazení husity pod vedením Aleše ze Žamberka. Po letech strádání se hospodářská situace zlepšila v 16. století.⁶⁰¹

Co se podoby týče, byl Lemberk mnohokrát upravován a přestavován. Jedna ze zásadních proměn proběhla v 16. století v intencích renesance. V této době došlo ke stržení původního středověkého paláce a vzniku nového jednopatrového, který do svého jádra částečně začlenil středověké hradby. Rovněž v tuto dobu vznikla nová věžovitá stavba se vstupní bránou. Původně bergfritová věž byla zřejmě zvýšena a zakončena ochozem. Na počátku 17. století došlo k druhé fázi renesanční přestavby z pozůstatků hradu na zámek pravděpodobně po změně majitele na Vratislava z Donína. Palác byl navýšen o druhé patro a doplněn o výzdobu, která se dochovala do dnešních časů. Raně barokní podobu stavby dokládá kromě zvolené sjednocené fasády se štukovými volutovými okenními rámci a pilastry rovněž bosovaná dvoudílní brána v prostoru vstupní věžovité stavby a ve spodní části středověkého bergfritu zděná plenta rovněž s kvádrovou bosáží.⁶⁰²

Podobu, jakou známe dnes způsobila poslední z hlavních přestaveb v duchu raného baroka v druhé polovině 17. století dle plánů Niccola Sebregondi. Tato úprava celkově sjednotila stavbu na dvoupatrový zámek uzavřené dispozice, do jehož nádvoří zůstává vložena v jádru gotická věž. Kromě zásadní změny v renesanci byla tato věž v baroku ve spodní části osazena kamennou polygonální plentou s kvádrovou bosáží.

4.4.3 Rozbor dochovaných hmotných pramenů středověkého hradu Lemberk

Hrad založený v 1. polovině 13. století byl v 16. století přestavěn na renesanční zámek a v 17. století dále upravován. I když se zdá, že se do dnešních časů ze středověkého hradu téměř nic nedochovalo, přeci jen v jeho jádru můžeme spatřit relikty původní

---

⁶⁰⁰ ŠIMÁK 1908, 27: uvádí, že tímto končí držení hradu markvartickým rodem. V následujícím století jsou však i nadále držiteli členové jednotlivých větví rodu Markvarticů.

⁶⁰¹ KRÍŽENECKÁ 2012, 30

⁶⁰² POCHE 1978, 220

stavby. Na základě situace a dochovaných pozůstatků středověké stavby i terénních úprav je stále patrná bergfritová dispozice a patrný je rovněž šíjový **příkop**.⁶⁰³ Při průzkumech v 70. a 80. letech 20. století pak byly odkryty a následně zabetonovány zbytky **hradeb** v západním křídle zámecké budovy. Pozůstatek hradby byl detekován rovněž pod schody do sklepa zámecké černé kuchyně jižního křídla a pod úrovní terénu v místě průjezdné vstupní stavby. Lze tak odvodit průběh středověké hradby alespoň na jižní polovině obvodu hradní ostrožny.⁶⁰⁴ Charakter hradeb lomících se kolem obranné věže spolu se vstupem do věže ve výšce druhého patra pak vytváří dojem, že zde byla štítová zeď.⁶⁰⁵

Dodnes znatelnou částí středověkého hradu z vnitřního pohledu je také významná část válcové **věže** na nádvoří, ve které se zachovala i kupolová **klenba**. Dále byly archeologickým výzkumem pod úrovní terénu objevené základy suterénního prostoru snad původního **paláce**, který přisedal minimálně jednou stěnou k probíhající hradbě zaniklé při stavbě severního a východního zámeckého křídla.⁶⁰⁶

V detailnějším zaměření na dnešní 28 metrů vysokou **věž**, najdeme v literatuře neshody především v interpretaci původní podoby prostoru částečně dochovaného bergfritu. Starší literatura uvádí původně hranolovou věž, která byla později upravována do válce.⁶⁰⁷ Novější studie mluví o válcové věži, která byla v přízemním traktu z vnitřní strany doplněna 7,3 metrů vysokou vyzdívkou,⁶⁰⁸ takže vytvořila vnitřní čtvercový půdorys. A poslední teorií publikovanou J. Varhaníkem v roce 2011 je úvaha o starší hranolové věži z kvádrového zdiva, která byla poškozena, či vůbec nedostavěna. Okrouhlá zástavba z lomového zdiva včetně klenby a vnitřního schodiště na ni pak mohla navázat v druhé stavební fázi.⁶⁰⁹

Věž o průměru 8,5 metrů má zhruba 2,75 metrů mocnou zeď a v přízemí spolu s

---

⁶⁰³ GABRIEL/PANÁČEK 2000, 105: Vystupující podloží, které přiléhalo k vnějšímu průčelí šíjového příkopu považují autoři za mostní pilíř středověkého mostu, který byl v době vzniku vstupní průjezdné stavby začleněn a obezděn. Původní příkop byl z části kvůli dostavbě vstupní průjezdné budovy zasypán a později na vnější straně rozšířen.

⁶⁰⁴ GABRIEL/PANÁČEK 2000, 104

⁶⁰⁵ MENCLOVÁ 1972a, 157 – 158

⁶⁰⁶ ČERNÁ 2013, 14 GABRIEL/PANÁČEK 2000, 106: Průzkumy v letech 1994 – 1995.

⁶⁰⁷ MENCLOVÁ 1972a, 157

⁶⁰⁸ VARHANÍK 2011, 141: O 80 CENTIMETRŮ PŘESAHUJE VNITŘNÍ ČTVERCOVÁ DISPOZICE VNĚJŠÍ POLYGONÁLNÍ PLENTU S KVÁDROVÝM BOSOVÁNÍM.

⁶⁰⁹ VARHANÍK 2011, 141

vyzdívkou, či v základech dle novější teorie J. Varhaníka, má něco málo přes 3 metry.⁶¹⁰ Výška hranolové části přesahuje zhruba o 80 centimetrů výšku vnější polygonální plenty, kterou je přízemní část věže obestavěna. Plenta s největší pravděpodobností vznikla až v období poslední rekonstrukce v 17. století. Z vnější části nad plentou a částečně i z vnitřní strany v oblasti špalet je věž omítnuta.

Věž je dnes přístupna nově proraženým vstupem u její paty, kterým vejde po pár stupních na horní (vnější) stranu segmentové klenby, v jejímž vrcholu se nachází jediný vstupní otvor do suterénní místnosti, která je asi 2,4 metrů pod úrovní nádvoří.⁶¹¹ Tato klenba však podle Gabriela a Panáčka patří do doby novověkých úprav, jak dokládá náčrt průřezu věže s vyznačením gotického a barokního zdiva. Jedná se pravděpodobně o barokní segmentovou klenbu.⁶¹² Vnitřní lícové zdivo suterénní místnosti čtvercového půdorysu je tvořeno z řádkového zdiva velkých kvádrových bloků, zatímco přízemní hranolové věže je z lomového zdiva, stejně jako je tomu ve vyšších patrech okrouhlé části věže. Právě na základě užití jiného zdiva přichází J. Varhaník s teorií starší hranolové suterénní prostory a na to navazující mladší válcovou částí z lomového zdiva.⁶¹³

Co se týče prvotního vstupu do věže, uvádí F. Gabriel a J. Panáček vstupní otvor ze severozápadní strany⁶¹⁴ v úrovni kopulovité klenby. V dnešní době můžeme z tohoto vstupního prostoru spatřit nově osazené okno.⁶¹⁵ Dobroslava Menclová ale zmiňuje vstup

---

⁶¹⁰ Dle zaměření GABRIEL/PANÁČEK 2000, 106

⁶¹¹ VARHANÍK 2011, 141; GABRIEL/PANÁČEK 2000, 106

⁶¹² VARHANÍK 2011, 141

⁶¹³ Posledně uvedené teorii by mohla odporovat barokní segmentová klenba uzavírající suterén, kdyby přesně navazovala na vnitřní kvádrovou zeď, což by odpovídalo spíše barokní zazdívice. Prostor ale není přístupný a předně nevíme, jestli jde o kvádrovou zeď v plné mocnosti, nebo jestli je zde užito zděné plenty. Zároveň nebylo možné zjistit napojení suterénní části na klenbu. Jsou tedy zatím možné obě varianty. Totiž že klenba vznikla spolu s vyzdívkou z kvádrů v baroku, nebo že je snad starší suterénní část věže v baroku upravena pro vložení oné klenby.

⁶¹⁴ GABRIEL/PANÁČEK 2000, 104: uvádí, že se tento vstupní otvor otevírá k severu.

⁶¹⁵ GABRIEL/PANÁČEK 2000, 106

do věže skrze ostroluký portál⁶¹⁶ v úrovni druhého patra⁶¹⁷ z východní strany.⁶¹⁸ V dnešní době můžeme pozorovat obdélný otvor na rozhraní prvního a druhého patra otevírající se na severovýchod, který mohl být svým rozměrem vstupní. Totéž potvrzuje J. Varhaník, který tvrzení doplňuje informací, že se vstup nachází 8,5 metrů nad úrovní nádvoří a že není průchod dochován v autentické podobě. Otvor byl rozšířen odlámaním líce zdiva na jižní straně špalety a odlámané zdivo již nebylo omítnuto. V ostění se zachoval otvor kapsy pro závoru, měřitelný do hloubky 110 cm.⁶¹⁹ V dnešní době je otvor zakryt polopropustnou okenicí a v místě snad původní podlahy je vytvořena dřevěná. V úrovni nad vstupním otvorem můžeme spatřit drobné asi 20 centimetrové odsazení.⁶²⁰ Prostor pod klášterní klenbou osvětlují dvě štěrbinová okna. Okno směřující na západ by mohlo být středověké, širší okno směřující na sever je pravděpodobně dodatečně upravováno.⁶²¹

Jediná dochovaná středověká klenba se nachází v úrovni třetího patra zhruba v polovině věže. Těsně pod klenbou lze z dnešního provizorního schodiště projít na středověké schodiště v síle obvodové zdi. V tomto bodě se nám okamžitě vybaví souvislost s rovněž markvartickým hradem Michalovice, který má také vstup do schodiště v síle zdi zhruba v polovině výšky válcové věže, která je v těchto místech rovněž zakončena kopulovitou klenbou. Jedná se však o obecněji rozšířený dobový prvek nedovolující z tohoto pohledu bližší vazby. Klenba je tvořena stejně jako zdi věže z lomového pískovcového a čedičového materiálu získaného z okolí. Klenba nese jasně patrné znaky po šalování, při kterém byla použita mnohoúhelníková konstrukce z

---

⁶¹⁶ Myšlen byl však pravděpodobně obdélný, jelikož ostroluký se nachází ze západní strany v úrovni štítu přilehlé zámecké budovy.

⁶¹⁷ Úroveň portálu by odpovídala spíše na rozhraní prvního a druhého patra přilehlých zámeckých křídel, což by podle VARHANÍK 2011, 143 mohlo odpovídat i rozhraní prvního a druhého patra samotné věže.

⁶¹⁸GABRIEL/PANÁČEK 2000, 106: vstupní otvor z východní strany věže popírají a soudí, že Dobroslava Menclová myslela pravděpodobně otvor ze západní strany. Soudí tak podle tvrzení autorky, že jde o ostroluký portál. Ostroluké ostění vzniklý podle autorů v době romantismu se ale nenachází v úrovni druhého patra, tudíž lze říci, že autorka pouze zaměnila tvar ostění, nikoliv světovou stranu.

⁶¹⁹ VARHANÍK 2011, 141

⁶²⁰ VARHANÍK 2011, 143: Na základě drobného odsazení umístěného nad vnitřním záklenkem vstupu odhaduje buďto nosné prvky vertikální komunikace, nebo probíhající patro.

⁶²¹ VARHANÍK 2011, 143

vodorovně kladených prken.⁶²² Zároveň se v klenbě nachází východozápadně vložené subtilní břevno neznámé funkce.

V úrovni napojení kopulovité klášterní klenby na obvodové zdivo se nachází hrotitý vstupní otvor skrze klenbu, kterým se vchází na schodiště vedoucí v síle zdi až do později dostavěné renesanční části věže. Ostění hrotitého portálku je vyskládané rovněž z lomového zdiva. Hrotitý portál směřující na schodiště vedoucí do nejvyššího patra věže byl dostupný pouze po žebříku, či jiné pravděpodobně dřevěné konstrukce, z důvodu ztížení dosažení věže případnými útočníky.⁶²³

V úrovni zámeckého štítu ze západní strany pak můžeme vidět již zmíněný otvor s romanticky upraveným ostěním do hrotitého okna. Otvor v tomto místě byl pravděpodobně zamýšlen již při stavbě středověké věže. Není však jisté, jestli šlo o dveřní či okenní prostor.⁶²⁴ Jednou z možných funkcí tohoto otvoru může být vstup na ochoz.⁶²⁵

Posledními odkrytými fragmenty ze středověkého hradu v úrovni suterénu snad patří sklepním prostorům paláce umístěného v severovýchodním nároží nádvoří. Z jihozápadní strany průčelí paláce byla odhalena vnější vstupní šije obezděna plentou a prostě okosený portál, jehož zaklenutí se nedochovalo. Do jihozápadního průčelí rovněž ústilo okno s výrazně sešikmeným bankálem. Dochovaný sklepní prostor nenese známky zaklenutí. Tento prostor není přístupný, tudíž z něho bohužel nevyčteme další podrobnosti.

Na základě získaných poznatků můžeme pro daný region a časové období kolem poloviny 13. století shledat mnohé analogie. Zajímavým prvkem, který můžeme vysledovat na příkladu markvartických šlechtických hradech, ale i jinými rody založených hradů severních Čech, je velice podobná dispozice, rozměry a umístění bergfritové věže.

Podobně jako u Michalovic a Dražic je válcová věž umístěna v těsné blízkosti hradby u vstupní brány. Dalo by se říct, že minimálně pro zvolený region je pro polovinu 13. století typická hradební bergfritová dispozice s okrouhlou věží umístěnou v těsné blízkosti hradební zdi nacházející se u hlavní brány. Dále najdeme analogii rovněž v rozměrech a typu bergfritu. U zmíněných hradů má věž průměr zhruba 9 metrů a prostor dolní poloviny věže je zakončen kopulovitou klenbou, pod kterou je vstup do horních

---

⁶²² GABRIEL/PANÁČEK 2000, 104

⁶²³ VARHANÍK 2011, 143

⁶²⁴ GABRIEL/PANÁČEK 2000, 106

⁶²⁵ VARHANÍK 2011, 143; GABRIEL/PANÁČEK 2000, 106

pater věže v síle zdi jako je tomu u markvartických Michalovic, Lemberka a v jistých ohledech i na drobnějším hradu Ostrý. Spojitost s hradem Ostrý vidí D. Menclová rovněž ve štítové hradbě.⁶²⁶ V případě šlechticem založeného hradu Dražice najdeme rozměrem i umístěním stejnou okrouhlou věž.⁶²⁷ Z nedostatku hmotných pramenů ale nemůžeme určit, zda se i v tomto případě jednalo o věž v polovině přepaženou klenbou a schodištěm v síle zdi v její horní polovině. Době poloviny 13. století svým uspořádáním a okrouhlou věží v blízkosti hradeb odpovídá rovněž i původně šlechtický hrad Grabštejn⁶²⁸ a hrad Frýdštejn. Podobnost věže Lemberka s Grabštejnem spatřuje J. Varhaník v prakticky identickém uspořádání vstupu do věže. Na základě dochované kapsy pro závoru umístěné asi 1 metr hluboko v ostění usuzuje polohu dveří v hloubce ostění vstupu a nikoli v úrovni vnějšího lícového zdiva.⁶²⁹

---

⁶²⁶ MENCLOVÁ 1972a, 157 – 158: Charakter hradeb lomících se kolem obranné věže spolu se vstupem do věže ve výšce druhého patra pak vytváří dojem, že zde byla štítová zeď, která v této době nebyla příliš obvyklou. Nicméně se štítová zeď objevuje rovněž na o pár let mladším markvartickém hradě Ostrý.

⁶²⁷ MENCLOVÁ 1972a, 137

⁶²⁸ MENCLOVÁ 1972a, 139

⁶²⁹ VARHANÍK 2011, 144

5 Raná gotika markvartické fundace na základě získaných poznatků

Nejstarší, alespoň z části dochované, relikty staveb na území markvartického dominia se vztahují ke 30. letům 13. století. Dřívější dvorce a jiné stavby bohužel nejsou hmotnými prameny doložitelné a pro slohové zařazení jsou nevyhovující.⁶³⁰ Oblast našeho zájmu se tak soustředila především do období vlády Václava I., ve které žil významný markvartický fundátor Havel z Lemberka se svou ženou Zdislavou. Havel z Lemberka a jeho předci žili v oblasti severních Čech, kde rovněž Havel zakládá svůj sídelní hrad Lemberk. Za své věrné služby v družině panovníka rozšířil a upevnil markvartické panství.

Na základě komplexního zkoumání oblasti severních Čech se podařilo zrekonstruovat pravděpodobnou raně a vrcholně středověkou trasu Žitavské obchodní cesty. Ve zkratce bychom mohli říci, že po opuštění královského města Prahy obě trasy obchodní cesty vedoucí do Žitavy procházely markvartickým dominiem, do kterého přinášely prostředky pro lepší životní podmínky. Jistě není náhodou, že byla hlavní stavební činnost soustředěna právě v okolí této cesty. Vznikala zde opevněná města, kláštery a v neposlední řadě sídelní hrady pozvolna se tvořící vyšší šlechty, do které se Markvartici řadili.

Svým napojením na panovnický dvůr již v polovině 12. století a postupným získáváním území a jeho kolonizací tak dosáhli určité prestiže a vyššího sociálního postavení. Neměli však vyhraněný umělecký styl své rodové reprezentace. Své postavení demonstrovali zejména volbou nových řeholí přicházejících v době 13. století do českých zemí, jakými byli na příklad dominikáni a johanité. Dalším projevem významu svého rodu v rámci architektury bylo užití nově přicházejícího gotického tvarosloví, které uplatňovali na stále ještě románsky koncipovaných stavbách.

V rámci markvartické architektury můžeme na základě jednotlivých zanalyzovaných architektonických prvků potvrdit souvislost vybraných staveb. V době, kdy probíhala první stavební fáze na novém konventním kostele v Klášteře Hradiště nad Jizerou

---

⁶³⁰Příkladem takové nedochované stavby je dvorec Hrušnice, rodné místo Havla z Lemberka. Přímou zde se také nacházel otcem Havla z Lemberka založený dominikánský klášter.

vznikají rovněž další zkoumané stavby, na kterých je na základě jednotně utvářených architektonických prvků patrná souvislost s cisterciáckou stavební hutí při klášteře v Klášteře Hradiště nad Jizerou. Můžeme zde zmínit na příklad raně gotickou křížovou bezžebrou klenbu oddělenou hranolovými hrotitými klenebními pasy v Českém Dubu, která se rovněž nachází v prostoru tzv. krypty cisterciáckého konventního kostela. Toto zjištění potvrzují také totožné kamenické značky nalezené v Klášteře Hradiště nad Jizerou a v českodubské johanitské komendě. Existence podobných kamenických značek je rovněž potvrzena v Jablonném v Podještědí.

Sledovaná stavební činnost rodu Markvarticů představuje jedno z prvních takto zpracovaných témat, které poukazuje na úzké vazby mezi obecnými dějinami a jejich odrazem v příslušné architektuře. Obecnou platnost této vazby však bude třeba ověřit řadou dalších vzájemně se konfrontujících průzkumů v širším rámci přesahujícím zeměkoruny české.

Exkurz: Prameny k poznání Žitavské cesty

Přesný průběh hlavní obchodní cesty se pro určené období dokazuje velice obtížně. Pravděpodobnou trasu cesty je možné odvozovat pouze na základě viditelných pozůstatků v terénu, archeologických nálezů a výskytu měst a klášterů zakládaných na křižovatkách a podél obchodní cesty. V neposlední řadě je trasa podložena písemnými prameny.⁶³¹ Všechny tyto doklady je pak třeba vyhodnotit s ohledem na tehdejší přírodní podmínky (zvláště u bažinatého a hornatého severu Čech), míru tehdejší kolonizace (vnitřní i vnější) a vliv samotného panovníka.⁶³² Písemné prameny se jako zdroj však vyskytují jen zřídka, nejsou příliš detailní a pokud obsahují konkrétnější zmínku o trase cesty, pochází většinou z mladšího období, než je zkoumaný konec 12. a celé 13. století.⁶³³

První pramennou zmínkou o staré Žitavské cestě je pravděpodobně již zmíněná Thietmarova zpráva⁶³⁴ z roku 1004 o tažení tehdy ještě římského krále, pozdějšího císaře Svaté říše římské, Jindřicha II., s českým knížetem Jaromírem z Prahy na hrad Budyšín.⁶³⁵ „(...) *Poté co v Čechách takto zařídil (Jindřich II.) všechny panovnické záležitosti, dovolil Bavorům, aby se vrátili domů. Sám s českým knížetem (Jaromírem) táhl s nevyřčenými obtížemi opět k území Milčanů, které bylo velmi blízko, a oblehl hrad Budyšín.*“⁶³⁶ Tato zmínka však neuvádí, kudy cesta vedla ani jiné bližší informace, zmiňuje se pouze o její nesmírné obtížnosti. Z tohoto sdělení je možné pouze odvodit, že směr skrz severní pohraniční hvozdy nebyl v této době kupci ještě příliš užívaný. S největší pravděpodobností tu však starší stezka již vedla. Thietmar totiž píše o opětovné cestě k Milčanům.⁶³⁷ Touto zprávou písemné prameny o časně středověké neboli nejstarší možné zaznamenané podobě Žitavské cesty bohužel končí.

Další zmínky se vztahují především k mladší, tzv. vrcholně středověké trase Žitavské cesty. Najdeme je v listinách až z konce 13. století, ve kterých je například uvedeno právo

---

⁶³¹ Obecně o problematice dokumentace obchodních, či jiných tras pojednává SVITÁK 2014, 8

⁶³² Panovník na příklad přímo mohl přikázat, přes která města cesta povede a kterým se vyhne či nepřímo zakládáním měst, klášterů a tím i kolonizací kraje usměrnit trasu obchodní cesty.

⁶³³ VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 14 a VÁVRA 1974, 30sq; uvádějí první konkrétnější zmínky ohledně cesty až ve 14. století.

⁶³⁴ Thietmar Merseburský, či Dětmár z Merseburgu byl merseburský biskup a kronikář žijící mezi léty 975 až 1018. Zabýval se také děním v českých zemích.

⁶³⁵ VÁVRA 1974, 30

⁶³⁶ NEŠKUDLA/ŽYTEK/WIHODA 2008, 167-168

⁶³⁷ Tamtéž

cla v nově vzniklých městech, jakým byly i Kuřívody.⁶³⁸ Informace o uděleném právu cla slouží jako důkaz, že přes Vristat, pozdější Kuřívody, skutečně roku 1279 vedla obchodní cesta. Stejně je tomu i u nedalekého městečka Bělá pod Bezdězem, které se rovněž nachází na mladší trase Žitavské cesty. Kuřívody od počátku 14. století ztrácejí vlivné postavení a právo cla se tak pravděpodobně přesunulo do zmíněné Bělé pod Bezdězem, což dokládá listina z roku 1350,⁶³⁹ ve které je zmíněno, že část vybraného cla z Bělé pod Bezdězem bude přidělena augustiniánským kanovníkům u nově vzniklého kláštera s kostelem sv. Karla Velikého.

Mladší trasa Žitavské cesty přes Bělou pod Bezdězem a Kuřívody na Mimoň byla od poloviny 14. století privilegovaná a přímo přikázaná.⁶⁴⁰ Nařízení pocházejí z roku 1351 a 1383 a přesněji tak určují *vrcholně středověkou trasu Žitavské cesty*.⁶⁴¹ Zásadní listinou je pak ustanovení Karla IV. z 29. května roku 1361, ve kterém je nařízena úprava cesty přes horské pásmo mezi Jablonným a Žitavou a ochrana cesty svěřuje Haškovi z Lemberka.⁶⁴²

První konkrétnější písemná zpráva přímo o místech, kterými Žitavská cesta procházela, pochází rovněž ze 14. století. Zmínku o cestě vedoucí Pojizeřím z roku 1386 najdeme v detailním itineráři hraběte van Ostervanta, který cestoval z Prahy přes Brandýs nad Labem, Bělou pod Bezdězem až do Pomořan.⁶⁴³ Zmíněný itinerář a prameny však zachycují pouze mladší trasu Žitavské cesty, která se používala pravděpodobně od 60. let 13. století až po následující 14. století. Jednotlivé části této významné komunikace budou podrobněji popsány níže v této práci.

Kromě nedostačujících písemných zdrojů, je možné vycházet rovněž z hmotných pozůstatků. Takovými jsou kupříkladu mincovní nálezy. Hypotézu o návaznosti Žitavské

---

⁶³⁸ ŠIMÁK 1938a, 753; VÁVRA 1974, 50; KUČA 1998, 278

⁶³⁹ CIM II, 449-450

⁶⁴⁰ VÁVRA 1974, 50; VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 14: Mluví také o mladší trase Žitavské cesty, která ale podle nich fungovala již od poloviny 12. století a přikázanou trasou byla za vlády Karla IV. Práce Vojtíškových je bohužel bez poznámkového aparátu, tak se pouze můžeme domnívat, na základě jaké zmínky autoři toto tvrzení napsali. Možným dokumentem by mohla být listina RBM VII/3, 539 z roku 1361.

⁶⁴¹ FEISTNER 1880, 148–151; VÁVRA 1974, 56

⁶⁴² RBM VII/3, 539: Hasconis de Leonberg, dicti de Swereticz= Hašek z Lemberka, řečený ze Zvířetic.

⁶⁴³ VÁVRA 1974, 31: uvádí pozdější přepis tohoto, zřejmě již neexistujícího, itineráře z roku 1861, kde je uvedeno: Praga-Brandijs (27. 12. 1386) – Witwasser (28. 12.) – Zythaw (29. 12.).

cesty na mnohem starší stezky mohou potvrdit např. archeologické nálezy římských mincí z 2. až 5. století n. l.,⁶⁴⁴ i když pouze na tomto základě to tvrdit nelze.⁶⁴⁵ Důkazem působení lidí v této oblasti již v 1. stol. př. n. l. jsou pak pohřebiště Kobyly u Českého Dubu a žárové hroby v Jestřebí, či okruh jmen, který označuje staré sídelní celky.⁶⁴⁶

Dokladem o užívání Žitavské cesty ve středověku jsou pak nálezy brakteátů⁶⁴⁷ ve vesnici Dubnice (severně od Stráže pod Ralskem) a v Jablonci.⁶⁴⁸ Není však možné zjistit, jestli se nálezy váží k časně, či vrcholně středověké trase, i když by se svým umístěním nabízela spíše mladší z těchto tras.

Dalšími ukazateli průběhu cesty během 13. století by mohly být strážní vrchy, které se nacházejí v blízkosti její trasy a ze kterých bylo možné dát signál od místa překročení zemské brány až do Prahy. Určení takových vrchů je možné topograficky s doplněním o toponomastické hledisko. Takovými vrchy mohly být Hvozd (ná vaznost na hraniční lesnatou oblast zvanou hvozd je zřejmá), dále na dohled se tyčí kopec Tlustec, Ralsko (později se strážním feudálním hradem ze 14. století), Bezděz (s královským hradem z konce 13. století), dále by mohla být signálním kopcem Horka u Měčeříže a konečně pak Ládví u Kobyly a Strahov.⁶⁴⁹

Žitavské obchodní cestě se věnovala řada badatelů. Díky nejasným a chybějícím písemným i hmotným pramenům a nemožnosti přesného datového zařazení částí cesty, nemluvě o obtížném přiřazení jednotlivých komunikací k jedné cestě, se objevuje pokaždé jiný popis průběhu této spojnice. Je velice obtížné od sebe odlišit hlavní zemskou cestu, její jednotlivé větve a odbočky a na ně navazující síť regionálních stezek. Vedle hlavní zemské cesty z Prahy vedlo do Žitavy severními Čechami jen pár obchodních tras, jejichž průběh je odvozen především z dokladů o jejich pozdějším používání.⁶⁵⁰ Takovými cestami byla např. „Lipská silnice“ vedoucí z Litoměřic přes Českou Lípu,

---

⁶⁴⁴ VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 14: Zlatý solidus císaře Zenona (474-491 n. l.) u úpatí Bezdězu, tři solidy císaře Glyceria (473-474 n. l.) z oblasti u Hvězdova (JENČ/PEŠA 2000, 3: původní název Hvězdov je dnes oblast Ploužnice v Ralsku) a sestercius Antonia Pia (138-161 n. l.) v blízkosti hradu Děvín.

⁶⁴⁵ GABRIEL 1998, 193; SVITÁK 2014, 101;

⁶⁴⁶ VÁVRA 1974, 37; ŠMILAUER 2015, 248

⁶⁴⁷ OTTO 1891, 551: Spíše stříbrný plíšek typický svým prohnutím při ražbě. U nás se brakteáty začínají razit na počátku 13. století za vlády Přemysla Otakara I. a končí rokem 1300.

⁶⁴⁸ VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 15

⁶⁴⁹ VÁVRA 1974, 36

⁶⁵⁰ VÁVRA 1974, 31

nebo trasa, která vycházela z Mělníka přes Mimoň. Posledně jmenovaná byla dlouho mylně pokládána za zemskou Žitavskou cestu.⁶⁵¹ Časově je cesta z Mělníka do Podbezdězí až k Mimoni jistě průchodná již v roce 1279. Z tohoto roku pochází písemná zmínka⁶⁵² s popisem různých cest, které podnikala královna Kunhuta ze svého zajetí na hradě Bezděz, avšak není jasné, zda to byla část Žitavské cesty.

Písemným dokladem o užití Žitavské cesty je pozdější itinerář cesty hraběte Jiřího Ludvíka z Lichtenbergu v květnu roku 1584.⁶⁵³ Z Mělníka se hrabě vydává k Mladé Boleslavi a odtud pak známou (mladší) trasou Žitavské cesty na Jablonné v Podještědí. Podrobněji se komunikací vedoucí přes Mělník věnuje Ivan Vávra, který dokládá, že jde především o regionální cestu, která byla v případě neprůchodnosti tradiční Žitavské cesty (obsazení husity, či později Švédy), používána jako bezpečnější varianta.⁶⁵⁴

---

⁶⁵¹ VOJTÍŠEK/VOJTÍŠKOVÁ 2002, 14: Vojtíškově uvádějí trasu Praha – Mělník – úpatí Bezdězu – Mimoň – Jablonné – Žitavsko jako mladší trasu Žitavské cesty. Oproti tomu VÁVRA 1974, 32 tvrdí, že je tato trasa především používána jako vnitrozemská spojnice Prahy s pravým labským břehem, kde se nachází Česká Lípa.

⁶⁵² FRB II, 348

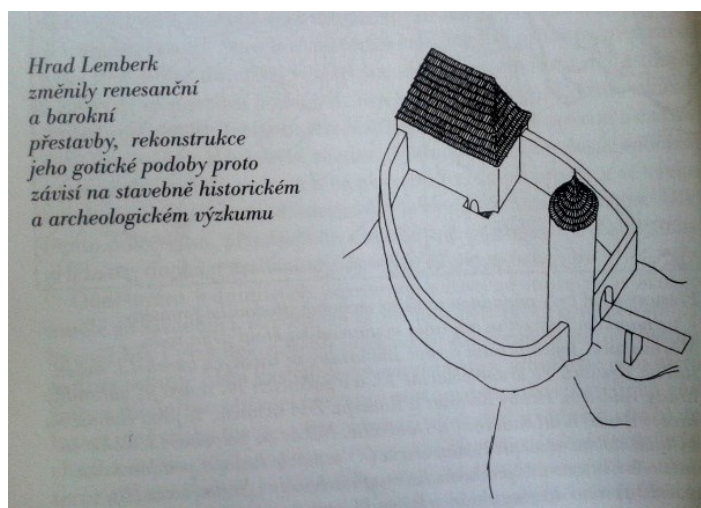
⁶⁵³ VÁVRA 1974, 33

⁶⁵⁴ VÁVRA 1974, 33

Obrazová příloha

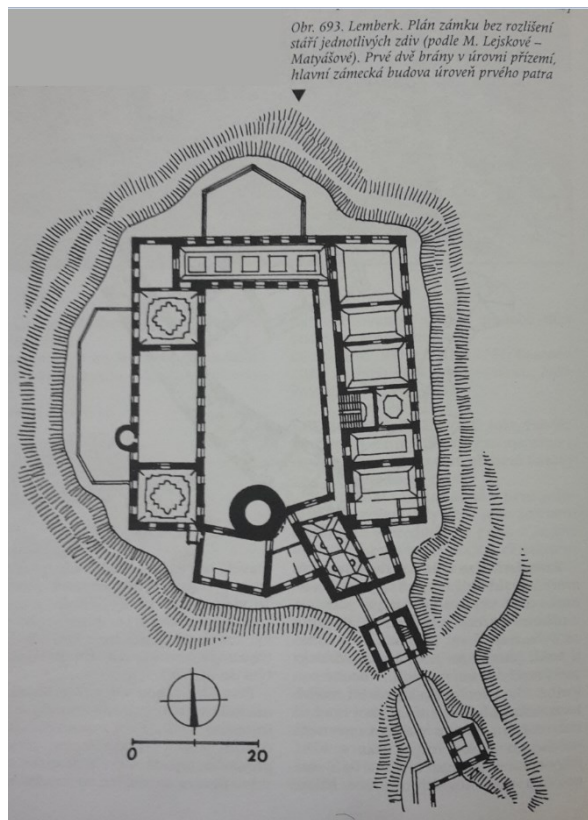
Obrázek 12: Pečeť z listiny CDB III/1 č. 172

Obrázek 11: Rekonstrukce středověké podoby hradu Lemberk s nesprávně vloženou věží do hradební zdi

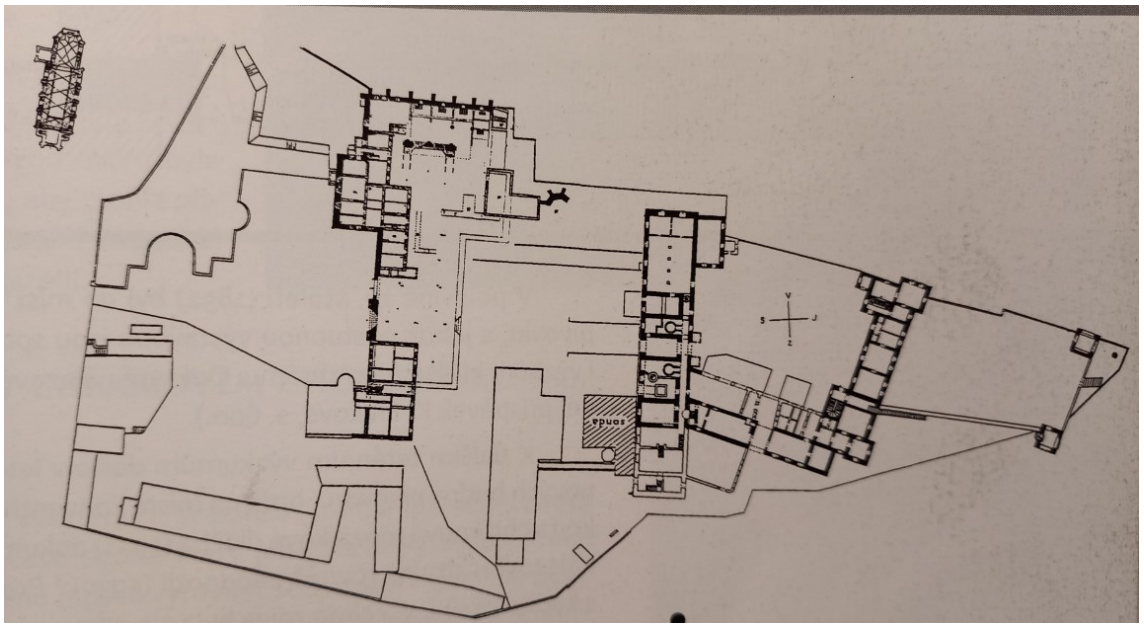
Obrázek 13: Klášter Hradiště nad Jizerou, konventní kostel, tzv. krypta

Obrázek 14: Lemberk, plán zámku s vyznačenou středověkou věží

Obrázek 15: Klášter Hradiště nad Jizerou, konventní kostel, severní a východní obvodová zeď

Obrázek 16: Klášter Hradiště nad Jizerou, klášterní areál

Obrázek 17: Český Dub, johanitská komenda, plán

Obrázek 20: Český Dub johanitská komenda, východní zed', štěrbinové okno později upraveno rozšířením spodní části

Obrázek 19: Český Dub, johanitská komenda, východní zed', štěrbinové okno

Obrázek 18: Český Dub, johanitská komenda, východní zed', celkový pohled

Obrázek 21: Český Dub, johanitská komenda, interiér, cellárium, pohled na jižní a západní stěnu

Obrázek 22: Český Dub, johanitská komenda, interiér, jižní zeď, detail raně středověkého zaklenutí pův. portálu

Obrázek 24: Český Dub, johanitská komenda, interiér, cellárium, pohled na severní stěnu

Obrázek 23: Český Dub, ostatkový kříž

Obrázek 25: Jablonné v Podještědí, relikv městské hradby

Obrázek 26: Jablonné v Podještědí, pozůstatek valu/opevnění

Obrázek 27: Jablonné v Podještědí, pozůstatek valu/opevnění

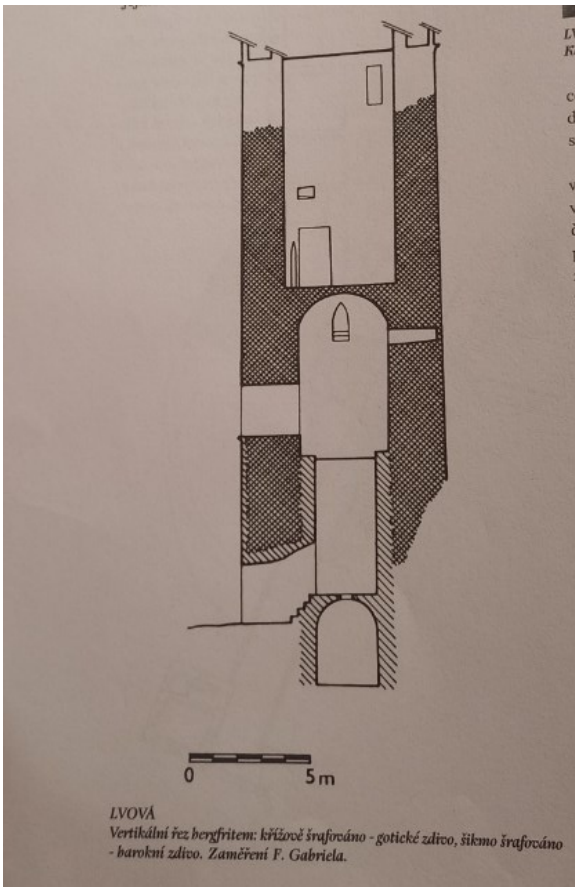
Obrázek 27: Jablonné v Podještědí, farní kostel, jižní stěna

Obrázek 28: Jablonné v Podještědí, farní kostel, severní stěna

Obrázek 30: Lemberk

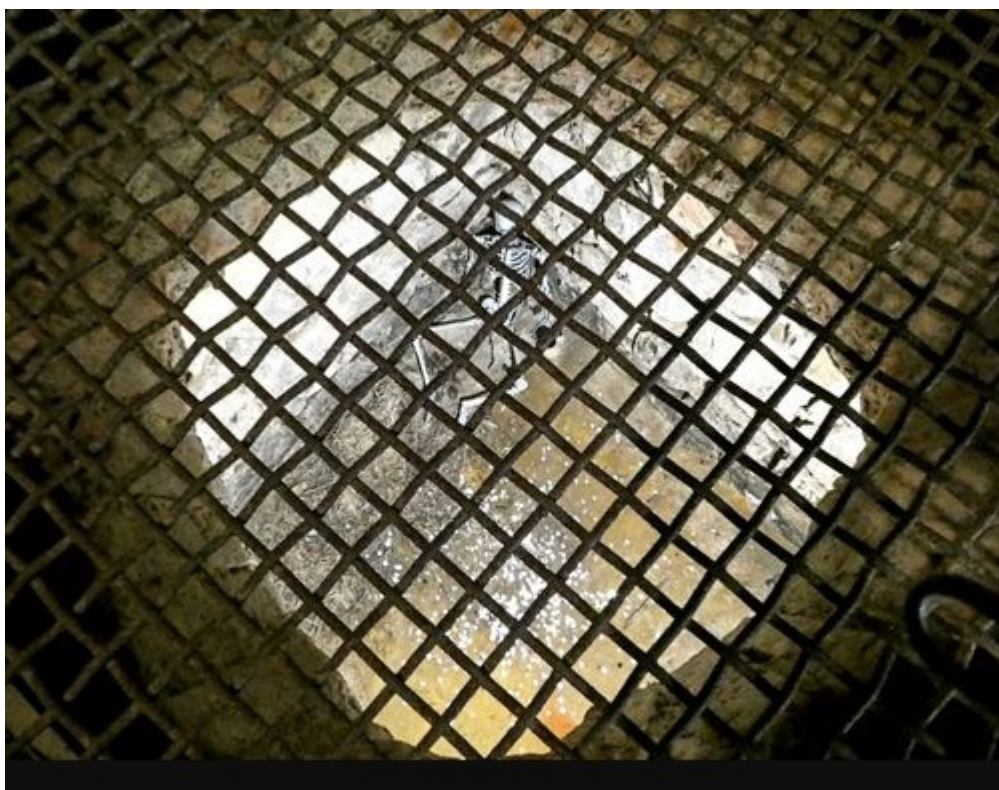
Obrázek 31: Lemberk, nákres průřezu středověké věže

Obrázek 29: Lemberk, v jádru středověká věž

Obrázek 33: Lemberk, věž, hrotitý portál na schodišti vedoucím v síle zdi

Obrázek 32: Lemberk, středověká věž, suterénní prostor s vepsaným čtvercovým půdorysem

Seznam vyobrazení

<i>Obrázek 1: Časně středověká trasa Žitavské cesty, celkový pohled.....</i>	<i>21</i>
<i>Obrázek 2: První část časně středověké trasy Žitavské cesty .....</i>	<i>23</i>
<i>Obrázek 3: Druhá část časně středověké trasy Žitavské cesty dle Ivana Vávry .....</i>	<i>26</i>
<i>Obrázek 4: Druhá část časně středověké trasy Žitavské cesty, přes Český Dub.....</i>	<i>28</i>
<i>Obrázek 5: Vrcholně středověká část Žitavské cesty.....</i>	<i>32</i>
<i>Obrázek 6: Vrcholně středověká trasa Žitavské cesty, hlavní trasa a možné odbočky .....</i>	<i>33</i>
<i>Obrázek 7: Stráž pod Ralskem, podélná dispozice podél ulice Mimoňská .....</i>	<i>34</i>
<i>Obrázek 8: Vrcholně středověká trasa Žitavské cesty přes Stráž pod Ralskem .....</i>	<i>35</i>
<i>Obrázek 9: Stráž pod Ralskem, podélná dispozice s osídlením kolem ulice Mimoňská .....</i>	<i>35</i>
<i>Obrázek 10: Koloběh obchodu.....</i>	<i>53</i>
<i>Obrázek 11: Rekonstrukce středověké podoby hradu Lemberk s nesprávně vloženou věží do hradební zdi.....</i>	<i>123</i>
<i>Obrázek 12: Pečeť z listiny CDB III/1 č. 172.....</i>	<i>123</i>
<i>Obrázek 14: Klášter Hradiště nad Jizerou, konventní kostel, tzv. krypta .....</i>	<i>123</i>
<i>Obrázek 15: Lemberk, plán zámku s vyznačenou středověkou věží .....</i>	<i>124</i>
<i>Obrázek 13: Klášter Hradiště nad Jizerou, konventní kostel, severní a východní obvodová zeď.....</i>	<i>124</i>
<i>Obrázek 16: Klášter Hradiště nad Jizerou, klášterní areál .....</i>	<i>125</i>
<i>Obrázek 17: Český Dub, johanitská komenda, plán.....</i>	<i>125</i>
<i>Obrázek 18: Český Dub, johanitská komenda, východní zeď, celkový pohled.....</i>	<i>126</i>
<i>Obrázek 19: Český Dub, johanitská komenda, východní zeď, štěrbinové okno .....</i>	<i>126</i>
<i>Obrázek 20: Český Dub johanitská komenda, východní zeď, štěrbinové okno později upraveno rozšířením spodní části .....</i>	<i>126</i>
<i>Obrázek 21: Český Dub, johanitská komenda, interiér, cellárium, pohled na jižní a západní stěnu.....</i>	<i>127</i>
<i>Obrázek 22: Český Dub, johanitská komenda, interiér, jižní zeď, detail raně středověkého zaklenutí pív. portálu.....</i>	<i>127</i>
<i>Obrázek 23: Český Dub, ostatkový kříž.....</i>	<i>128</i>
<i>Obrázek 24: Český Dub, johanitská komenda, interiér, cellárium, pohled na severní stěnu .....</i>	<i>128</i>
<i>Obrázek 25: Jablonné v Podještědí, relikv městské hradby.....</i>	<i>129</i>
<i>Obrázek 26: Jablonné v Podještědí, pozůstatek valu/opevnění.....</i>	<i>129</i>
<i>Obrázek 27: Jablonné v Podještědí, farní kostel, jižní stěna .....</i>	<i>130</i>
<i>Obrázek 28: Jablonné v Podještědí, farní kostel, severní stěna.....</i>	<i>130</i>

<i>Obrázek 29: Lemberk, v jádru středověká věž .....</i>	<i>131</i>
<i>Obrázek 30: Lemberk.....</i>	<i>131</i>
<i>Obrázek 31: Lemberk, nákres průřezu středověké věže.....</i>	<i>131</i>
<i>Obrázek 32: Lemberk, středověká věž, suterénní prostor s vepsaným čtvercovým půdorysem.....</i>	<i>132</i>
<i>Obrázek 33: Lemberk, věž, hrotitý portál na schodišti vedoucím v síle zdi.....</i>	<i>132</i>

Seznam použitých zkratek

AČ — archiv Český

LC — Libri confirmationum

LE — Libri erectionum

RBM — Regesta Bohemiae et Moraviae

FRB V — Fontes rerum Bohemicarum

MV — Monumenta Vaticana

CIM — Codex iuris municipalis

DZ — Desky zemské

Seznam literatury

Prameny

CZERWENKA 1673 — Wenceslao Adalberto CZERWENKA: Splendor et gloria domus Waldsteinianae. Viri pietate, literiset dignitatibus illustres, nati liberi barones de Waldstein. Pragae 1673 (historické fondy Národní knihovny ČR, Sign. 50 B 16)

NEŠKUDLA/ŽYTEK/WIHODA 2008 — Bořek NEŠKUDLA, Jakub ŽITEK a Martin WIHODA: Kronika (1013 – 1018). Praha 2008

EMLER 1884 – Josef Emler: Zlomek urbáře kláštera hradištského. Praha 1884

HRDINA/BLÁHOVÁ 2005 — Karel HRDINA, Marie BLÁHOVÁ: Kronika (1013 – 1018). PRAHA 2005

PAPROCKÝ 1602 — Bartoloměj PAPROCKÝ z Hlohoh: Diadochos. Posloupnost knížat a králů českých, biskupů a arcibiskupů pražských a všech třech stavů slavného království českého, to jest panského, rytířského a městského. Praha 1602 (oddíl rukopisů a starých tisků Národní knihovny ČR, Sign. 54 A 69)

Pramenné edice

AČ 1 — František Palacký: Archiv český. Staré písemné památky české i morawské
1. Praha 1840

AČ 2 — František Palacký: Archiv český. Staré písemné památky české i morawské
2. Praha 1842

AČ 3 — František Palacký: Archiv český. Staré písemné památky české i morawské
3. Praha 1844

AČ 4 — František Palacký: Archiv český. Staré písemné památky české i morawské
4. Praha 1846

AČ 6 — František Palacký: Archiv český. Staré písemné památky české i morawské
6. Praha 1872

AČ 9 — Josef Kalousek: Archiv český. Staré písemné památky české i morawské 9.
Praha 1889

AČ 18 — Josef Kalousek: Archiv český. Staré písemné památky české i morawské 18.
Praha 1900

AČ 19 — Josef Kalousek: Archiv český. Staré písemné památky české i moravské 19. Praha 1901

AČ 23 — Josef Kalousek: Archiv český. Staré písemné památky české i moravské 23. Praha 1906

AČ 24 — Josef Kalousek: Archiv český. Staré písemné památky české i moravské 24. Praha 1908

AČ 28 — Gustav Friedrich: Archiv český. Staré písemné památky české i moravské 28. Praha 1912

AČ 30 — Gustav Friedrich: Archiv český. Staré písemné památky české i moravské 30. Praha 1913

AČ 31 — Gustav Friedrich: Archiv český. Staré písemné památky české i moravské 31. Praha 1921

AČ 32 — Gustav Friedrich: Archiv český. Staré písemné památky české i moravské 32. Praha 1915

CDB I — Gustav Friedrich: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Praha 1904-1907

CDB II — Gustav Friedrich: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Praha 1904-1907

CDB III/2 — Gustav Friedrich: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Praha 1904-1907

CDB V/1 — Gustav Friedrich: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, díl pátý, část první. Praha 1904-1907

CIM II — Jaromír Čelakovský: Sbíрка pramenů práva městského, království českého, díl II. Praha 1893

CIM III — Jaromír Čelakovský: Sbíрка pramenů práva městského, království českého, díl II. Praha 1895

CIM IV/1 — Jaromír Čelakovský: Sbíрка pramenů práva městského království českého. Priviliegia nekrálovských měst českých z let 1232 – 1452, díl pátý, část první. Praha 1886

DZ I — JINDŘICH JAROSLAV HRABĚ CLAM MARTINIC, DÍL I. PRAHA 1870

LC I/1 — Francisci Antonii Tingl: Liber primus Confirmationum. Praha 1867

- LC I/2 — Jos. Emler: Libri Confirmationum. Praha 1874
- LC II — Francisci Antonii Tingl: Liber secundus Confirmationum. Praha 1868
- LC III-IV — Jos. Emler: Libri Confirmationum. Praha 1879
- LC VI — Jos. Emler: Libri Confirmationum. Praha 1883
- LC VII — Jos. Emler: Libri Confirmationum. Praha 1886
- LC VIII-X — Jos. Emler: Libri Confirmationum. Praha 1889
- LE I — Clemens Borovy: Libri Erectionum. Praha 1875
- LE III — Clemens Borovy: Libri Erectionum. Praha 1879
- LE VII — Clemens Borovy: Libri Erectionum. Praha 1879
- RBM I — Caroli Jaromiri Erben: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, díl I.
- RBM II — Josephi Emler: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, pars II. Praha 1882
- RBM III — Josephi Emler: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, pars III. Praha 1890
- RBM IV — Caroli Jaromiri Erben: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, díl IV.
- RBM VII/ 3 — B. Mendl/ M. Linhartová: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, díl VII, svazek III. Praha 1892
- FRB II — Josef Emler: Prameny dějin českých, díl II. Praha 1874
- FRB V — František palacký: Prameny dějin českých, díl V. Praha 1893
- MV I — Ladislav Klicman: Acta Clementis VI, pontificis romani. Pragae 1903
- DZ 2 — HENRICI JAROSLAI COMITIS DE CLAM-MARTINIC: RELIQUIAE TABULARUM TERRAE REGNI BOHEMIAE, PRAGAE 1872

Literatura a ostatní zdroje

- ANDĚL/KABÍČEK 1959 — Rudolf ANDĚL / Jan KABÍČEK: Hrady a zámky Libereckého kraje. Liberec 1959
- ANDĚL (ed.) 1984 — Rudolf ANDĚL a kol.: Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (=díln třetí – Severní Čechy). Praha 1984

BITALOVÁ 2013 — Veronika BITALOVÁ: Dějiny měst na Českolipsku ve světle středověkých privilegií (bakalářská práce na Přírodovědně-humanitní a pedagogické fakultě Technické univerzity). Liberec 2013

BUBEN 2022 — Milan BUBEN: České velkopřevorství řádu maltézských rytířů. Praha 2022

CHADRABA/KRÁSA (ed.) — Rudolf Chadraba / Josef KRÁSA (ed.): Dějiny českého výtvarného umění I. Praha 1984

DAVID/SOUKUP 2012 — Petr DAVID / Vladimír SOUKUP: Dějiny hradů a tvrzí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha 2012

DURDÍK 2009a — Tomáš DURDÍK: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha 2009

DURDÍK 2009b — Tomáš DURDÍK: Královské hrady. In: Petr SOMMER / Dušan TŘEŠTÍK / Josef ŽEMLIČKA: Přemyslovci. Budování českého státu. Praha 2009, 426–430

DURDÍK 1995 — Tomáš Durdík: Encyklopedie českých hradů. Praha 1995

DURDÍK 2004 — Tomáš Durdík: K počátkům šlechtických hradů. In: Archeologické rozhledy (=díl LVI). Praha 2004

EDEL 2006 — Tomáš EDEL: Českodubsko v památkách 12. - 20. století. Český Dub 2006

EDEL 1993 — Tomáš EDEL: Příběh ztraceného kláštera. Praha 1993

FEISTNER 1880 — Wilhelm FEISTNER: Zur Geschichte der Zittau- Prager Strasse. In: Mittheilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen (=díl osmnáctý). Praha 1880

FEISTNER 1927 — Wilhelm FEISTNER: Geschichte der Stadt Wartenberg. (Von 1283–1926). Reichenberg 1927

FIALA 1952 — Zdeněk FIALA: Historický úvod. In: Petr ŽITAVSKÝ: Kronika Zbraslavská. Praha 1952, 5–37

GABRIEL 1998 — František GABRIEL: Komunikace severočeských hradů. In: Archaeologia Historica (=díl 23). Prachatice 1998

GABRIEL 2009 — František GABRIEL: Hrady severních Čech. Praha 2009

GABRIEL/PANÁČEK 2000 — František GABRIEL / Jaroslav PANÁČEK: Hrady okresu Česká Lípa. Praha 2000

GABRIEL/MACEK/ZAHRADNÍK 1994 — František GABRIEL/Petr MACEK/ Pavel ZAHRADNÍK: Kostel Panny Marie v Jablonném v Podještědí. In: Průzkumy památek 1/1994. Praha 1994, 31–42

GRISA 2011 — Ivan GRISA: Frauenfriedhof-Zittau. In frauenfriedhof-zittau.de/Geschichte.htm, vyhledáno 25. 5. 2022

HALADA 1994 — Jan HALADA: Lexikon české šlechty. Erby, fakta, osobnosti, sídla a zajímavosti. Praha 1994

HANTSCHHEL 1911 — Franz HANTSCHHEL: Heimatkunde des Kreises. B. Leipa 1911

HOENIG 1921 — Anton HOENIG: Städtebau in Böhmen. Berlin 1921

HOLMAN 2005 — Robert HOLMAN a kol.: Dějiny ekonomického myšlení. Praha 2005

DVORSKÝ/JANÁČEK/HOMOLKA/KRÁSA/KUTHAN/ŽEMLIČKA 1982 — Jiří DVORSKÝ/Josef JANÁČEK/Jaromír HOMOLKA/Josef KRÁSA/Jiří KUTHAN/Josef ŽEMLIČKA: Umění doby posledních Přemyslovců. Praha 1982

HRDINA/BLÁHOVÁ 2012 — Karel HRDINA / Marie BLÁHOVÁ: Kosmova kronika česká. Praha 2012

CHADRABA 1984 — Rudolf CHADRABA: Dějiny českého výtvarného umění (=díl první). Praha 1994

Kalista 1991 — Zdeněk Kalista:

KLÁPŠTĚ 2005 — Jan KLÁPŠTĚ: Proměna českých zemí ve středověku. Praha 2005

KLÁPŠTĚ 2009a — Jan KLÁPŠTĚ: Evropa, střední Evropa a české země. In: Petr SOMMER / Dušan TŘEŠTÍK / Josef ŽEMLIČKA: Přemyslovci. Budování českého státu. Praha 2009, 43–55

KLÁPŠTĚ 2009b — Jan KLÁPŠTĚ: Osídlení českých zemí na sklonku přemyslovské epochy. In: Petr SOMMER / Dušan TŘEŠTÍK / Josef ŽEMLIČKA: Přemyslovci. Budování českého státu. Praha 2009, 378–393

KLÁPŠTĚ 2009c — Jan KLÁPŠTĚ: Kolonizace. In: Petr SOMMER / Dušan TŘEŠTÍK / Josef ŽEMLIČKA: Přemyslovci. Budování českého státu. Praha 2009, 394–397

KLÁPŠTĚ 2013 — Jan KLÁPŠTĚ: Počátky Markvarticů a jejich sídelní souvislosti v Pojizeří. In: Archeologické rozhledy. Praha 2013, 321–372

KONVALINKOVÁ 2013 — Tereza KONVALINKOVÁ: Jablonné v Podještědí. In: Soupis nemovitých kulturních památek Libereckého kraje A–Le, 2013, 199–209

KOVÁŘ 2018 — Miroslav KOVÁŘ: Střípky ze stavebních počátků dominikánského kláštera v Jablonném v Podještědí (k recepci raně gotické architektury v Čechách). In: Časopis Společnosti přátel starožitností, 3/2018, 129–154

KŘÍŽKOVÁ 2013 — Olga KŘÍŽKOVÁ: Petrovice. In: Soupis nemovitých kulturních památek Libereckého kraje Lu-Ž, 2013, 71–73

KUČA 1996 — Karel KUČA: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (=díl první – A- G). Praha 1996

KUČA 1997 — Karel KUČA: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (=díl druhý – H- Kole). Praha 1997

KUČA 1998 — Karel KUČA: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (=díl třetí – Kolí- Mi). Praha 1998

KUČA 2000 — Karel KUČA: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (=díl čtvrtý – Ml-Pan). Praha 2000

KUČA 2008 — Karel KUČA: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (=díl sedmý – Str-U). Praha 2008

KUTAL/ LÍBAL/ MATĚJČEK 1949 — Albert KUTAL/ Dobroslav LÍBAL/ Antonín MATĚJČEK: České umění gotické (=díl první – Stavitelství a sochařství). Praha 1949

KUTHAN 1983 — Jiří KUTHAN: Architektura 13. století v českých zemích jako historický a sociální fenomén. In: Umění 13. století v českých zemích. Praha 1983

KUTHAN 1994 — Jiří KUTHAN: Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Praha 1994

KUTHAN 2005 — Jiří KUTHAN: Gloria sacri ordinis cisterciensis. Praha 2005

KUTHAN 2018 — Jiří KUTHAN: Dílo knížat a králů z rodu Přemyslovců. Praha 2018

KUTHAN 2009a — Jiří KUTHAN: Zakladatelská činnost posledních Přemyslovců. In: Petr SOMMER / Dušan TŘEŠTÍK / Josef ŽEMLIČKA: Přemyslovci. Budování českého státu. Praha 2009, 418–445

KUTHAN 2009b — Jiří KUTHAN: Dvorské umění: nástup a rozkvět gotiky. In: Petr SOMMER / Dušan TŘEŠTÍK / Josef ŽEMLIČKA: Přemyslovci. Budování českého státu. Praha 2009, 451–475

KVĚT 2017 — Radan KVĚT: Atlas starých stezek a cest na území České Republiky. Brno 2017

KONVALINKOVÁ 2013 — Tereza KONVALINKOVÁ: Zdislava. In: Soupis nemovitých kulturních památek Libereckého kraje Lu-Ž, 2013, 209

KOVÁŘ 2018 — Miroslav KOVÁŘ: Střípky ze stavebních počátků dominikánského kláštera v Jablonném v Podještědí. K recepci raně gotické architektury v severních Čechách. In: Časopis Společnosti přátel starožitností, 2018, 129–154

LÍBAL 1993 — Dobroslav LÍBAL: Doslov. In: Tomáš EDEL: Příběh ztraceného kláštera. Praha 1993, 96–97

LÍBAL 2001 — Dobroslav LÍBAL: Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek. Praha 2001

MENCLOVÁ 1972a — Dobroslava MENCLOVÁ: České hrady (=díl první). Praha 1972

MENCLOVÁ 1972b — Dobroslava MENCLOVÁ: České hrady (=díl druhý). Praha 1972

MERHAUTOVÁ 1971 — Anežka MERHAUTOVÁ: Raně středověká architektura v Čechách. Praha 1971

MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1984 — Anežka MERHAUTOVÁ/ Dušan TŘEŠTÍK: Románské umění v Čechách a na Moravě. Praha 1984

OTTO 1891 — Jan OTTO: Ottův slovník naučný (=díl čtvrtý). Praha 1891

PALACKÝ 2017 — František PALACKÝ: Dějiny národu českého (=díl první). Praha 2017

PANÁČEK/VOJTIŠKOVÁ/SMEJKAL 1999 — Jaroslav PANÁČEK/ Marie VOJTIŠKOVÁ/ Ladislav SMEJKAL: Z dějin České Lípy. Česká Lípa 1999

PANOŠKOVÁ 2017 — Tereza PANOŠKOVÁ: Úloha rodu Vartenberků v počátcích dějin města Stráž pod Ralskem. (bakalářská práce na Katolické teologické fakultě Karlovy Univerzity). Praha 2017

PEŠA/JENČ 2008 — Vladimír PEŠA / Petr JENČ: Pravěk a středověk regionu. In <http://muzeumcl.html>, vyhledáno 10. 4. 2017

POCHE 1977 — Emanuel POCHE a kol.: Umělecké památky Čech (=díl první – A–J). Praha 1977

POCHE 1978 — Emanuel POCHE a kol.: Umělecké památky Čech (=díl druhý – K–O). Praha 1978

POCHE 1983 — Emanuel POCHE: Čtvero knih o Praze (=díl první – Praha středověká). Praha 1983

PROFOUS 1949—Antonín PROFOUS: Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny (=díl druhý – CH–L). Praha 1949

PROFOUS 1951—Antonín PROFOUS: Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny (=díl třetí – M–Ř). Praha 1951

PROFOUS 1954—Antonín PROFOUS: Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny (=díl první – A–H). Praha 1954

PROFOUS 1957 — Antonín PROFOUS: Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny (=díl čtvrtý – S–Ž). Praha 1957

RAZÍM/NACHTMANNOVÁ 2005 — Vladislav RAZÍM / Alena NACHTMANNOVÁ: Hrad Michalovice. In: Památky středních Čech. Časopis Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště středních Čech v Praze 2, 2005, 1–57

SAJBT 2015 — Jiří SAJBT: Donace paní Bolemily a tzv. Vladislavský újezd – dva příspěvky k raným dějinám středního Pojizeří. In: Z českého ráje a podkrkonoší 28, 2015, 11–23

SCHWARZ 2013 — Mario SCHWARZ: Die baukunst des 13. Jahrhunderts in Österreich. Wien 2013

SEDLÁČEK 1997 — August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze Království českého (=díl desátý - Boleslavsko). Praha 1997

SEDLÁČEK 1998 — August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze Království českého (=díl čtrnáctý - Litoměřicko a Žatecko). Praha 1998

ŠIMÁK 1908 — Josef Vítězslav ŠIMÁK: Čechy. Praha 1908

SOMMER/ TŘEŠTÍK/ ŽEMLIČKA 2009 — Petr SOMMER/ Dušan TŘEŠTÍK/ Josef ŽEMLIČKA a kol.: Přemyslovci. Praha 2009

SUŠICKÝ 2017 — Viktor SUŠICKÝ a kol.: Zříceniny hradů, tvrzí a zámků. Severní Čechy. Praha 2017

SVITÁK 2014 — Zbyněk SVITÁK: Úvod do historické topografie českých zemí. Brno 2014

SVOBODA 2006 — Miroslav SVOBODA: Majetek johanitského řádu v Čechách ve 12. - 16. století (disertační práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity). Brno 2006

ŠIMÁK 1902 — Josef Vítězslav ŠIMÁK: Čechy (=díl dvanáctý – Severní Čechy). Praha 1902

ŠIMÁK 1938a — Josef Vítězslav ŠIMÁK: České dějiny (=díl první, svazek pátý – Středověká kolonisace v zemích českých). Praha 1938

ŠIMÁK 1938b — Josef Vítězslav ŠIMÁK: Pronikání Němců do Čech kolonizací ve 13. a 14. století. Praha 1938

ŠMILAUER 2015 — Vladimír ŠMILAUER: Osídlení Čech ve světle místních jmen. Praha 2015

SVITÁK Zbyněk 1986 — Zbyněk SVITÁK: Úvod do historické topografie. Brno 2014.

SVOBODA 2006 — Miroslav SVOBODA: Majetek johanitského řádu v Čechách ve 12. - 16. století. Brno 2006.

SOUKUPOVÁ Helena 1977 — Helena SOUKUPOVÁ: Stavebně historický průzkum státního zámku Lemberk. Praha 1977.

ŠEBESTA 1905 — Eduard ŠEBESTA: Nově nalezený zlomek formuláře biskupa Tobiáše z Bechyně 1279–1296 . Praha 1905

TOMEK 2015 — Jaroslav TOMEK: Hrad Ralsko a jeho zázemí v archeologických pramenech (bakalářská práce na Filozofické fakultě Hradec Králové Univerzity). Hradec Králové 2015

TOMEK 1868 — Václav Vladivoj TOMEK: Základy místopisu pražského (=díl druhý – Nowé město Pražské). 1868

TOMEK 1872 — Václav Vladivoj TOMEK: Základy místopisu pražského (=díl čtvrtý – Hrad Pražský a Hradčany). 1872

VARHANÍK 2011 — Jiří VARHANÍK: K počátkům hradu Lemberka. In: Dějiny staveb. Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb 1/2011. Praha 2011, 141– 146

VÁVRA 1974 — Ivan VÁVRA: Žitavská cesta. In: Historická geografie (=díl dvanáctý). Praha 1974

VELÍMSKÝ 2005 — Tomáš VELÍMSKÝ: Příběh rodu Milhosticů. O počátcích české šlechty. In: Dějiny a současnost. Praha 2005

VLČEK/ SOMMER/ FOLTÝN 1997 — Pavel VLČEK / Petr SOMMER / Dušan FOLTÝN: Encyklopedie českých klášterů. Praha 1997

VOJKOVSKÝ 2005 — Rostislav VOJKOVSKÝ: Putujeme po hradech a zámcích (=díl čtyřicátýčtvrtý – Mnichovo Hradiště). Dobrá 2005

VOJTÍŠKOVÁ 1978 — Marie VOJTÍŠKOVÁ: Osídlení českolipského okresu ve světle archivních dokladů. Česká Lípa 1978

VOJTÍŠEK/ VOJTÍŠKOVÁ 2002 — Břetislav VOJTÍŠEK / Marie VOJTÍŠKOVÁ: Stráž pod Ralskem. Obrazy z dějin města. Česká Lípa 2002

WALDSTEIN-WARTENBERG 2000 — Berthold WALDSTEIN-WARTENBERG: Markvartici. Praha 2000

WOCEL 1865 — Jan Erazim WOCEL: Ostatky chrámu bývalého kláštera Hradiště nad Jizerou. In: Památky archaeologické a místopisné. Dějiny staveb. Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb 1/2011. Praha 1865

ŽEMLIČKA 1986 — Josef ŽEMLIČKA: Století posledních Přemyslovců. Český stát a společnost ve 13. století. Praha 1986.

ŽEMLIČKA 2002 — Josef ŽEMLIČKA: Počátky Čech královských. Proměna státu a společnosti. Praha 2002.

ŽEMLIČKA 2009 — Josef ŽEMLIČKA: Rozmach a vrchol přemyslovské moci. In: Petr SOMMER / Dušan TŘEŠTÍK / Josef ŽEMLIČKA: Přemyslovci. Budování českého státu. Praha 2009, 295–347